

MARE KALDA

Rahvajutud peidetud varandustest:
tegude saamine lugudeks

TARTU ÜLIKOOLI KIRJASTUS

Väitekirj on lubatud kaitsmisele filosoofiadoktori kraadi taotlemiseks (folkloristikas) Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudi nõukogu otsusega 15. märtsil 2011. a.

Juhendaja: dr Jürgen Beyer (Tartu Ülikooli Raamatukogu teaduskeskus)

Oponent: dr Irma-Riitta Järvinen (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kansanrunousarkisto)

dr Tiina Peil, Tallinna Ülikool, Eesti Humanitaarinstituut, Maastiku ja kultuuri keskus

Kaitsmise koht: Tartu Ülikooli Nõukogu saal

Kaitsmise aeg: 30. mai 2011

Uurimus on seotud Eesti Teadusfondi kultuuriuuringute projektidega SF0030181s08: Folkloori narratiivsed aspektid. Võim, isiksus ja globaliseerumine, ETF8137: Kultuuriprotsessid Interneti kogukondades. Narratiivid, väärtushinnangud ja kohaloomed; ja riikliku programmiga Eesti keel ja kultuuri-mälu 2009 EKKM09-159: Monumenta Antiquae muistendi- ja loitsukõited.

ISSN 1406–7366

ISBN 978–9949–19–650–0 (trükis)

ISBN 978–9949–19–651–7 (PDF)

Autoriõigus Mare Kalda, 2011

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr. 249

EESSÕNA

2007. aasta talvel ilmus raamatukaupluste riiulitele Matthias Johann Eiseni raamatuke “Raha-augu jutud” – enam kui sada aastat tagasi publitseeritud kordustrüki ümbertrükk. Võrreldes 1894. aasta esmaväljaande 78 jutuga 32-l leheküljel ja isegi 1906. aasta väljaande 80 leheküljega on näha majanduslike tingimuste olulist edenemist. Paberit jätkub juttude paigutamiseks tervelt 127 leheküljele, illustratsioonid pakuvad uue aastatuhande lugejale visuaalseid elamusi, raamatut ümbritsevad maitsekas toonis kõvad kaaned – tagasihoidlikust nn rahvaraamatust on saanud tore toode raamatuturul. Trükise juhatab sisse eessõna, mida varasemates publikatsioonides polnud. Numismaatika asjatundja Ivar Leimus tutvustab avaldatavaid lugusid kui kolmesuguseid palasid: kõigepealt need, mis vestavad üleloomulikest varandustest; siis need, kus peitevara seostatakse mõne linnuse, mõisaaseme või muu taolisega ja milles reaalne põimub muinasjutulisega; ning seejärel need pärimused, mis teatavad tegelikult leitud rahapadadest. Kõige üldisemates joontes võikski rahvajutud peidetud varandustest sellega analüüsituks lugeda.

Kuidas on peidetud varandus üleloomulik, kuidas seostub argireaalsusega ning kuidas väljenduvad rahvajuttudes nood päriselt leitud aarded – kõigi nende aspektide osas pakuvad Eesti Rahvaluule Arhiivi kogud ja mitmesugused paralleelsed allikad küllaldaselt materjali süvenenumaks vaatluseks. Seda olengi püüdnud teha.

Käesoleva uurimuse algus viib tagasi nimekirja juurde, mille professor Eduard Laugaste laskis 1986. aastal rahvaluuleüliõpilaste seas ringi käima, et valitaks teemad, millest koostada lõputööd. Loend oli tunduvalt pikem kui tegijate nimekiri. Seetõttu jätkus kõigile midagi ja jäi ülegi. Professori loetelust kõitsid mind kõige enam peidetud varandused. Seni põhinesid mu teadmised aardetraditsioonist vanadel lugudel, mida pakkus M. J. Eiseni muistendikogumik “Esivanemate varandused”. Kogemusliku arusaama kujundamisel muistenditest kui tugevasti kohtadega seotud kirjandusest on olnud aga otsustav tähtsus Eerik Kumari 1968. aasta brošüüril “Ahja jõe ürgorg” vähemalt viisteist aastat enne diplomitöö teema valimist. See, et minu kodukülas on Kullamägi, kus varanduse olemasolu tõestavad kumiseja-kivi ja kõliseja-kivi, oli liiga loomulik, et sellele eraldi tähelepanu pöörata. Künkake lihtsalt oli kogu aeg olemas ja aegajalt tulid veidrad märgukivid ka jutuks. Kujutlusmängu, kuid ei midagi enamat pakkus lugu Kalevipojast, kelle künnivagu on mäe otsas Võnnu poole viiva tee ääres igavesti pooleli.

Selliste algandmetega varustatult läksin diplomitöö jaoks Eesti kirjandusmuuseumi tegema aardejuttude väljakirjutusi kolmest kartoteegikastist, mille tõi Mall Hiimäe. Minu suureks üllatuseks oli neid jutte väga palju ja need hakkasid algaja uurija silme all sisu sarnasuse alusel kohe rühmadesse liigituma. See tekstide sund osutus nii tugevaks ja kestvaks, et tüpoloogilise uurimise olen seadnud ka käesoleva töö osaks ning sisult sarnased juturühmad on minu uurimistöös jätkuvalt tekstide käsitlemise aluseks.

Selle eest, et olen aardepärimuse uurimisega jõudnud doktoritööni, võlgnen tänu paljudele inimestele. Esimese innustajana meenutan professor Eduard Laugastet, kes andis teema ja ei keelanud minu strukturalistlikke katsetusi muis-tendite süžeeskeemide joonistamisel. Tänan inimesi Kirjandusmuuseumist, endisest Keele ja Kirjanduse Instituudist ja Tartu Ülikoolist, kes on aidanud mind minu folkloristiteel: Ingrid Sarve, Rein Saukast, Mare Kõivat, Mall Hiie-mäed, Kristi Salvat, Kadri Tamme, Astrid Tuisku, Tuuli Otsust, Janika Orast, Peeter Oleskit, Eda Kalmret, Ülo Valku, Heiki Valku, Tiit Jaagot, Mari-Ann Remmelit, Andres Kuperjanovit, Mairi Kaasikut, Kait Tamme ja Liisa Vesikut. Kestva tänulikkusega meenutan professor Matti Kuusit ja Kaarina Kuusit, kelle pere võõrustas mind Helsingis Viro Säätiö poolt võimaldatud enesetäienduse perioodil, ja kes juhendasid juhendamata. Samasugust rõõmu pakkusid kokku-puuted Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluulearhiivi töötajate ning Outi Lauha-kangasega.

Institutsionaalse toetuse eest ütlen tänusõnad Kirjandusmuuseumi folkloris-tika osakonnale, seotusele teadusteemaga “Folkloori narratiivsed aspektid. Võim, isiksus ja globaliseerumine” (SF0030181s08) ning uurimisgrandiga “Kultuuriprot-sessid Interneti kogukondades. Narratiivid, väärtushinnangud ja kohaloomine” (ETF8137). Abi on pakkunud ka folkloristika osakonna andmesisestajad Eva-Kait Kärblane ja Salle Kajak, kelle töö on teinud digitaalselt kättesaadavaks ja seetõttu hõlmatavaks tohutu tekstide massiivi.

Hindan kõrgelt minu artiklite anonüümsete retsensentide ilmumiseelset kriitikat ja nõuandeid, mida olen alati kuulda võtnud. Töö poleks saanud kuidagi valmida, kui mul poleks kasutada inspireerivaid käsitlusi inimestelt, kelle nimed ja kirjutised seisavad läbitöötatud kirjanduse nimekirjas. Suurimat tänu tahan avaldada töö juhendajale Jürgen Beyerile kannatliku ja toetava suhtumise ning vajalike allikate kättenäitamise eest. J. Beyeril kui ajaloolasest folkloristi seisukohad mõjuvad distsiplineerivalt, õpetavad mõistma käsitle-tavaid tekste nende kontekstides ning aitavad teel püsida.

Tänan ka oma vanemaid ning peret – Aini, Priitu, Kaarlit ja Gerdat, kes osutavad arvutiabi või muul moel elavad kaasa minu folkloristitegevusele ning saavad mind minu aardeotsimisretkedel nii otseses kui ülekantud tähenduses.

Tartus, 2. jaanuaril 2011

SISUKORD

ARTIKLITE ILMUMISANDMED	9
1. SISSEJUHATUS	10
1.1. Lähtepõhimõtted, uurimisküsimused ja metodoloogilised eeskujud aardepärimuse kirjeldamiseks.....	10
1.2. Pilguheit peidetud varanduste teema uurimisloole	15
1.2.1. Uurimispraktikast Euroopa maades	15
1.2.2. Võrdlusainet Ameerika mandrilt.....	18
1.2.3. Aardejutud – piiratud või piiramatute hüvede idee väljendus	20
1.2.4. Aardejuttude uurimisest naabruses	22
1.2.5. Eesti aardepärimuse uurimine	24
2. UURIMISALLIKAD KUI PEIDETUD JA LEITUD VARANDUSED ..	27
2.1. Aardepärimustekstide arhiveerimisest ja potentsiaalset astuda uutesse kontekstidesse	27
2.2. Aardepärimuse suulisus ja kirjalikkus	29
2.3. Aardejuttude kogumislugu	31
2.4. Varanduste inventuur ehk mida näitavad arhiivitekstid.....	36
2.5. Aardejuttude arhiivikontekst. Juttude asend kogujate kirjapanekutes ja jutustajate repertuaaris	39
2.5.1. Kuus tööstiili aardejuttude kogumiseks ja kirjapanekuks	39
2.5.2. Oma loo jutustajate tekstid	42
2.5.3. Aardejutud frontaalse kogumise saaduste hulgas žanriliselt mitmekesistes korjandustes	43
2.5.4. Aardejutud kohapärimusele orienteeritud kogumistöö kontekstis.....	48
2.5.5. Aardepärimus eneseteostusliku rahvaluulekogumise saaduste hulgas.....	51
2.5.6. Mitmel alal aktiivsete inimeste aardejutukirjapanekutest	54
2.5.7. Täiendavat õpilaste – aardejuttude kirjapanijate kohta	56
3. AARDEJUTUD TEISTE MUISTENDITE JA MUUDE NARRATIIVIDE SEAS.....	60
3.1. Tõsieluteatest muinasjutuni. Aardejuttude žanrilisus	60
3.2. Aardejutud kui kohapärimus	65
3.2.1. Rändavad aardejutusüžeed kohapärimuses.....	65
3.2.2. Kullamäed, Rahaallikad ja Hõbeorud – kõnekad kohanimed.	67
3.2.3. Aardejutud kui faktijutustused.....	70
3.3. Rahvausund ja aardemuistendid	73
3.3.1. Uskumuste ja muistendite koostoimest ja lahususest	73
3.3.2. Kurat aardejuttudes ja muundumised tema osavõtul	76
3.3.3. Ohvritoomise nõudest varanduse saamiseks	80
3.3.4. Surnute või elavate varandus?	86

4. AARDEKÕNELUSE KIHTIDE KIRJELDAMINE: TÜPOLOOGIA	94
4.1. Aardepärimus ja rahvajutuklassifikatsioonid. Ühe teema tüpoloogia põhimõtetest	94
4.2. Aardejututüübid ja žanripiirid	98
4.3. Tüpoloogia kui andmetöötamise saadus. Arvo Krikmanni mõiste “tüpoloogiline identiteet” ja aardejuttude iseolemine.....	101
5. KOKKUVÕTE	106
6. ARTIKLITE SISUKOKKUVÕTTED.....	110
6.1. Artikkel I	111
6.2. Artikkel II	112
6.3. Artikkel III.....	113
6.4. Artikkel IV.....	113
KASUTATUD KIRJANDUS	115
LÜHENDID	130
LISA. JUTUTÜÜBID PEIDETUD VARANDUSTEST EESTI RAHVALUULES. AINELOEND	131
ARTIKLID	143
HIDDEN TREASURES IN ESTONIAN TALE TRADITION: FROM DEEDS TO FOLK LEGENDS. SUMMARY	267
ELULOOKIRJELDUS.....	271
CURRICULUM VITAE.....	272

ARTIKLITE ILMUMISANDMED

- I Kalda, Mare 2007. Mõisakingsepa isikukogemuse lugu Rõngu kiriku-raamatus ja muistendikogumikes. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 35, 95–114; <http://www.folklore.ee/tagused/nr35/kalda.pdf>
- II Kalda, Mare 2008. Landscape with a whining shinbone: on a legend in the Estonian folk tale anthology by Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 40, 45–72; www.folklore.ee/folklore/vol40/kalda.pdf
- III Kalda, Mare 2003. Jutud peidetud varandustest. Pärimus ja meedia. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 20, 96–129; <http://www.folklore.ee/tagused/nr20/kalda.pdf>
- IV Kalda, Mare 2004. Siinpool jõge – sealpool jõge. Mõne Emajõe-äärse koha loost. *Mäetagused. Hüperajakiri* 27, 73–104; <http://www.folklore.ee/tagused/nr27/kalda.pdf>

I. SISSEJUHATUS

I.1. Lähtepõhimõtted, uurimisküsimused ja metodoloogilised eeskujud aardepärimuse kirjeldamiseks

Kõigepealt osutan mõningatele lähtepõhimõtetele, mis suunavad mõistekasutust ja on kujundanud dissertandi arusaamu folkloorist, sealhulgas aardepärimusest.

Lauri Honko töö “Folklooriprotsess” (1998) õpetab rahvaluulet mõistma protsessuaalselt, st mitte kui päästetavat minevikupärandit, mitte üksikute pärimusilmingute ja nende säilimise küsimust, vaid kui kultuuri osa, mida “taasluuakse pidevalt üha uutes individuaalsete joontega esitustes” (Honko 1998: 57, 63). Sellest hoolimata ei arva ma, nagu ei peaks koostama uusi, “üha ajaloolisemaks muutuvaid uurimusi arhiiviainese najal” (*ibid.*: 57). Laura Starki (2006) põhjalik käsitus maagiast varamodernses Soome külaühiskonnas näitab, et isegi arhiivitekstide kui “pärimuse püsivate mälestusmärkide” kohta (vrd Honko 1998: 69) on võimalik esitada täiesti uusi küsimusi ja sel moel luua uut teadmist põhjalikult teisenenud uurimiskontekstis. Pean väga oluliseks ka seisukohta, millest Honko kirjutas seoses inimsuhetega pärimustöös: lähtuda tuleb informandi tõelisusest, püüdmata seda vaidlustada (Honko 1998: 73). Olen valmis laiendama Honko ideed tekstidele: neis peegeldub – erinevates kirjapanekutes erineval määral – informantide tõelisuse märke. Kuigi Honko üheks postulaadiks oli *rahva* asendamine *sotsiaalse rühmaga*, ei poolda ma *rahva* mõiste vältimist, nagu ei teinud ka Alan Dundes (1977).

Muistendi kui žanri mõistmisel omab minu jaoks aabitsa väärtust Lutz Röhrichi (1979) raamatu “Märchen und Wirklichkeit” peatükk, milles on võrreldud muinasjutte ja muistendeid. Kuna osa aardemuistendite tüüpe on kirjeldatavad muinasjutu ja muistendi teineteiseks ülemineku alal, on Röhrichi käsitus eriti instruktiivne.

Muistendite toimimisest arusaamiseks on andnud ja annavad vajalikke suuniseid loomulikult paljud kõnealuse žanri uurijad. Eraldi nimetaksin siiski Linda Déghi (1991; 1994; 1995; 2001) tähelepanekuid muistendi olemuse ja olekute kohta, tema kirjutistes korduvalt avatud žanridefinitsioonilisi tunnuseid. Dégh (1994: 15) näeb muistendi põhisisu väljendumas kord väljatöötatud tekstina, kord vähe arendatud variantide kujul, narratiivselt või mittenarratiivselt, üheainsa episoodi või väite vormis, viite või allusioonina, ning muistend võib olla esitatud nii suuliselt kui ka mingil muul viisil.

Olen oma uurimistöös registreerinud terve rea juhtumeid, mis demonstreerivad meedia huvi peidetud varanduste vastu (artikkel III; Kalda 2008b). Linda Déghi põhjalik käsitus traditsiooniliste teadmiste leviku iseärasustest massimeedias haakub seetõttu otseselt minu uurimisküsimustega: meedia varustab ühiste huvide alusel moodustuvaid muidu kokkupuuteta grupe üheaegselt ja momentaanselt asjakohase informatsiooniga; kõnealuse pala publitseerimine või

pärimust riivava probleemi püstitus tekitab sünkroonseid uusi variante, meedia toimib ühtlasi folklooriahela lülina (vt Dégh 1994: 23–26).

Kuigi Annikki Kaivola-Bregenhøj ei analüüsi aardepärimust ega muistendižanrit kui sellist, on hea toetuda tema vaadetele jutustajaisikust ja jutustamisest kui argisest kultuurilisest praktikast, mis toimub mitmesuguste kanalite kaudu ning millesse me kõik oleme haaratud (Kaivola-Bregenhøj 1989; 2005). Kaivola-Bregenhøj empaatiline uurijahoiak ja metodoloogia pakuvad alati järgmist väärivat eeskuju.

Vastuseid küsimustele, kas peidetud varandustest jutustamine on nagu iga-sugune jutustamine, ja kui on, siis missugused tunnused nõuaksid sealjuures erilist rõhutamist, olen otsinud narratoloogiast. Kuidas me saame teateid tegelik-kusest, kuidas inimmeel töötleb saadud andmeid, missugusel viisil ja missu-guseid teadmisi me edasi anname, on nii psühholoogilise, psühholingvistilise kui kirjandusteadusliku narratoloogia fookuses.¹ Psühholoog (kognitivist) Jerome Bruneri (1991: 4–5) sõnul korrastame me oma kogemusi ja mälestusi narra-tiivselt – lugude, müütide, põhjenduste ja selgituste konventsionaalses vormis; narratiiv on versioon tegelikkusest, mille vastuvõetavus allub eelkõige narra-tiivsele vajadusele, mitte niivõrd empiirilisele tõestusele ja loogikanõuetele, kuigi paradoksaalsel viisil me ei kõhkle pidamast lugusid tõesteks või ekslikeks.

Peidetud varanduse juttude tõlgendamiseks olen pöördunud fiktsionaalsuse ja fiktsionaalsete maailmade narratiivse loomise ideede poole, millega narrato-loogias põhjalikult tegeldakse (vt nt Grišakova 2008; Väljataga 2008; Fludernik 2009: 3–4; 58–63), kuid sellest loobunud. Minu poolt uuritavad pärimustekstid ei allu selgele vahetegemisele fiktsiooni ja mittefiktsiooni (*non-fiction*) vahel. Monica Fluderniki (2009: 60) määratluse järgi on mittefiktsioon (*non-fiction*) selgitus või representatsioon, mida esitatakse kui fakti. Aardejuttudesse on aga otsekui kaasa pandud ilmne taotlus edastada tõsiasju. Ent kas teistes juttudes loob muistend tegelikkuse asjaoludele minimaalselt viitava *fiktsionaalse maa-ilma*, mille sündmustest informeerib meid muistend kui *fiktsioon*? Fiktsionaal-suse määra tuvastamist fiktsionaalsuse võrdlemise teel füüsilise reaalsusega ei pea mitte kuigi tulemuslikuks Marina Grišakova: fiktsionaalne maailm langeb osaliselt kokku tegelikuga ja osaliselt ei lange; pealegi sisaldab ka empiiriline maailm palju arusaamatut ning me täiendame oma ettekujutusi maailmast fiktsionaalsete konstruktsioonide abil, arutleb ta (Grišakova 2008: 977). Seega analüüsides aardejuttude tegelikkusseoseid tüüpide tasandil ei peaks ma nii väga tahtma selgitada ühe või teise aardejututüübi fiktiivsust/faktuaalsust, vaid pigem näitama, missuguseid tegelikkuse alasid ja kuidas erinevais jututüüpides töö-deldi. Vajadust fakti ja fiktsiooni mõistetega pärimustekstide puhul ettevaatli-kult ümber käia näitab ka Laura Stark. Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluule-arhiivi kogutud nõidustemaaliste “vanade” tekstide kohta uusi küsimusi esitades

¹ Narratoloogia kui lugudeuurimise teoreetilise poole külgnevustest rahvajuttude uurimisega on asjatundlikult kirjutanud Satu Apo (1992). Folkloristliku narratiiviuuri-mise suundumustest narratiivse pöörde ajastu kontekstis, mil lugusid käsitlevad kõik humanitaar- ja sotsiaalteadused, annab sisuka ülevaate Barbro Klein (2006).

rõhutab ta, et fakti ja fiktsiooni eristamine on vastandava mõtteviisi mudel ja pole põhjendatud uurija sellekohaste otsustuste ülekandmine uuritavale sootsiunile (Stark 2005: 80–115).

Narratoloogia pakub kindlasti tuge aardejuttude tõlgendamisel. Marina Grišakova soovitab “vaadelda kunstilist teksti kui erilisel moel organiseeritud reaalsuse osa, mis modelleerib ja representeerib reaalse maailma teatud aspekte imaginaarsetest vaatepunktidest” (2008: 978). Inspireeriv oleks formuleerida küsimus teisiti ja arutleda, kuidas muistend modelleerib ja representeerib imaginaarse maailma aspekte kogemuse vaatepunktist.

Narratoloogia opereerib loo (*story*) mõistega. Loo kaudu elustub jutumaailm, lugu vahendab jutumaailmas toimunud sündmusi (Young 1987: 28–29; 197; vrd Annus 2002: 21–30; 52–55). Kirjeldusviisid kolme ala – jutumaailma, loo- ja vestlustasandi eristamise ja läbivalgustamisega on rakendatavad rahvajuttudele ning seda ongi folkloristikas juba edukalt tehtud (nt Metsvahi 2002; Marander-Eklund 2006; Palmenfelt 2007a).

Põhimõteltel jään käesoleva kirjatööga ikka truuks folkloristika uurimis-traditsioonidele ja mõistekasutusele.

Käesolev töö keskendub eesti aardepärimustekstide vaatlusele. Valdavalt on uurimisallikateks rahvajuttude kirjapanekud ning helisalvestused, mis leiduvad Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes (umbes 130 aasta jooksul kogutud 2500 pala). Tähelepanu alt välja pole jäänud aardemuistendite publikatsioonid. Trükitud lugemisvara ja suulise traditsiooni seoste osas lähtun arusaamast, et antoloogiates ilmunud tekstid on olnud lugemiseks kättesaadavad kõigi rahvaluulekogumise perioodide jooksul ning on kuulunud rahvaluuleprotsessi orgaanilise osana. Raamatumuistendid on andnud ainet suuliseks jutustamiseks, kuid samahästi on neid asetatud muude eesmärkide teenistusse, näiteks koolitundide sisustamiseks, matkamarsruutide illustreerimiseks, ilukirjandusteoste loomiseks,² viktoriinideks, isiklike andmekogude kujundamiseks ning žurnalistlike taotluste rahuldamiseks. Sisuka ja mitmekihilise tekstikorpuse saamine minu kui uurija tähelepanu objektiks on samavõrra õnnestav, kuid paiguti segadusse ajav nagu varanduse leidmine jutumaailma(de) tegelastele.

Oma uurimisküsimused olen formuleerinud põhiprobleemi taustal: kuidas on jutustatud mütoloogilistest varandustest, kuidas rahapajaleidudest ning kuidas põimitakse mütoloogiline ja sümboolne materiaalse ja reaalsega, ja jätkan vastuste otsimist järgmistele käesoleva töö alusküsimustele:

1. Millega paistavad jutud peidetud varandustest välja teiste rahvajuttude seas (ptk 3);
2. Missuguste žanrikonventsioonide raames on edastatud vastavat pärimuslikku informatsiooni ja millal ületatakse žanripiire või vahetatakse registreid (3.1., 4.2.);
3. Missugused allikaliigid on peidetud varandustega seotud pärimust uuriva folkloristi käsutuses (2., artiklid I ja III);

² Muidugi on kirjanikud töödelnud ka “otse rahvasuust” kuulnud ainek.

4. Kuivõrd osutub arhiivitekstide toel võimalikuks kirjeldada aardejuttude tähendusi nende teadjatele (2.5., 3.2., 3.3., artikkel IV);
5. Kuivõrd on jälgitav aardepärimuse protsess, ainevahetus rahvasuust arhiivi, arhiivist valikuliselt tekstiantoloogiasse (k.a elektroonilisel kujul), trükisest rahva sekka (2.2., 2.5., 3.2., artiklid II, IV);
6. Missugune osa aardepärimusest ja mis asjaoludel pääseb meediasse (artikkel III);
7. Kas on mõtet aardejututüüpide defineerimisel;
8. Kuidas ühitada aardejuttude süstemaatika senise folkloristliku klassifitseerimispraktikaga (4.) ja
9. Millal pretendeerivad aardejutud faktuaalsete narratiivide staatusele (3.2.3.), millal realiseerub meelelahutuslik, õpetuslik või preventiivne otstarve (2.4., 3.2., 3.3., 4.4., artikkel IV).

Püstitatud uurimisküsimuste lahendamiseks vajame meetodit. Ülekantud tähenduses on ka meetod otsekui peidetud laegas, mida tuleb alles otsida lootuses, et see sisaldab vahendeid edasiseks tulemuslikuks tegutsemiseks. Metafoorselt võiks meetodit kujutada kui vajalikke vahendeid sisaldavat nõu, mille leidmiseks tuleb teha vaimseid pingutusi, õppida oma teadusala eelkäijatelt uurimistehnikate rakendusi. Meetod – see on “protseduurireeglite komplekt, mida kasutada uurimiseesmärgi saavutamiseks”, kirjutab sotsiaal- ja kultuurantropoloogia entsüklopeedias Gopala Sarana (vt Barnard & Spencer 2004: 119). “Meetod, uurimisobjekt, -allikas ja -eesmärk on kõik omavahel seotud. Meetod on lahenduskäik, kuidas siduda uurimisallikad, objektid ja püstitatud eesmärgid”, alustab rahvaluule uurimisviiside ülevaadet Tiiu Jaago (2010).

Käesolevas töös jätkan eesti rahvaluule analüüsi traditsioone võrdleva uurimise ning allikakriitika rakendamise alal, kuid üritan anda omapoolse panuse ka tüpoloogilise meetodi viljelemisse (ptk 4). Komparativistika seisab endiselt nii folkloristika kui antropoloogia võtete arsenalis. Võrdlevast uurimisest ajaloolis-geograafilisele koolkonnale omasel viisil tänapäeva soome folkloristid pigem distantseeruvad (lähemalt vt Klein 2006: 11), mis muidugi ei peaks tähendama võrdluse kui protseduuri eitamist. Leea Virtanen küsis ühes oma 1993. aastal avaldatud töö pealkirjas, kas võrdlev meetod on moest läinud, ja vastas artikli sisus, et igasugune folkloristika tegeleb uuritavate üksuste kõrvutamise (Virtanen 1993a: 256–258). Ka allikakriitika põhineb võrdlemisel, tekstide omavaheliste seoste eritlemisel. T. Jaago on rahvaluule uurimismeetodeid vaagides leidnud, et folklooritekstide erinevate kontekstide uurimistraditsioonid avarduvad ning teksidevaheliste seoste analüüs ühendatakse pärimuse ümber oleva maastikuga. Seega, nagu järeldab Jaago, omandab filoloogiline tekstikriitika kontekstikeskse paradigma kvaliteete. Taolise metodoloogia rakenduse näideteks toob ta Jürgen Beyer ajaloolise jutu-uurimise (Beyer 2003) ja käesoleva dissertatsiooni osaks seatud artikli III.

Kuigi tüpoloogiaid koostati geograafilis-ajaloolise meetodi raames, saab tekstikorpuste süstematiseerimist, korduvuste ja sarnasuste väljaselgitamist ning terviktekstide omavahelise seotuse tuvastamist pidada omaette tüpoloogiliseks

meetodiks, mida Jaago iseloomustab kui eesti folkloristika dominantmeetodit pärast Teist maailmasõda (vt Jaago 2010: [9–10, 15]). Paigutaksin sellesse voolu oma töö aardejututüüpide defineerimisel (lähemalt vt 4.1.). Ka arhiivitekstide klassifikatsiooni luues olen püüdnud kirjeldada jutustatud tegelikkust suhestatuna jutustamistegelikkusega³ ehk näidata erinevate aardejututüüpide tegelikkusest eemaldumise tendentse (Kalda 2008a).

Piiritletumaid allikakorpusi (artiklid I ja II) olen vaadelnud juhtumikeskselt, niivõrd kui võrd saab juhtumina tõlgendada sarnasest kogemusest jutustamist eri aegadel (artikkel I), või ühe paigaga seotud kohamuistendi erinevaid tekstualisatsioone (artikkel II). Minu tõlgenduseotsinguid iseloomustab protsess, mida Tiiu Jaago (2009: 127) näitab kui rahvajutu-uurimise uute mõttemallide rakendamist traditsioonilise folkloristika rüpes, vaikimisi, ilma et tahetaks määratleda oma tööd teooriate kaudu. Artikli II suhtes aitab just Jaago poolt antud teine vaade “üldteoreetilisel raamil” esile tulla.

Dissertatsioon on struktureeritud neljaks peatükiks, mida täiendavad ja konkretiseerivad neli aardepärimust analüüsivat artiklit. Sissejuhatavas peatükis (1) tutvustan lähtepõhimõtteid, uurimismetodoloogiat ja -küsimusi ning refereerin peidetud varanduste teema seniseid uurimissaavutusi. Sellele järgnevad osad, mis on keskendatud uurimisallikatele (ptk 2) ja aardejuttude žanrilistele iseärasustele, sealhulgas kohapärimusele ja aarete teemale rahvausundis (ptk 3). Neljandas peatükis tegelen aardejuttude ja -teadete tüpoloogia küsimustega.

Kui kogu dissertatsioon põhineb suurel tekstikorpusel, siis töö koosseisu kuuluva nelja artikli vaatepiirid on kitsamad. Artiklis I “Mõisakingsepa isikukogemuse lugu Rõngu kirikuraamatus ja muistendikogumikes” (2007) käsitlen varanduste teemat muudest töö osadest vähem, kuna aareteotsimine aktualiseerub vaadeldavas kogemusjutustuses vaid episoodilisena. Tegu on kirjapanekuga, milles vahendatud sündmus ulatub kaugemale minevikku kui 19. ja 20. sajandil arhiveeritud aardejutud tavaliselt ning annab tuge usundikujutelmade diakrooniliseks vaatluseks. Kogemuse individuaalsus lubab tõstatada küsimust läbielatu kultuurisidususest või vastupidi – väljendumisest isikliku taju pinnalt.

Artikkel II “Landscape with a whining shinbone: on a legend in the Estonian folk tale anthology by Friedrich Reinhold Kreutzwald” (2008) põhineb kahel toel. Tekstiliseks toeks on kohamuistend Kreutzwaldi muinasjutukogumikus “Eesti rahva ennemuistsed jutud” (esmailmumine 1866), maastikuliseks – Kreutzwaldi terminoloogia kohaselt – *paikliku ennemuistse jutuga* seotud koht, kus muistendis kirjeldatud sündmused väidetavalt aset leidsid. Et koha ja jutu seostamisviisid esile tuleks, selleks tuli koondada vastavad Kadrina kihelkonna tekstid, muinasjutuantoloogia kordustrükid, sama jututüübi kirjapanekud mujalt, seotud uurimused ning võrrelda neid omavahel. Artikli II puhul (nagu ka artiklis IV) tõuseb esile kodulooline kirjutus ning kohapealne aktiivne tegelemine, mis on väljendunud kõnealuste paikade külastamises ja nendega seotud juttude igakülgse (re)retseptsioonis. Kuna tegu on kirjandusteose ja selle ümberjutustuste

³ Mõisteid *jutustatud tegelikkus* (“erzählte Wirklichkeit”) ja *jutustamistegelikkus* (“Wirklichkeit des Erzählens”) on kasutanud Helmut Fischer (nt Fischer 2001b).

(isegi ümberkirjutuste) vaieldamatu näitega, on analüütilise raamina rakendatud intertekstuaalsuse mõistestikku – jälgitud märke ühe teksti kohalolekust teis(t)es teksti(de)s.

Artikli III “Jutud peidetud varandustest. Pärimus ja meedia” (2003) alus-tekstideks on ühtaegu arhiivitekstid ning valitud perioodil eesti ajalehtedes ilmunud muistendid ja/või nende toimetajatepoolsed kommentaarid. See võimaldab võrrelda sünkroonseid kaasaegseid tekstualisatsioone, mõnel juhul on võimalik kõrvutada aset leidnud sündmuse meediakajastust ja rahvaluulearhiivi adresseeritud versioone. Käsitlusega taotlen tuua selgust, missugune osa aardepärimusest köitis tolleaegse meedia tähelepanu, kuidas reageeris lehelugudele Eesti Rahvaluule Arhiiv, ning arutleda meedia osavõtul toimuva protsessi üle, mille käigus aardepärimustekstid muudeti senisest avalikumateks tekstideks.

Osaliselt on artiklis III mainitud aardejuttude kirjanepanekud vaatluse all ka artiklis IV “Siinpool jõge – sealpool jõge. Mõne Emajõe-äärse koha loost” (2004). Artikli IV valmimisele eelnes ja selle kirjutamist ajendas Akadeemilise Rahvaluule Seltsi väljasõidukoosolek 15. oktoobril 2003 Kavastus, kus andsin ülevaate Emajõe-äärsete paikade kohapärimusest. Kuulajate hulgas oli kohalikke inimesi, kellele olen siiralt tänulik kaasamõtlemise ja täienduste eest.⁴ Saadud vastukaja õpetas mind lokaliseerima muistenditega seotud kohti, otsima ja taipama nende tähendusseoseid jõeäärsete inimeste eludes ning arutlema Kavastu, Alevi küla, Mäksa ja Vana-Kastre piirkonna aardejuttude üle kohaidentiteedi loomise ja hoidmise seisukohalt. Nagu kogu dissertatsioonis läbivalt, olen ka artikli IV jaoks moodustanud väljavõtte rahvaluulearhiivis leiduvatest teadetest ja muistenditest, ning otsinud arhiivis leiduvate allikate kõrvale teisi, et seejärel tõlgendada omavahel dialoogiliste tekstide kõnet.

I.2. Pilguheit peidetud varanduste teema uurimisloole

I.2.1. Uurimispraktikast Euroopa maades

Hea ülevaate peidetud varandustega seotud juttude ja uskumuste põhisuundumustest annab spetsiaalartikkel ajaloolise ja võrdleva jutu-uurimise käsiraamatus “Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung” (Bönisch-Brednich 2004). Ilmsiks tulevad pärinemine eelmistest kultuurikihistustest ja aardedõistete kultuuriajalooline seotus suurte arheoloogiliste avastustega. Viidatakse korduvatele motiividele surnute varandustest ning üleloomulike aardevalvajate kujutelmadele. Populaarseste muistendite ajaloolise tagapõhja moodustab tõsiasi, et hädaolukordades, rahututel aegadel peideti tõepoolest palju kulda ja väärtesemeid. Juhuleidude väljailumumine elavdab aareteteemalist traditsiooni. Muistendite mõjususe alu-

⁴ Samuti tänan tookordse, jutuvestja Kaarel Jürgensonile (1868–1943) pühendatud kõnekoosoleku initsiaatorit Aldo Kalsi.

seks peab Brigitte Bönisch-Brednich pinget kättesaamise võimaluse ja selle teokstegemise katsete vahel. Entsüklopeedia formaat mahutab ka viiteid oluliseimatele üksikkäsitlustele ning analüüsiviisidele, mida on rakendatud kõnealuse ainetiku uurimisel erinevates kultuurikontekstides, ja toimib teemasse sise-nejale bibliograafilise teeviidana.

Saksa aardetraditsiooni kirevuses orienteerumiseks pakuvad tuge mahuka usundikäsiraamatu vastav peatükk (HDA 1935/36: 1002–1115), samuti ülevaatlik dissertatsioon Leo Winterilt (1925). Tema töö selgitas, mis võis suunata aardejuttude teket ja populaarsust. Toimet avaldasid ühelt poolt looduslikud olud – ebataavalised värvid, taimekooslused, valgusnähtused, ja teiselt poolt varandusliku ebavõrdsuse pinnalt kerkiv inimlik rikastumisfantaasia. Nende asjaolude koosmõjus loodi süžee poolest huvitav jutumaaailm, mida täiendasid tõsiseltvõetavad usundisanktsioonid.

Surmateema ja aardemuistendite seoseid on analüüsinud Stanislaus Hirschberg (1934). Ta uuris muistendeid matusepaikadesse, mägedesse ja põldudele peidetud aaretest ning toetas ajaloolise järjepidevuse ideed: aardeuskumustel siiski on eelajaloolisi juuri ning kindlasti ilmnevad need seoses surnute teemaga.

Eesti ja saksakeelsete maade rahvausundi deemonid ja vaimolendeid võimaldab kõrvutada Leander Petzoldti leksikon (2003), mille märksõnadele on Reet Hiimäe, raamatu tõlkija eesti keelde, lisanud teadaolevaid andmeid siinsest rahvausundist. Kui mõnigi deemon või kujutelm on olnud aardetraditsioonis peensusteni välja arendatud (näiteks alraun, vt Petzoldt 2003: 18–21), siis neile Eesti vastete leidmine pole olnud kuigi tulemuslik.⁵ Seda võiks seletada asjaoluga, et pole laenatud niivõrd olendeid eraldi, kuivõrd süžeesid, jutte. Eriti ilmekalt on see näha leksikoni artikli “Guntram” puhul. Eesti “arvukad tekstid aardeunenägudest” (R. Hiimäe kommentaar töös Petzoldt 2003: 72–73) ei ole otseselt seoses hingeloomana varanduse asukoha tuvastamise muistendiga, vaid on tavaliselt kogemuspõhised memoraadid või siis lisamotiivid, mida on põimitud mõne teise süžeeaga. Olen seisukohal, et Guntrami-muistend tuli siinsesse traditsiooni terviksüžeenä, mitte ei moodustunud üksikuskumuste – varanduseunenäo ja hingelooma kujutelmade kombineerimise teel (lähemalt: 4.2.; vrd ka Lixfeld 1972; Chesnutt 1991).

Peidetud varanduste otsimine on moodustanud osa Euroopa kesk- ja uusaegsest aktiivsest maagilisest praktikast. Nimetatud aspekt on kõitnud väga paljude ajaloolaste, antropoloogide, õigusloolaste ning ka folkloristide analüütilist tähelepanu nii Euroopa kohta üldisemalt kui ka konkreetsetes kohalikes kultuurides (Ferraiuolo 2004; Bachter 2005: 138–157). Teemat on uuritud kohtuprotsesside dokumentide valgusel (Siller 1982; Dillinger & Feld 2002;

⁵ Reet Hiimäe tõdeb alrauni eesti paralleelide otsingu kohta, et *Mandragora officinalis* pole jättnud jälgi usundisse. Ta osutab siiski teatud analoogiale: “Hirmuäratavad nägemused ja ohud, mis Euroopa uskumuste kohaselt varitsevad alrauni väljakaevajat, seostuvad Eestis peidetud varanduse otsimisega” (R. Hiimäe kommentaar töös Petzoldt 2003: 21). Eesti muistendite rahatulesid peab R. Hiimäe võimalikuks seostada virvatudedega (*ibid.*: 210), kuigi tundub, et rahvaluuletekstides on mõlemat liiki valgusilmingud siiski lahus hoitud.

Tuczay: 2007), on jälgitud maagiakäsiraamatute levikut (Bachter 2004; Láng & Tóth 2009) ning tehtud majandamisviisi põhiseid tähelepanekuid. Näiteks majandusantropoloog Thomas Adam pakub välja seisukoha, et varauusajal eeldas varandusteotsimise praktika vähemalt keskklassi tasemel vahendeid, mida vaestel ei olnud kuskilt võtta (Adam 2001: 360). Huvitaval kombel käsitletakse maagia abil otsimist alati kaugema mineviku nähtusena (mõned viidatud tööd, tõsi küll, haaravad ka 19. sajandi olusid), mis on muidugi õigustatud sõltuvalt defineeritud uurimisküsimustest, näiteks analüüsides valitud uurimisperioodi vastavaid dokumente. Võibolla on eeldatud analüütiliste probleemide püstitamisel, et modernne inimene maagiat ei harrasta. Või siis ohustaksid päevalgele toodud järeldused arusaama inimesest kui ratsionaalsest ja enam-vähem arukalt käituvast *homo oeconomicusest* (mudeli kohta Persky 1995; Kirchgässner 2008).

Huvitavaid näiteid tänapäevaste aardeotsijate mitte küll maagiakasutuse, vaid usundilise tausta kohta Itaalias toob arheoloogia tõde ja folkloorset tõde kõrvutades Diura Thoden van Velzen (1999). Hauaröövlid väidavad omavast sidet etruski esivanematega, kes sanktsioneerivad nende otsinguid, ilmuvad unenäos peidukohti näitama ja otsustavad, kas lasevad aardeid üles leida või mitte. Thoden van Velzen mõõnab, et hauakambrites otsimine kujutab endast koguni traditsioonilist praktikat vaesuse ja puuduse leevendamiseks. Etruski aarete otsijad on tema sõnul küllaltki “ebausklikud”, peetakse silmas hoiatavaid märke ning ei käida hauakambrites suvisel pööripäeval, mil on ohtlik häirida surnuid. (*ibid.*: 186–189)

Christa Agnes Tuczay (2007) kasutab tänapäevast vaadet (“veel 21. sajandil langevad rahvastiku vaesemad kihid arutult petturite ja okultistide võrku”) sissejuhatuseks, et seejärel asuda käsitlema mõningaid juhtumeid keskajast 18. sajandini. Tema analüüsist tuleb hästi välja, kuidas aardeotsimise maagiavahendite väidetav tundmine kujunes petturluse vormiks (*ibid.*: 204–205). Oli ju näha, et nõidus ei toiminud. Et sellesse uskujaid siiski leidis, oli võimalik neilt “maagiateenuse” osutamise eest raha sisse kasseerida (vt ka Bachter 2005: 143–147). Pettur-spetsialistid kui jututegelased on kohal ka eesti aardemuistendites, kuigi mitte just sageli. Pigem kajastavad jutud pöördumist sellise targa (või nõia) poole, kes annab endast parima. Iseasi, et nende soovitusel osutuvad mõnikord nii hirmuäratavateks, et otsimisest loobutakse niikuinii. Asjaolu, et pettasaamise jutte on arhiveeritud harva, võiks seletada inimese tahtmatusega näidata ennast altveetuna. Tulemusetu otsimiskatse puhul, mil assistente pole palgatud, on asi teisiti, üritaja ebaõnn ei tulene teisest inimesest.

Tuge arusaamale mitmete Eestis tuntud aardemuistendite kohanemisest siin-sesse pärimusse tervikliku jutuna, pakub kirjandusteadlase Karin Lichtblau artikkel varandusekujutelmadest keskaja saksa kirjanduses (2007). Tema käsitleluse põhjal on näha, et palad, mida eesti rahvaluulekogudesse pandi kirja 19. sajandi viimastel aastakümnetel suuresti suulise pärimuse põhjal, leidsid kesk-aegsetes saksa kogumikes kirjandustekstidena. Lichtblau näitab populaarsete aardejuttude bibliograafilisi ajalugusid ja hilisemat folkloriseerumist kohamuistenditeks, keskendudes jutule “Aare sillal” (ATU 1645, vt 4.2. ja Lichtblau:

2007: 36–39). Ka terve loetelu saksakeelses keskaegses kirjanduses leiduvaid aardevalvureid on hilisemates muistendites saanud olulise rolli ja seda nähtavasti nii saksakeelsete maade traditsioonis kui ka Läänemere idakaldal.

Rootsi rahaaugumuistendite varasem uurimus pärineb Tobias Norlindilt (1918). Kuuskümmend neli aastat hiljem ilmus mitmekülgne, isegi ammendav artikkel John Lindowilt (1982). Käsitluses on leitud hea lähenemisviis aardepärimuse ambivalentsuse esiletoomiseks. Lindow näitab rahvaliku fantaasia ilmnemisjooni, kuid osutab ka tugevale tegelikkusseosele: rikkalikud arheoloogilised leiud õhutavad omalt poolt varandusemuistendite populaarsust. Jutud sekundeerivad asjaolule, et leiud ei ole ülearu sagedased. Järelikult on vaja juttude kaudu pakkuda selgitusi, miks varandused sageli leidmata jäävad. Lindow näitab rootsi aardemuistendeid põimituna skandinaavia rahvusundi kujutelmadega. Artikli põhiseisukohad kehtivad ka eesti aardepärimuse kohta, enamik lähemalt vaadeldud näitemuistendeidki on ühised, välja arvatud versioonid draakonist aardevalvuriga ja härja sarvedest kinnihoidmise tingimusega. Samuti ei paku otseseid paralleele eesti aardepärimusele saagad, kus on varanduste peitmisest ja otsimisest juttu, ent meil puuduvad saagadega kaasaegsed kirjalikud allikad. Nagu skandinaavia traditsioonis, on ka eesti aardepärimuses rõhutatud võimalikke ohte ja hoiatatud tagajärgede eest (Lindow 1982: 266–267). Lindow tõlgendab kogunähtuse olemasolevate sotsiaalsete ja majanduslike suhete sümboliseks pea peale pööramiseks (*ibid.*: 274) – rollijaotused, omand, seisuste vahekorrad, rikkus ja vaesus – neid proovitakse narratiivselt teisiti asetada. Selle tulemusel kas tunnustatakse uut või jutustatakse, kuidas muutmiskatsed väärisid karistust ja asjade senine kord jääb kehtima.

Thomas Johanseni sulest pärinev taani aardemuistendite uurimus (1991) on kantud strukturalismi vaimust ning üldistab kuus ülesehituse tüüpi sõltuvalt sellest, kui olulistes episoodides astuvad üles aardeotsija ning -valvur, kuivõrd muistend on keskendatud tingimuse täitmise episoodile, kas jutt kirjeldab muundumisi, või kui tähtsal kohal on sündmuste edastuse seisukohalt aarde leidmine või leidmata jäämine. Artikkel annab ühtlasi hea ettekujutuse, missuguseid jutte taanlased on teadnud ja jutustanud ning missuguseid palu on ära trükitud muistendikogumikes.

I.2.2.Võrdlusainet Ameerika mandrilt

Territoriaalselt kaugete kultuuride osas pakub võrdlusainet näiteks Gerard Hurley käsitus peidetud varanduse juttudest Ameerikas (Hurley 1951), mida täiendavad Alan Dundese tähelepanekud rahvalikest aaretega seotud ideedest (*folk ideas*; Dundes 1971); Shirley Arora (1987) mitmeaastase välitöökogemuse järel kirjutatud artikkel mehhiko väga elava kaasaegse pärimuse kohta isegi linnades (iga informant teadis vähemalt mõnda *dinero enterrado* lugu, vt Arora 1987: 80) ja Deidre Rose süvaanalüüs dominikaani aardejututraditsioonist (2009). Kõnealuste kogukondade eluviis ja keskkond on Eestiga võrreldes kindlasti teistsugune ja sellest tulenevalt on olulisi erinevusi repertuaarides.

Dundes leidis, et ameerika ühiskonnas töötlevad paljud folkloorižanrid ideed piiramatutest hüvedest (*the Principle of Unlimited Good*, vt Dundes 1971: 96; lähemalt 1.2.3.), kaasa arvatud aardejutud. Negatiivse resultaadi (st peitujäämise) puhul kinnitavad muistendid: varad on edaspidi leitavad igauhe poolt, kel jätkub vaid piisavalt ettevõtlikkust. Positiivse resultaadi puhul aga väljendavad jutud sedasama: ettevõtlikkus ja “pusimine” on toonud edu. (Dundes 1971: 97)

Kariibi piirkonnas annavad tooni mereröövi taustaga lood, mis kuuluvad selgelt mitteformaalsesse rohujuuretasandi ajaloodiskursusse (Rose 2009: 130–131). D. Rose jõuab järeldusele, mille üle tuleks mõelda ka eesti pärimuse kontekstis: kuivõrd peavad peidetud varandused jäämigi peidetud varandusteks. Dominikaani mehed jutustasid koobastesse pandud aaretest kui võõrandamatust omandist, mille eest nad seisavad ja millest nad räägivad, ent mida nad otsima ei hakkagi. Jutu otstarbeks oli ühtaegu pakkuda meelelahutust, kuid samal ajal kinnitada üleolekut rahasuhetest ja vastupanu: mehed kannavad pärimust varanduste asukohtadest, kuid ei otsi neid, nende võõrandamatu, olgugi et pigem imaginaarse omandi sattumist kapitaliringlusse välditakse. (Rose 2009: 141)

D. Rose arutluskäigu eeskujul võib tõlgendada arvukaid eesti pärimusteateid peidetud varanduste asukohtadest: kõnelustes korratakse uuesti ja uuesti (muidu poleks neid nii arvukalt arhiveeritud), kus varandused on, ent otsimiskatseid ei tehta, või jutustatakse võõrastest, mujalt tulnud otsijatest. Seejuures ei saa kuidagi väita, nagu ei toimiks Eestis Dundese poolt kirjeldatud (ameerika?) mudel: (mineviku) rikkused on (olevikus ja tulevikus) leidmisootel.

Shirley Arora välitöömaterjalide põhjal võiks arvata, et mehhiklaste ja eestlaste aardemuistendite vahel sisulisi erinevusi justkui polegi. Aarete seos üleloomulikuga, kuradi kohalolek, õnneliku leiutustamine leidja paremale järjele saamise selgituseks, memoraatne esitus – kõik on esindatud. Arora kahtleb Hurley väite üldkehtivuses, nagu lummaksid aardejutud põhiliselt võimaluse tõttu omistada *something for nothing* (Arora 1987: 80; tsiteeritavat vt Hurley 1951: 197). Mehhiklastest informantide juttudes see nii lihtsalt ei käinud. Ka eesti muistendites ei saada midagi niisama. Kummaski pärimuses on välja arenenud tingimusjuttude ja piiranguid seadvate aardemotiivide mitmekülgne kompleks. Aarde määratus kindlale inimesele on Mehhikos siiski rohkem esil, nagu Arora uurijakogemuse põhjal selgub (Arora 1987: 82–83).

Nii metodoloogiliselt kui püstitatud eesmärkide poolest eripärane on Charles Briggsi käsitus, mis põhineb intervjuudel New Mexico osariigi põhjaosas Córdovas. Briggsi huvitas, miks just peidetud varanduste jutud olid populaarseks teemaks pedagoogiliselt orienteeritud vestlustes. Uurimisviisi poolest uuenduslik artikkel (Briggs 1985) kujutab endast diskursuseanalüüsi, milles autor ühendab lingvistika- ja antropoloogiateooriate potentsiaali folkloristi tähendusteloomet ja esituskesksust silmas pidavate tähelepanekutega. Peidetud rikkustest jutustamine paigutus kõnelustesse, milles kogukonna vanad ja autoriteetsed liikmed informeerisid nooremaid sellest, kuidas asjad vanasti olid

ja kuidas vana aja olukorrad⁶ seostuvad tänapäevaga. Briggs rõhutab teema eripärana mineviku asjaolude diskursiivset ülekannet olevikku. Tema sõnul toimub see kahte moodi: esiteks peidetud aaretest jutustades ja teiseks kulda otsides. Jutuvestmine ja otsimispraktika teevad vana aja kättesaadavaks, pedagoogiliste kõneluste kaudu hoiavad autoriteetsed jutustajad traditsiooni käigus (“Loovad pärimuste kehasse uusi peatükke”, nagu väljendab Briggs, vt 1985: 306).

Spetsiifilise sektsiooni moodustavad kullakaevanduste ja kullapalavikuga seonduvad jutud (vt ka Granger 1977; Rosenberg 1981; ühe piirkonna – Coeur d'Alene'i kaevanduspiirkonna kohapärimuse osana nt Ryden 1993: 97–207), mida käesolevas töös ei käsitleta. Kui mitmesuguseid rändmuistendite süžeesid ringleb eri kultuurides, siis tegelike kulla- ja hõbeda leiukohtade avastamine ja kaevandamine on andnud ainet teistsuguste, maardlatega seotud lugude jutustamiseks. Eestis niisuguseid ei tunta, kuid siberieestlaste repertuaaris on vastav pärimus olemas, nagu 1990. aastate välitööde käigus kogutud palad näitavad (vt Korb & Peebo 1995: 141–144).

1.2.3. Aardejutud – piiratud või piiramatute hüvede idee väljendus

1960. aastatel sai juttudele peidetud varandustest osaks eriline tähelepanu kultuuriantropoloogia poolt. George Foster otsis inimeste käitumist suunavaid intuiitiivseid majandusmudeleid ja sõnastas suletud talupojaühiskonda iseloomustava piiratud hüvede kujutelma mõiste (*Image of Limited Good*; vt Foster 1965: 296–297). Kontseptsiooni formuleerimisel kasutas antropoloog muuhulgas tema poolt uuritavas mehhiko kogukonnas kõneldud jutte varandustest. Fosteri järgi tähendab see arusaama kõigi hüvede olemasolust piiratud koguses, nii materiaalsed ressursid (maa, asjad, raha) kui mittemateriaalsed väärtused nagu tervis, turvalisusetunne, staatus, sõprus ja armastus, võim ja mõjusus, au ja mehisus, isegi hea sõna on limiteeritud. Suletud majandussüsteemi puhul tähendaks kellegi edu õnne teiste arvel, kuna ressursse ei tule kusagilt juurde. Mudeli toime tõttu on aardeleid sobilik seletus, kui keegi hakkab senisega võrreldes hästi elama, kuna see ei tule kogukonna arvelt, vaid väljastpoolt.

Fosteri käsitlusele sai osaks majandusantropoloogiline kriitika, mis jääb siinkohal osundamata. Folkloristikas tema valikuline tähelepanu aardejuttudele kohe suurt vastukaja ei leidnud. Dundes väitis Ameerika kohta, et pigem võiksid aardejutud (nagu teistegi rahvalike ideede arvukad väljendused) selgitada piiramatute hüvede printiibi kehtivust (*Principle of Unlimited Good*; vt Dundes 1971: 96). See-eest on 1970. aastate lõpul ja järgnenud aastakümnetel Fosteri mudelit aeg-ajalt aardejutu-uurimustesse integreeritud. Patrick Mullen (1978) jätkas Dundese piiramatute hüvede põhimõtte arendamist samuti ameerikalikus kontekstis, konkreetselt Texasest kogutud materjali näitel. Küsimusi on tekita-

⁶ Briggs iseloomustab vana aja asjadest jutustamist – *la plática de los viejitos de antes* (“the talk of the elders of bygone days”) kui kohalikku suulist kõnežanrit (1985: 290).

nud asjaolu, et Foster seadis oma väidete tõestuseks ühed aardejutud, ent jättis vaatamata samas kultuuris tradeerunud teistsugused palad (Lindow 1982: 271; Arora 1987: 84–85, 90). Varanduse leidmata jäämise lugudes ei tulnud rikkust ka mitte väljastpoolt. Iseenesest niisugused jutud sobinuks küll Fosteri mudelisse, nimelt kinnitama väljapääsu võimatust piiratud hüvede majandusmudelist. Ilmselt ei sattunud sellised narratiivid tema uurijafookusesse.

John Lindow pühendas oma ülalpool tsiteeritud analüüsis rootsi aardemuistenditest piiratud hüvede kujutelmale küllaltki üksikasjalikku tähelepanu. Tema seisukoht on, et piiratud hüvede ja piiramatute hüvede mudeli kasutamise muudab keeruliseks ja kahandab analüütilist väärtust tõsiasi, et kultuurides, mida üritati kirjeldada ühe või teise mudeli raames, leidub mõlemat esindavaid jutte. Piiratud hüvede ühiskonnana demonstreeritud kultuuris asetavad tõlgendajad leidmise jutud kinnitama piiratud hüvede kontseptsiooni (edenemine tuleb väljastpoolt kui loogiline ja lubatud). Piiramatute hüvede ühiskonna leidmata jäämise jutud tõlgendatakse kinnitama piiramatute hüvede kujutelmale – sel juhul kuuluvad jätkuvalt peidus olevad varad piiramatute, ent kasutuselevõttu ootavate ressursside hulka. Hoopis seletuseta jäävad aga leidmata jäämise jutud piiratud hüvedega ühiskondades ja leidmise jutud piiramatute hüvedega ühiskondades. (Lindow 1982: 271) Rootsi aardejuttude puhul rõhutab Lindow ambivalentsust, mida osaliselt kajastas juba Mullen Texase muistendite põhjal sõnastatud järeldus: varandust pole piiramatult ega ole see ka mitte alati hea.⁷ Leidmata jäämise muistendite suurem osakaal kogumaterjalis ei vii järeldusele, et rootsi talupojad oleks seda pidanud edasiste otsimiste innustajaks ning positiivne resultaat tekitas jututegelastele sageli hoopis probleeme ja tõi kaasa äpardusi (Lindow 1982: 270).

Nii hiljuti kui 1998. aastal võtab Fosteri mudeli oma käsitluse üheks teoreetiliseks lähtekohaks Timothy Tangherlini, kes analüüsib, kuidas muistendite kajastatakse inimeste ja üleloomulike olendite vahelisi tehinguid. Aardeteemat on siin põgusalt mainitud, artikkel on keskendatud vahetussuhete võimalikkusele kogukonnast väljapoole. Autor kaldub piiratud hüvede kujutelmale mudeli toimet pooldama: vaadeldavad muistendid tõepoolest peegeldavad inimeste lootusi ja tegusid kogukonnast väljaspoolsete ressursside otsimisel.

Tõenäoliselt pole eesti ja kreeka aardeuskumused mitte kuidagi kokku puutunud. Sellegipoolest on kreeklaste aardeunenäod, mida esitleb oma psühhoanalüütilis-eksistentsiaalse uurimuse raames Charles Stewart (2003) ja aardeunenäod eesti memoraatides ja muistendites hämmastavalt ühesugused. Stewart omistab aardeunede – teadvustatud ajalootaju mitteteadvuslikele ilmingutele – tähendusliku kultuurifenomeni staatuse. Tema sõnul aktiveeruvad unenäos eelteadvusse⁸ ladustatud ideed ja kujutlused, killud nii autobiograafilisest, kollektiivsest kui ka ajaloolisest mälestusest (Stewart 2003: 485). Ta küll mõonab, et aardeunesid nähakse ka mujal kui Kreekas, ent peab nähtuse eel-

⁷ “Treasure is neither unlimited nor always good” (Mullen 1978).

⁸ Stewart rakendab oma tõlgenduse teenistusse Sigmund Freudi *eelteadvuse* kui teadvustamatu ja teadvuse piiriala tähistaja (Stewart 2003: 484).

duseks erakordselt kõrget, ajas kaugele tagasi viidavat ning igal tasandil väärtustatud ajalootaju, kaasa arvatud amatöör-arheoloogilist entusiasmi (*ibid.*: 487–488). Stewart on otsinud võrdlevaid etnograafilisi paralleele ning leidnud need Fosteri eespool refereeritud kontseptsiooni kaudu. Ta pühendab oma käsitluses palju energiat näitamaks, et Fosteri poolt uuritud talupojad tegelikult jutustasid peidetud varandustest just ajalootunde põhiselt (*ibid.*: 493–494). Siiski tundub, et piiratud hüvede kujutelma mõiste sidumine käsitlusse ei kõla kokku tema eksistentsiaal-ajaloolise põhiliiniga. Nii nagu Foster ei käsitlenud varanduste leidmata jäämise lugusid, libiseb Stewart kergelt riivates mööda üleloomulike aarete kategooriast, mütoloogilistest aardevalvuritest ja teatajatest ning muundumislugudest, kuna niisugused “ei ole tegelike ajalooliste protsesside resultaadid” (Stewart 2003: 494). Unenäos juhatatud varanduse motiividega eesti aardejutte olen seni tõlgendanud rohkem isikliku märguande tähenduslikkuse raames. Stewarti vaatepunkt inspireerib konstrueerima juurde ajaloolist seostevõrgustikku.

1.2.4. Aardejuttude uurimisest naabruses

Tänu Oskar Looritsa tööle on meie käsutuses põhjalik analüüs liivlaste aarde-traditsioonist (Loorits 2000: 1–46). Suuri erinevusi võrreldes eesti pärimusega ei ole, lähedased on kujutelmade ning motiivide lokaliseerimise tendentsid ja juttude personaliseerimise viisid. Eripäradeks on huvipakkunud läti juttude pajatamine (*ibid.*: 2), termini *rahaauk* puudumine Liivis (*ibid.*: 29), timuka kui muistenditegelase kohalolek varanduse juures (*ibid.*: 32–33), punased kübarad jututegelaste peas (*ibid.*: 21, 33, 35), tõdemus, et varandusi ei peidetud vee-kogusse (*ibid.*: 24) ja haned naljanditüübis “Jutukas naine ja aardeleid” (ATU 1381, eesti variantides on kanad), kui tuua vaid mõned näited.

Balti naabrite aarde-traditsiooniga tutvumist hõlbustavad tüpoloogiad. Leedu muistendite lihtne loend, mis registreerib ka aardemuistendeid, ilmus Bronislava Kerbelytelt 1973. Hiljem on ta süvenenud strukturalistlikku meetodisse ning rakendab seda rahvajuttude uurimisel. 2001 ilmus tema poolt koostatuna leedu jutupärimuse sturktuurianalüütiline kataloog, teiste indekse hulgas mõnevõrra erandlik kompendium (Kerbelytė 2001).

Läti aardemuistendite süžeed on registreeritud Lena Neulandi poolt koostatud motiiviloendis (Neuland 1981). Samas on antud ülevaade antoloogiatest, kus varandusemuistendeid on publitseeritud. Arheoloogiateadusega dialoogis jätkab läti peidetud varanduse juttude uurimist Ieva Vītola, kes 2007. aasta oktoobris kaitses doktoritöö “Kultūrvēsturiskā ainava folkloristikas un arheoloģijas starpdisciplinārajā skatījumā: apslēptās mantas vietas un mantas meklēšana Latvijā” (“Kultuurilis-ajalooline maastik folkloristika ja arheoloogia interdistsiplinaarsest vaatepunktist: peidetud varanduste asukohad ja aardeotsimine Lätis”).

Idapoolsete naabrite vastava traditsiooni uurimislugu on pikk ja sisukas. Käesolevas töös osutan vaid mõnele käsitlusele. Idaslaavi ja eesti pärimuse

ühisosad nõuaksid lausa eraldi võrdlemist. Parasjagu ülevaatlik, kuid siiski ka iseloomulikele detailidele osutav ukraina aardemuistendite tutvustus (sisaldab ka vene paralleele) leidub Nikolai Kotljari raamatus “Aardeotsimine ja numismaatika” (1974). Siin on juhitud tähelepanu rahvajuttude arvestatavale populaarsusele ja levikule hiliste aegade ni välja, lokaliseerimise tendentsidele (näiteks seostumisele kurgaanidega), kalduvusele põimuda mütoloogiliste süžeede ja kujutelmadega (näiteks varanduse needuse teema – sõnade lausumine peitmisel, mille kohta Eestist on teateid napilt, ja seosele kuradiga *нечистая сила*), haakumisele ajalooliste isikutega (Eesti pärimusega võrreldes mitmekülgsem, kaasa haaratud on rohkem persoone).

Aardejuttude spetsiaaluurimust kujutab endast N. Kotelnikova (1999) mitte väga mahukas, kuid siiski materjali fikseeriv esitusviis. Ta näitab, et motiivide kombinatsioonid funktsioneerivad aardemuistendites püsivate jutukomponentidena. Need saavad olla nii staatilised kui dünaamilised: tegelased, tegevuskohad, aarde esinemiskujud, ja ainult dünaamilised: tegevused, sündmused, tagajärjed juttus. Stabiilsete aardejutukomponentide abil saab kirjeldada igasuguseid tekstikorpusi. Variant (variantide rühm) tuleks tähistada vastavate sümbolitega ja saadud ridu omavahel võrrelda. Raskestijälgitavatest ridadest ülevaatlikum on aaretest jutustamise struktuurimaksimum, kuhu on registreeritud aardemuistendites ette tulevad tegelased, tegevused ja olukorrad. Jutustamises realiseeruvad struktuuride kombinatsioonid, kusjuures saab demonstreerida ka struktuurimiinimumi või sagedasimaid struktuuri aktualisatsioone.

Kui Kotelnikova jätkab vene folkloristika strukturalistlikku traditsiooni, siis Konstantin Bogdanovi mõned aastad varem ilmunud raamat “Raha folklooris” (1995) esindab semiootilist lähenemist. Nimelt rõhutab Bogdanov oma käsitluse alusena mitte üksnes raha majanduslikku tähendust, vaid selle põimumist sotsiaalse ja moraalse mõõtmega ning pöörab suurt tähelepanu varanduse sümbolise väärtuse esiletõusule, selle “elususele” folkloorižanreis (Bogdanov ei piirdu üksnes rahvajuttudega). Tema essee tõuseb esile vene talupojafolklooris väljenduv mõneti kummaline suhtumine rahasse, raha tunnetamine väljaspool-sena (raha kaudu satub inimene ebatavalistesse olukordadesse, raha kasutab talupoeg kodust väljas, palju raha on liikuva elulaadiga inimestel), ja kui raha juhtub olema, siis jutustatakse mõõdutundetust raiskamisest. Paiguti tundub, et Bogdanov näeb sümboolsust ja mütoloogilist suhet rahasse isegi seal, kus võiks kajastuda arusaamad puhtmajandusliku kategooria mõttes.

Soome folkloristliku traditsiooni kohaselt käsitleb Marjatta Jauhiainen sealset aardepärimust usundiliste muistendite vaatluse kontekstis, kuid näitab ka aardejuttudele omast tendentsi seonduda rahvaliku ajalootõlgenduse kompleksi (Jauhiainen 1982: 80–81; 1999). Pikem ülevaade aardejuttudest samalt autorilt leidub Matti Sarmela kultuuriökoloogia uurimispõhimõtteid rakendavas raamatus “Suomen perinneatlas” (Jauhiainen 1994). Töös on kaardistatud mitmete uuritavas kultuuris kesksete aardemotiivide rühmad. Nii saab hea ettekujutuse aardele ohverdamise, rahaaugutulede ja kavaldamismuistendite leviku kohta Soome eri traditsioonipiirkondades. Levikukaart on joonistatud ka muistendite põhjal, mille süžees astub üles härg ning soome aardejuttudele spetsiifilised

litomato ning unenäos varanduse teataja *unikakkiainen*. (*ibid.*: kaardid 83–86) Jauhiainen tutvustab varanduste põhilisi ilmnemismooduseid, näitab tihedat seost rahvausundiga ning toob esile reljefsemad levikugeograafilised erijooned Ida-Soome ja Lääne-Soome vahel. Tõlgenduses peab ta tähelepanuväärseks inimelu ja materiaalse varanduse tugevat vastandust muistendites ning määratleb varanduse eest inimese nõudega jutte kui täitmisvõimatute tingimuste sõnumit. Jutud tuginevad suuresti kristlikele põhimõtetele, mille kohaselt varanduste peitmine, kättesaamistingimuste seadmine ja üldse maapealse külluse taotlemine oleksid ülearused. (*ibid.*: 454, 459).

John Lindowi ülalpool tsiteeritud artiklis toodud rootsi andmete põgus võrdlus eesti materjaliga osutas ühisosadele. Ka soome aardepärimuses on esil samad süžeed ja kujutlused, mis on olnud tuntud Soome lahe lõunakaldal. Loomulikult on rõhuasetused väljendunud mõnevõrra teisiti, näiteks Eestis suhteliselt marginaalsed vette uputatud kirikukellade jutud on nähtavasti Soomes tähenduslikumad. On huvitav jälgida rändmuistendite kohandumise näiteid vormeleid sisaldavate tekstide osas – need on saanud küllaltki erineva sõnastuse. Erinevalt soome *aarrevalkea* mõistest ei ole Eestis kujunenud omaette terminit aardetule jaoks ning siinses juturepertuaaris pole kohta leidnud *aarresaari*-jutud. Isegi kui soomlaste *unikakkiainen* (või *unihuppias*) on rohkem fiktiivolend kui uskumusolend (Jauhiainen 1994: 456), jääb aarde osutaja eesti aardeunenägudes raskesti identifitseeritavaks. On ka episoodi tasemel eripärasid, mida pean huvitavateks. Näiteks ohvritingimusega muistendites, kus Soomes üritatakse vahetada inimlast jänesega, võetakse Eestis kass. Kolme hargdega vedamise jutuarendust on Eestis tavatsetud jutustada resultatiivsema lõpuga kui Soomes (Jauhiainen rõhutab katsete valdavalt ebaõnnestumist). Eesti seisukohalt ei kinnita arhiveeritud jutud moraalselt raskete kättesaamistingimuste absoluutset täitmisvõimatust, narratiivne võimalus on alles jäetud. Arvan, et varandustega tegelemist tauniv kristlik moraal tuleb siin esile vähem kirkalt, kui Jauhiail on põhjust näidata soome vastava pärimuse kontekstis.

1.2.5. Eesti aardepärimuse uurimine

Eesti aardepärimuse senised käsitlused kujutavad endast kas artikli mahus kirjutisi või siis lühemaid alapeatükke jutužanride või rahvausundi vaatluste raames.

Matthias Johann Eisen avaldas 1928. aastal artikli “Rootsi kulda Eestis”. Siin on esitatud rohkesti muistendinäiteid ja formuleeritud tähelepanek, et rahvajutud omistavad mahamaetud varandustele sageli just Rootsi päritolu. Autor pidas Eestisse peidetud varanduste hulka rahvaluuleliseks liialduseks ja põhjendas loodud seost hea Rootsi aja kujutluse ja kulla mõiste ühendamisega rahva poolt. Töös “Eesti mütoloogia” visandas ta põhijoontes metallvaranduse maapäue sattumise reaalsed selgitused ning iseloomustas seejärel “rahaaigu haldijaid” (Eisen 1919: 83–87). Vastava motiivistiku tutvustuses tekitab küsimusi üldistustaotlus, millega peaaegu kõik olendid, kellega inimesel tuleb raha-

augul kokku puutuda, taanduvad haldjateks. Eiseni käsituse kohaselt on unenäos varanduse asukoha näitaja samuti haldjas. Niisugust redutseerimistehet ei toeta siiski juba Eiseni kaasaegne rahvaluulekogu. Ei saa nõustuda, nagu rahvasuu eksiks vanapaganat rahaauguga seostades.

Oskar Looritsa mahukas usundiülevaade (1949, 1951, 1957) avab, missugused usunditõekspidamised peegelduvad aardeteemas, näiteks hingelooma kujutelm (1949: 291, 293–294), unenäod (*ibid.*: 516), raha-augu vaimud, surnuteuskumustega seonduvad varandusevalvurid (1949: 562–563; 1951: 130; 199–200; 233). Loorits tõi esile eesti raha-augu juttude laenulisuse, tugeva saksa-pärase koloriidi (1949: 293, 1957: 333–336, 442). Tema hinnangul on muistendid siiski suurel määral siinsetesse oludesse kohandatud ja sel viisil otsekui uuesti loodud. Juttudes kajastuvaid väärtushoiakuid selgitades jõudis ta järeldusele, et hoolimata intensiivsetest võõr mõjudest jäid ettekujutused varanduste matmisest negatiivseks. Looritsa järgi ei võtnud jutustajad päriselt üle individualistlikku saamahimu-mõtteviisi ning – tema sõnul – “moodsa aja kasuahnuse” ilmingud on aardejuttude hiljutine uus lisandus (1957: 502).

Aardepärimuse põhijooni on sõnastatud tekstipublikatsioonide ees- ja järelsõnades (Rommel 1996: 47; Rommel & Potter & Valk 2001: 53, 60, 64–65, 67; Rommel 2004: 33), et näidata, kuidas rahvusvaheline süžee paigutub kohalikku repertuaari.

Aardejuttude ja uskumuste ning tegelikkuse seoseid on folkloristidest rohkem ja tulemuslikumalt vaadelnud eesti arheoloogid Heiki Valgu isikus (1995; 2001). 13.–17. sajandi külakalmistutega seotud kohapärimuse ja uskumuste läbitöötamise põhjal väidab ta, et aardejutud põhinevad leidude rahvalikul müstifikatsioonil ja “üldisel õhustikul, mis ümbritses kalmistuid” (2001: 39). Ülevaates eesti lohukividest esitleb arheoloog Andres Tvauri (1999) oma teadusala andmete kõrval ka näiteid rahvapärimusest. Peidetud varanduse jutud liituvad ohvri- ja lohukividega küll, kuid paiguti ja on jälgitavad konkreetsetes kohaseostes (Tvauri 1999; Kalda 2002). Muistendeid on toodud täiendavateks näideteks konkreetsete peitleidude käsitlustes. Ülle Tamla ja Mauri Kiudsoo on põiminud pärimusliku leiuloo teadusartiklisse, mille kirjutamist ajendas idee täiendada teadmist Uti keelele kohta (Kiudsoo & Tamla 2006). Müntidest ja ehetest koosnev peitvara tuli päevavalgele 1871, ent ei jõudnud muuseumisse tervikuna. 135 aastat hiljem jutustasid kohapealsed inimesed arheoloogile leiuloo pajatäiest kuld- ja hõberahadest, millest osa noppis külarahvas, kuid ülejäänud läks siiski muuseumi (*ibid.*: 2006: 273).

Arheoloogidele on pakkunud väljakutseid ülesanded jõuda muististe algsete tähendusteni, ent seda pole võimalik teha hilistele folklooritekstidele toetudes. Küsimus on rahvajuttude allikaväärtuses. Kas rahvalikud lood, sealhulgas varandusjutud, pakuvad tõeseid teateid minevikusündmuste kohta, kas nad vahendavad iidsete rituaalide reliikte või on täiesti ebausaldatavad hilised leiutised – selliselt sõnastavad dilemma arheoloogiateaduse poolt vaadatuna Amy Gazin-Schwartz⁹ ja Cornelius Holtorf (1999: 11–12), kui korra tagasi pöör-

⁹ A. Gazin-Schwartz on hariduselt siiski antropoloog, kes uurib folkloori ja arheoloogia rakendamist Šotimaa tähendusliku mineviku konstrueerimisel.

duda aardepärimuse vaatluse juurde Eestist laiemas kontekstis. Folkloori arvestatavust tunnistades on jõutud seisukohale, et muististega seotud traditsioonist ei maksaks otsida mitte niivõrd eelajalugu, vaid tuleks jälgida monumentide tähendusi hilisematele sootsiumidele (*ibid.*: 15). Peidetud varanduste teema raames jätkatakse ajalootõe ja folklooritõe kõrvutamise katseid ning tulemuste eksponeerimist. Selles osas on nii folkloristikus kui arheoloogilises kirjanduses liikvel tore näide, kuidas kohapealse muistendi paikapidavus leidis teatud määral kinnitust. Brynjulf Alver (1989) tutvustas ajalooliste muistendite tõesuse üle arutledes näiteid varasest arheoloogilisest kirjandusest. Väljakaevamisi tehti norra muistendiga seotud kohas, kus pidi olema maetud rüütel ja tema hobune. Leitigi viikingiaegne matus. Taanis kontrolliti 1880. aastatel pärimust rabasse peidetud kullavankritest ja leiti eelrooma rauaaegsete vankrite jäänused. Kuld osutus Alveri sõnul pärimuslikuks täienduseks tegelikele asjaoludele (*ibid.*: 138; kõnealuste jts kultusvankrite kohta Kaul 2001).

Aardepärimuse uurimisloos ülevaates on tuntavalt ebaõiglaselt jäänud mainimata paljud sisukad ja informatiivsed dissertatsioonid, materjalitutvustused, kohalike repertuaaride ülevaated ning juhtumikesksed uurimused. Ainsaks selgituseks võiks olla asjaolu, et käesolev tööga ei taotleta luua bibliograafilist loendit, vaid pigem tuua esiplaanile need, mis on dissertanti otseselt inspireerinud, pakkunud võimalust teadmiste omandamiseks ja täiendamiseks, need, millega siinkirjutaja on püüdnud astuda tekstuaalsesse dialoogi. Ongi üllatav, et niivõrd kõikjaletungiv teema nagu inimeste rahaga seotud ettekujutused, uskumused ja kõnelused on eesti folkloristikas leidnud rahvaluuleuurijate tähelepanu suhteliselt harva.

2. UURIMISALLIKAD KUI PEIDETUD JA LEITUD VARANDUSED

2.1. Aardepärimustekstide arhiveerimisest ja potentsiaalset astuda uutesse kontekstidesse

Intensiivse kogumistöö tulemusel on Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud muu ainese hulgas arvestatav kollekttsioon jutte ja teateid peidetud varandustest, mis moodustavad käesoleva uurimuse põhiallikad. Selles mõttes jätkan oma tööga arhiivipõhise folkloristika traditsiooni koos Satu Apo (2003), Piret Paali (2004) ja Risto Järvega (2005). Aardepärimuslikku informatsiooni: teateid varanduste asukohtadest, isiklikke kogemuskirjeldusi aardeotsimisest ning muistendeid peidetud varandustest leidub ka erakirjades, kohalikes kroonikates, mälestusjutustustes, ajalehtedes (kaasa arvatud juba rahvaluulearhiivist võetud kujul, vt artikkel III) ja naaberteaduste uurimustes (näiteks arheoloogide töodes), mille näiteid olen arvesse võtnud. Allikateringi laiendama inspireerib Rudolf Schenda suurepärase raamat “Von Mund zu Ohr” – rahvapäraste jutustamise kultuuri-ajalooline analüüs, mis õpetab folkloristi märkama vajalikke andmeid lisaks välitööintervjuudele ning arhiividele eksemplikogumikes, autobiograafiates, reisikirjades, välitööpäevikutes (Schenda 1993: 9–13).

Suurima tekstide rühma moodustavad rahvaluulekogu jaoks tekstualiseeritud kirjaneped. Alates folkloori süstemaatilise kogumise algusaegadest on korrespondendid näpistanud muude tegevuste kõrvalt aega, et üles kirjutada, mida palusid oma üleskutsete vahendusel Jakob Hurt (1839–1907) ja Matthias Johann Eisen (1857–1934) ning teised kogumise organisaatorid. Nii nagu korrespondendid on toiminud kirjalike jutustajatena, on kirjutatud tekstid (sealhulgas helisalvestuste litereeringud) folkloristide välitööde saaduseks.

Tekstualiseerides on kogu aeg tulnud tegelda suuliste esituste ümbervalamisega kirjalikku, selleks et jutud oleksid kokku kogutud, talletatud, hoiustatud, unustusest päästetud, tulevastele põlvetele uuritavad jne. Sama retoorika kor-
dub tehnoloogiliste uuenduste ajastul, mil meie, folkloristid, oleme teinud igapäevatöö osaks tekstide digitaliseerimise, juba kogutud materjalide ümberkirjutamise. Muistendite andmebaasidesse vormistamine tähendab ühekorraga nii “vanast” arhiivist “uue” loomist kui ka väljanepet, saadust. Senine kogu tuuakse sõna otseses mõttes keldrist tuppa, alakorrustelt “üles” ja seatakse avalikku kättesaadavasse informatsiooniruumi.¹⁰ Mõistan peidetud varanduste teade-
te ja juttude saamist arhiivi, samuti nende kohalolekut ja väljumisi kui protsessi (vrd ka Wolf-Knuts 2001). Protsessuaalse arusaama kohaselt seisavad kord arhiveeritud tekstid uute kasutuste ootel, valmis asetamiseks uutesse tekstuaalsetesse seostesse. Protsess on sünkroonne toimuvaga väljaspool arhiivi, ses

¹⁰ Tim Jordani (1999: 59–62) käsitlusele tuginedes mõistan informatsiooniruumi kui tarkvara ja riistvara rakendusel kasutajate poolt üles seatud andmetega täidetud virtuaalset ruumi.

mõttes et paralleelselt tekstide näilise vaikeluga arhiivis tuleb teema kõneks uutes vestlustes, keegi jutustab muistendi, aeg-ajalt ilmub ajakirjanduses artikleid aardeotsimisest, mida inimesed kommenteerivad kas isekeskis suuliselt või internetifoorumites kirjalikult, kirjanikud töötlevad rahateemat sõnakunsti vahenditega, mõnikord pärimusaine põhjal. Sõltuvalt huvidest, vajadustest ja võimalustest käivad uurijad rahvaluulearhiivis kunagi kogutud materjalidest tegemas väljavõtteid, kes kodukoha ajaloo paremaks kirjeldamiseks, kes kirjanikutööks, kes filmi või teatrilavastuse jaoks, kes teaduse edendamiseks, ilmuvad uued antoloogiad. Üha suurem hulk materjali on muudetud kättesaadavaks andmebaaside kaudu, seega hakkab taanduma vajadus puudutada arhiivis puhkavaid tekste, ent nad on seal siiski endiselt olemas. Arhiivi põhjal koostatud väljundid, mida samuti tuleb üha juurde, annavad omakorda ainet uuteks kõnelusteks. Inspireeriv on otsida ja tuvastada arhiivitekstide seoseid arhiiviväliste tekstidega. Tahan sellega rõhutada tekstide erinevaid olekuid ja liikumist: jutud peidetud varandustest ilmuvad nende esitustes jutustamissituatsioonides, üles kirjutatuna ja salvestatuna rahvaluulearhiivi kogudes, kuid ka muudes käsikirjades, ning erineva otstarbega publikatsioonides (ilukirjanduses, päeva- ja nädalalehtedes).

Rahvaluulearhiiv sisaldab enamasti spetsiaalselt küsitud jutte peidetud varandustest, vähem aga nn loomulike vestluste käigus sõnastatud palasid. Vastaksin kindlalt jaatades Jürgen Beyeri esitatud küsimusele, kas folkloristid uurivad rahva jutte, nagu küsija seda isegi teeb (Beyer 2011). Pealegi tunnistavad nii jutustamine intervjuu käigus kui kirjalik tekstualiseerimine arhiivile toimunud kõnelustest, suhtlusest inimeste vahel peidetud varanduste teemal. Väide, et jutud on eemaldatud oma esitussituatsioonidest (uurimisotstarbelist eemaldamist jaatades nt Ben-Amos 2009: 17), peab paika, ent ikkagi kujutavad nad endast eelmiste esituste kirjalikku talletust. Kuuldused arhiivitekstide surmast osutuvad liialdatuks,¹¹ varamust siirduvad tekstid uutesse esituskontekstidesse, põhiliselt allikapublikatsioonidesse ja näidetena uurimustesse.

See ei tähenda ainult tekstide reanimatsiooni, vaid sümboolse seose uuendamist kultuuris peetud kõnelustega. Tegu on kultuurilist järjepidevust loova protsessiga, Jan Assmanni seletusviisi laenates – kultuurimälu ilminguga. Kultuurimälu eemaldub igapäevasest, vajab püsimiseks ja toimimiseks toetuspunkte minevikusündmuste mäletamise näol mitmesugustes objektilistes vormides, näiteks tekstide, riituste, mälestusmärkidena, ning eeldab asutuste olemasolu, mis neid haldavad (Assmann 1995: 129; interpretatsiooni ja täiendavaid viiteid vt Laanes 2009: 22–31; 128). Niisugustes vormides kätkevad kristalliseerunud kollektiivsed kogemused, millele pääseb juurde sadu aastaid hiljem just tänu nende fikseeritusele, hoiulolekule. Kõrvale panduna distantseeruvad nood kogemused kommunikatiivsest mälust, kuid neid on võimalik tagasi tuua, uuesti

¹¹ Outi Lehtipuro on öelnud sedasama: [---] “pelko arkistoaineistojen kuolemasta on osoittautunut turhaksi: kehittämällä teoriaa ja oppimalla kysymään toisin vanhatkin aineistot on saatu elämään” (2006).

käiku lasta, teha uute suhtlussituatsioonide osaks.¹² Jan Assmanni sõnul on kogukond kultuurimälu vahendusel teadlik oma ühtsusest ja erilisusest, kultuurimälu on rekonstrueerimise võime, kultuurimälus olevaid (hoitavaid) teadmisi seostatakse pidevalt kaasaegsete juhtumite ja oludega ning ühiseid teadmisi ja tähendusi levitavad ühiskondades vastavad institutsioonid (1995: 130; vt ka Millar 2004: 6). Rahvaluulearhiiv koos sinna paigutatud tekstidega on niisugune kultuurimälu vormide varamu, sümboolne aardelaegas koos selles sisalduvate juttude ja teadetega peidetud varandustest.

Rahvusromantilise vaate kohaselt võrreldi kogu rahvaluulet aaretega ning rahvaluule kogumist kulla ja hõbeda kokkukandmisega varaaia või varandusekirstudesse (Virtanen 1993b, Rey-Henningsen 2002: 59–63, kujundist Johann Gottfried von Herderi rahvaluulemõistmises Undusk 1995: 677).¹³ Sama retoorika kõlas rohujuure tasandil, näiteks Hurda kaastööline J. Tiidt kirjutas 1888. aastal, et Karksis ja Hallistes on veel küll ja küll “vana kulda ja õbet” ning järeletulijail ei peaks olema põhjust öelda, et “nemä on laisa ja tuima ollu, et ei ole mõisten kulda kambres egä õbet õlma pääle kogude!” (Põldmäe 1989: 27–28). Urija(te) ülesandeks on järelikult arhiivi otsekui peidetud aarded uuesti avastada.

2.2. Aardepärimuse suulisus ja kirjalikkus

Kõigi vaadeldavate allikate puhul on tulnud suuliselt kuulnud jutustamise põhjal luua kirjalik tekst, kuigi teksti adressaadid võivad olla erinevad. Aardepärimust ei õnnestu määratleda üheselt kas suuliseks või ainult kirjaliku toel olemas olevaks traditsiooniosaks. Tekstualiseeringud on tehtud põhiliselt suulise jutustamise põhjal, arhiivi jaoks loodud kirjalik tekst põhineb seni kuulnud suulistel narratiividel. Ometi pole põhjust pidada suulist levikuteed kuidagi üliluslikuks aardepärimuse iseloomustamisel. Jutustuste allikad võivad samahästi olla kirjalikud, pärineda kirjandusest, suulisi esituskordi võivad toetada päevikumärkmed jutustajate kodudes nagu ka huvi pakkunud tekstide mahakirjutused raamatutest.

Näiteks väga tõenäoliselt on naljandite alale paigutatud jututüübi ATU 1381 “Jutukas naine ja varanduseleid” tuntust ja levikut Eesti alal kujundanud pala ilmumine Friedrich Wilhelm von Willmanni lugemisraamatus “Juttud ja tegud” (Willmann 1975; esitrükk 1782).¹⁴ Juba enne folkloorikogumise kõrghooaega oli üht-teist ilmunud trükis, mis suure tõenäosusega hoidis omalt poolt teemat ülal. Lisaks raamatule “Juttud ja tegud” olid trükituna kättesaadavad “Vinguv jalaluu” (žanrilt *paiklik ennemuistne jutt*) ja “Julge rehepapp” (žanrilt muistendi

¹² J. Assmannist inspireerituna iseloomustab arhiivikäsikirju jt -allikaid kui potentsiaalsusi, käsikirjade jt allikate kasutusi (sealhulgas publikatsioone) kui aktualisatsioone Katre Kikas (2010: 3).

¹³ Pärimuse kui aarde metafoorika on tegelikult endiselt elujõus (vrd nt Gunnell 2010: 153, 158).

¹⁴ Vt ka Vinkel 1966: 36–38; Toomeos-Orglaan 2008: 16–17.

moodi muinasjutt Kreutzwaldilt (1866), vrd Annist 1966: 204). Mõlema jutu edaspidised tekstualisatsioonid arhiivis ilmutavad lugemise tugevat mõju kuni ümberkirjutusteni.

Kirjasõnas ilmunud palade ja suuliselt ringlevate juttude kooseksisteerimist panid tegelikult tähele ka rahvaluulekogujad ise. Rein Saukas tsiteerib A. Kääriku sellekohast mõtteavaldust: “Niisugusid tükkisid, mis raamatutes ja trükitud, on rahva suus küllalt leida, aga uut materjali, mis mitte veel trükitud ei ole, neid leida on ainult õnne asi, aga muude tükkide, mis ju mõnes raamatutes leida, nende üleskirjutamine, ehk nad küll rahvasuus enam ehk vähem muudetud, ei maksa enam.” [---] (Saukas 2005b: 54¹⁵)

Muistendeid nagu ilmselt tekste muudestki rahvaluuležanridest, on läbi aegade kirja pandud isiklikust huvist ja enda jaoks (vrd Saukas 2007: 134). Mall Proodel (Hiimäe) kommenteerib kogumispäevikus 1959. aastal:

H. Masingult saan kaasa kaks kladet, mis sisaldavad enamasti kohamuistendeid. Hea kirjapanek, selgitused nagu vaja. Poeg Ivar on 1959 osa võtnud kogumispäevikust ja tema materjalid on kirjandusmuuseumis. Kirjapanekud on aga isa tehtud. Kuna kladet soovitakse tagasi, võtan selle kaasa ajutiselt – ümberkirjutamiseks. [---] RKM II 251, 432 < Kadrina khk, Undla v – M. Proodeli kogumispäevik (1969)

Peidetud varanduse temaatikat esindas klades teade raha ja kuldasjade asukohast Kunda Lammasmäel. Huvitaval kombel ei jutustatud Masingute kodus folkloristile omal ajal Kullaaru mõisas teeninud vaarisa Madise memoraati, mis hargnes unenäos antud juhiseist: “Mine võta raha ära, see on sinu laudakatukse sees!” ja mille perepoeg oli tõepoolest kümmekond aastat varem saatnud aja-kirja “Pioneer” muistendivõistlusele.

Kohaliku pärimuse kirjaliku toe näide leidub Võnnust, kus kodudes oli tehtud ümberkirjutusi kirikuõpetaja Eduard Philipp Körberi (1770–1850) käsi-kirjalisest kroonikast (eelkõige ajavahemiku 1799–1835 kohta, kuid ka retrospektiivselt; avaldatud Körber 2003). Körberi teateid andsid küsitletud Võnnu inimesed edasi veel näiteks 1986. aasta rahvaluuleekspeditsioonil, ilma et oleks teatud tolele kroonikale viidata.

Paljude aardemuistendite tundmist ja esitusvalmina hoidmist on soodustanud rahvajuttude väljaanded, mille hulgast suurimaks soosikuks on Eiseni “Esi-vanemate varandus” (alates esmailmumisest 1882), millest edaspidi tuli oluliselt täiendatud või muudetud uustrükke ja mis kindlasti andsid eeskujut, missuguseid jutte raamatu koostajale lisaks saata. Arhiivile kirjutamise jätkudes aga kujunesid eelkõige Eiseni rahvaraamatute abil teatud süžeed, mis hakkasid pärimuses ringlema raamatuversioonile väga lähedases sõnastuses. Edaspidi on neid arhiivile adresseeritud ning ekspeditsioonidel folkloristidele pajatatud nii otse-selt raamatust loetud variandi põhjal kui ka raamatuvariante omandanud jutustajate suuliste edasijutustuste põhjal. Nende raamatumuistendite levinud näide-teks on varanduseotsimine Helme lossivaremetest, kõik “ühe Tallinna kiriku”

¹⁵ A. Kääriku kiri Eisenile 23. septembrist 1895 leidub kogus E 20294.

alustesse keldritesse ja muistend “Till-till, lopp-lopp” laulva rahaolendiga (leiduvad Eisen 1906: 10–11; 1958: 134–135, 211–213).

Ehkki jutte on mõjutanud aardemuistendite publikatsioonid ja raamatuversioonid on inspireerinud jutustamist, on selge, et paljuski on aardepärimuse väljund siiski suuline. Suhtlussituatsioonides kõneks tulnud, suuliselt kuulnud lugudele, kommentaaridele, argumentidele on tulnud anda kirjalik kuju. Kirjalikuna arhiividesse paigutatud palad ei ole niisugused, nagu neid suuliselt jutustatakse ega saagi olla, sest tegu on hoopis kirjaliku jutustamisega (vt Apo 1993), mille käigus luuakse terviklik, arhiivi jaoks sõnastatud tekst. Epp Annus arutleb narratiivi esitusstrateegiatega seoses: “Suuliselt kõneldu vaba üleskirjutus formuleerib loo ümber, kuivõrd kirjaliku teksti enesekehtestamine toimub suulisest väga erineval viisil” (2002: 200). Järelikult tuleks kirjalikku jutustamist mõista kui teatud esitusstrateegiat. Rahvaluulekorrespondentide kirjalikud aardejutustused osutuvad üheks võimalikuks paljude tekstualisatsiooni viiside hulgast.

2.3. Aardejuttude kogumislugu

Aardepärimus eristub rahvaluuleainestikus oma spetsiifilise sisuga. Teema uurimise korral, nagu käesoleval juhul, on tehtud väljavõtte suuremast tekstide hulgast, mille teekond arhiivi on enam-vähem ühesugune. Seega peaks olemasolevates rahvaluule kogumise ülevaadetes või näiteks rahvajuttude kogumise erikäsitlustes olema ära kirjeldatud aardejuttude ja -teadete sattumine rahvaluulevaramusse. Nii see põhijoontes ka on. Aardepärimuse talletamist kirjeldades toetun eelkõige Rein Sauka sisukale ja faktirohkele tööle mõistatustežanri kogumise kohta (Saukas 2005a, 2005b, 2007, 2009). Saukas tõestab muuhulgas veenvalt, kuidas kogumislooline stereotüüp: Hurt avaldas üleskutse, kaastööline kirjutas materjali ja saatis Peterburi, koordinaator kandis aruandesse ja komplekteeris saadetise köitesse – osutub lihtsustatuks ja väheütlevaks (Saukas 2005a: 15). Nii lihtsalt ei käinud see ka peidetud varanduste teema seisukohalt vaadates. “Eesti mõistatuste allikaloo” nelja köitega varustatult esitan järgnevalt tähelepanekuid uuritava juturühma tekstide üleskirjutamisest.

Üldpõhimõte on: rahvaluulekogude jaoks pandi kirja seda, mida küsiti, kuid enamgi veel. Nimelt ei osutanud Hurt kordagi peidetud varanduste teemale konkreetselt. Kaastöölised andsid siiski saadetistega märku aardelugude sobivusest *Eesti rahva ajaraamatusse*, kuulumisest *ennemuistsete juttude* ja *vana rahvausu* sekka (vt Hurt 1989 [1888]: 31–35; 47–48). Alles “Isamaa kalender 1896” avaldas Eiseni küsimustiku, mis suunas panema kirja teateid rahaleidudest allikates ning ohvritest raha (rahaaugu) kättesaamiseks (tsit Laugaste 1963: 273 järgi). Jutte peidetud varandustest voolas mõlema koordinaatori kätte siiski kogumisaktsioonide algusajast peale. Hoolimata initsiaatorite tööviisi ja kavatsuste erinevustest on aardetekstid kummaski kogus sarnased, täiendavad üksteist ja seostuvad vastastikku, vaadatagu neid siis kas sisu ja vormi või hulga ja kvaliteedi poolest.

Peidetud varanduse jutud omaette teemana olid 19. sajandi viimastel kümnenditel kogumisaktivistide tähelepanu pälvinud. Eesti Kirjameeste Seltsi folkloristlikku tegevust uurinud Vaina Mälk leidis kümne 1876. aastast pärineva saadetise juures ühesuguses käekirjas kogumiskava, milles lisaks Hurda samal aastal avaldatud instruksiooni meenutavale liigitusele (vana kannel, vana tarkus, vana usk, vana jutt, vana kombe, vt Hurt 1989 [1876]: 33) oli eristatud “juttud raha augudest” (Mälk 1963: 91). Mälgu oletuse kohaselt oli täiendatud kava koostajaks rahvaluulekogumisest innustunud pastor, kirja- ja koolimees Paul Undritz (1854–1897). Kümme väljajaotatud kava tõid vastuseks kolm aardemuistendit.¹⁶

Ka Jaan Jõgeveri (1860–1924) poolt, samuti Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuse raames koostatud kogumist vajavate teemade nimekirjas seisis punkt “Jutud maa alla peidetud varandustest” (Mälk 1963: 224). Ta ise panustas uurimisprogrammi täitmisse neljateistkümne jutu publitseerimisega seltsi aastaraamatus, märkides saatesõnas: [---] “suurem osa minu läbi, jault kaunis suurte kuld-dega, kokku korjatud on, mitte üles kirjutatud, sest elutingimused ei ole mulle tänini lubanud korjamise reisisi ette võtta” (Jõgever 1889).

Eesti Rahvaluule Arhiivi asutamise järel (pärast aastat 1927) telliti aardejutte eelkõige kohamuistendite kontekstis. Ühtki detailset eriküsimustikku huvialuse ainese kohta pole koostatud, ka mitte hilisemal, kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna tööperioodil. Selle järele pole olnud otsest vajadust, kuna materjali on laekunud niigi, tänu rahvaluule suurokogumisega sissetöötatud praktikale. Potentsiaalsete kogujate meeli on aktiveeritud viitega süžeele “Jutukas naine ja aardeleid” rahvanaljandite kogumisjuhises (Krikmann 1965: 50); tähelepanekuga, et palju teatakse kõnelda rahaaugumuistenditest – rahvajuttude helilindistamise nõuannete hulgas (Kõiva 1970: 24) ning pärimisega rahvakalendri küsimuskavas: milliseid jutte on räägitud kuradiga lepingu tegemisest, rahatule, tontide või vaimude nägemisest jaaniööl (Hiemäe 1972: 21).

Mida aeg edasi, seda enam on olnud võimalik uute välitööde ettevalmistamisel toetuda arhiivis juba leiduvale ainekile. Ekspeditsioonide eel on koostatud kihelkondade pärimuse konspekt-nimekirju, et nende põhjal kontrollida, kui tuntud üks või teine koht ja tema lugu parasjagu on. Need loetelud fikseerivad alati ka aardepärimuse motiive ja tegevuskohti. Institutsionaalse järjepidevuse märgiks ja uute jutukirjapanekute inspireerimiseks on Eesti Rahvaluule Arhiivi tutvustavale internetileheküljele asetatud 1938/39. aasta “Abistavad küsimused kohajuttude alalt”. Klikkides kohajuttude märksõnal (vt <http://www.folklore.ee/era/kysitus/index.html>), avaneb muu hulgas: “Peidetud varandused. Kas usutakse kuskil olevat maetud või peidetud raha või muud varandust? Kus nimelt? Kas on käidud kaevamas ja midagi leitud? Kuhu leiud on jäänud?”

Tekstide siirdumist arhiivi, olekut arhiivis ja väljumist arhiivist ei õnnestu järelikult iseloomustada kui tekstide “saatuse” üksteisest selgelt lahknevaid etappe. Vastuseid küsimusele, kuidas koguti varandustega seotud ainekile,

¹⁶ EKS 8° 1, 513/5 (1) < Vändra khk – K. Pertel, EKS 8° 1, 575/7 (V) < Vändra khk – J. Pill ja EKS 8° 1, 838/9 (1a) < Vändra khk. – V. Jürgenstein (kõik 1876).

pakuvad ühelt poolt kogujate kaaskirjad saadetistele ja paladele lisatud kommentaarid ning teiselt poolt tähelepanekud tekstide arhiivikonteksti (mõistet Jaago 2004: 50; Issakainen 2004) kohta. Informatiivseks osutub, missuguses kogus, missuguse koguja saadetises ja missuguses tekstuaalses ümbruses aardejutte leidub. Tekstide siirdumine publikatsioonidesse ja uurimustesse on selgemalt jälgitav.

Võrdlemisi harva kohtab kahjuks korrespondentide poolset kajastust, kuidas nad on saanud oma varandusejutud, või nende endi refleksiooni, mis asjaoludel nad on pidanud vajalikuks selliseid tekste jäädvustada. Kogujate kaaskirjade ja erakorrespondentsi ning lisasüvenemisega on selliseid ajaolusid avanud Rein Saukas mõistatustežanri kohta (Saukas 2005a: 162–176). Siiski ei tuleks uurijatel kurta kontekstuaalsete andmete täieliku puudumise üle. Näiteks Eisenile jutte kogunud Otto Schantzi (1879–?) kaaskirjad vihjavad nii jututundjate omamõistele kui Schantzi enda arusaamale rahaaugu juttudest kui eristuvast temaatilisest rühmast. Ühe 1895. aasta kaastöö juurde kirjutab ta muuhulgas: “Sest kogust on mul tubliste rahaaugu jutta üle jäenud; vaenekene, ma ei tea jälle, kas nad kõlbavad. Saadaksin siis nad selleperast, et ma nende juttudes viimases ei jäeks” [---].¹⁷ Samal aastal jätkas ta teemat ning kommenteeris üheksa aardemuistendiga saadetist: “Rahaaugu jutud olid mul ammu valmistusel ja saadan nad nüüd väikese lisaga ühes. Ka on mul praegu üks pisut suurem korjandus valmistusel, pidin käesoleva kimbuga nii kaua viivitama ja nendega ühes ära saatma, mõtlesin aga, et Teie ehk saaksite mõtlema: ei tea kus see poiss nii kauaks viibib, lubas ikka ka üks usin olla, aga põle näha kuskil”.¹⁸

Hurda tulemuslik kaastöötaja Hindrik Prants (1858–1932), kes on jäädvustanud ka kümnekond juttu peidetud varandustest, siiski vaatlusalust teemat oma postuumselt ilmunud memuaarides eraldi välja ei too, kuigi rahvaluulekogumine Setumaal moodustab tema mälestusteoses omaette, peaaegu 30-leheküljeline peatüki (vt Prants 1937: 225–253). See-eest pakub retrospektiivne kirjatöö häid tähelepanekuid kogumiskontekstide kohta ning paiguti kujutabki endast etnograafilist kirjeldust.

Head kontekstuaalset lisa on professionaalsed folkloristid ja teised kogujad kirjutanud ekspeditsioonipäevikutesse, näiteks välitöömuljeid muistendi sündmuskohalt või nende jutustajate iseloomustusi, kes teadsid kõnelda peidetud varandustest. Mall Hiemäe on joonistanud kogumismärkmetesse skeeme, mis lokaliseerivad pärimusobjektide asukohad ja toovad esile nende omavahelised maastikulised seosed (näiteks “Maiori haua” varandusekamber Sinalepal või Koerakingumägi Pajaka küla kandis¹⁹). 1966. aastal kommenteeris Erna Tampere ühe 70-aastase mehe käest kuuldut:

¹⁷ O. Schantzi pöördumine “Kõrgeste austatud õpetajahärra” M. J. Eiseni poole kogus E 14325 < Tõstamaa khk., Pootsi (1895).

¹⁸ E 15452 < Tõstamaa khk., Pootsi – O. Schantz (1895).

¹⁹ RKM II 319, 471/2 (4) < Ridala khk, Sinalepa v – M. Hiemäe kogumispäevik (1976) ja RKM II 434, 324/5 < Nissi khk, Riisipere v – M. Hiemäe kogumispäevik (1990).

J. K. [informandi nimi] jutustab muistendeid. Ise arvab, et niisuguseid asju pole olnud. [---] Algul ütleb, et mis te seda vana lora kirjutate, kuid lõpuks paistab, et usub ise igasugu rahaaukude ja kullaõhe olemasolu. Jutustab kiiresti, elavalt ning ei taha, et teda katkestatakse. RKM II 208, 580/1 < Põlva khk – E. Tampere kogumispäevik (1966)

Tekstide arhiivi saamise erijuhtumiks on kogumisvõistlused, mille käigus vabatahtlikkuse alusel vahendatakse isiklike teadmisi või siis koondatakse kelleltki teiselt kuulnud ainestikku, kuid seda võistluse vormis. Kogumisvõistlused on tavaliselt suunatud kas sihtrühmale või orienteeritud temaatiliselt.

Varandusejuttudega on arhiivi tugevasti rikastanud 1939. aasta kohamuistendite korjandus – võistluskogumine kooliõpilaste seas (vt ka 2.5.7.). Materjal hõlmab 37 köidet käsikirju rohkem kui 16000 muistendiga (Viidalepp 1970: 58–59). Kuna küsitlusleht instrueeris vastajaid olema võimalikult täpsed kohtadesse puutuvate andmete esitamisel, on kirjutajad koostanud sõnarahked topoloogiad, mis koosnevad kihelkonna, valla, piirkonna, küla ja talu nimetustest muistendite sündmusi edastava sisuosa ees. Seda tuleb pidada nähtavasti tolle korjanduse üheks tekstualiseerimise omapäraks, mille kutsus esile juhendamine.

“Kas tuntakse kohti, kuhu arvatakse olevat peidetud kulda, raha või muud varandust?” tahtis rahvaluulearhiiv kooliõpilastelt teada. Küsimine leidis elavat vastukaja. Iga köide 37-st sisaldab tavaliselt mitukümmend aardemuistendit: näiteks Virumaa kihelkondade köites ERA II 217 on neid 47, Tartumaa köites ERA II 241 – 68 teksti, Võrumaa lõunaosa köites ERA II 243 – 79 teksti. Leidub erinevaid aardejutte erinevatelt informantidelt, mida on teinud sama kirjanija. Kuid on ka sama informandi poolt erinevatele ülesmärkijatele jutustatud lugude variante. Mõned koolilapsed on talletanud mitu vihikutäit muistendeid, millest arvestatava osa moodustavad aardejutud. Mõned koolilapsed on hankinud kuni kolm rahvajuttu ja need osutuvad just juttudeks peidetud varandustest. Eriliselt tõstan esile Meinhard Tohvi, osalejat Orajõe valla Metsapoolle algkoolist. Tema isalt kuulnud kümnest palast kuus on ladusad aardemuistendid (sealhulgas memoraadid).²⁰ Suur andmekogu sisaldab sama paigaga seotud muistendeid, mida on teatud erinevates piirkondades. Mõned toonased koolilapsed on sattunud hiljem, täiskasvanuna, Teise maailmasõja järgsel kogumisperioodil folkloristide välitööde käigus intervjuueeritavateks. Kuigi pole teada, kuidas tookordsed noored suhtusid kirjapandusse, võiks vähemalt arvata, et teema neid kuigivõrd huvitas.

Omamoodi jäädvustamise viisi kujutab endast eksperiment Tartumaal 1958. aastal. Tartu rajooni haridusosakonna korraldusel anti õpilastele ülesandeks panna kirja muistendeid. Formaadilt oli tegu kirjanditega, kuigi mõnedes koolides pealkirjastati kirjutised lausa kontrolltöödeks. Aktsiooni taga oli siiski toonane Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond. Õpilastööd, hindes all ja kirja vead parandatud, laekusid arhiivi 1961. aastal (leiduvad köidetes RKM I 4 ja RKM I 5). Üritus, mille raames kirjutati ka aardemuistendeid, tekitas täiesti

²⁰ ERA II 235, 436/55 (1–5, 9) < Häädemeeste khk, Orajõe v, Ikla k – M. Tohv, Metsapoolle algkool < Juhan Tohv 58 a (1939).

erakordse tekstikogu, sest saaduseks olid sama jutu peaaegu sünkroonsed variandid, st mitu sama klassi õpilast tavatsesid kirjutada sama (aarde)loo. Eriti ilmekalt tuleb see välja Võnnu ja Võõpste koolide puhul, kust laekus kordusvariante Võnnu Kullamäe ja Alevi küla Kantsi kõrtsi varandusekeldri kohta. Tegu on muistenditega kollektiivse tegelemise erijuhtumiga, kahtlemata ebatavalise jutustamissituatsiooniga, ent siiski olukorraga, kus ühiselt teadvustati, aktualiseeriti ja taassõnastati pärimust. Et nii Kullamägi kui Kantsi kõrts on olnud kohalikus traditsioonis hästi tuntud (muistenditsüklist detailsemalt artiklis IV), on nendega seotud lugude ärakirjutamine ootuspärane. Aktsioon kinnistas juttude tundmist ja tõenäoliselt andis panuse nende tradeerimisse.

Arhiivis piltlikult öeldes kaevates torkab silma mõningaid kogumispraktikas erandlikke laekumismooduseid, mis on otseselt tingitud aardeteema eripärast. Näiteks jõudsid rahvaluule sekka abivalmi kodaniku kirjad Eesti Vabariigi valitsusele 1930. aastate algusest.²¹ Kirjutaja lootis ergutada riiklikku tegevust varanduste leidmiseks omapoolsete teadmistega peidukohtadest, mida kirjade põhjal otsustades oli lausa palju. Kirjade saatja oli veendunud oma andmete paikapidavuses ning tõenäoliselt solvas teda adressaat-ministeeriumi vastus, kus anti mõista, et tegu on rahvajuttudega. See siiski ei sundinud meest korrespondentsi katkestama. Eduard Kurg pakkus informatsiooni ka päevalehtedele. Näiteks avaldas 1933. aasta veebruarikuu Postimees 80-aastase Narva elaniku E. K. kirja Narva-aluste käikude kohta. Tegu on sama isikuga, kes läkitas pikki varandusekohtade kirjeldusi riigiasutustele.

Kogumise erandjuhtum Narvast avardeb rahvaluule üleskirjutamise pilti mitmes mõttes. Oleme leidnud järjekordse näite, kuidas arhiivi jõudis vägagi kontekstirikast teavet, st arhiiv ei sisalda üksnes kasutusolukorrast välja rebitud, tähenduseta tekste, selliseid, mille koostamise ainus siht on muistendite üleskirjutamine. Teiseks leiame lisa muistendiuurijate tähelepanekutele, et teatud ainek, teatud kontekstis tekstualiseeritud teavet, ei pea teabe andja üldse rahvajuttudeks, vaid faktideks.²² Kolmandaks oleme sunnitud meeles pidama, – isegi uurimisobjektide määratlemisel rahvajuttudeks – et pärimusliku ajaloo tekstualiseeringud võivad vahendada tõestisündinud juhtumeid ja olukordi, mõistagi traditsiooniomasest tõlgendusest.

²¹ Leiduvad ERA II 33, 212–236 < Narva – E. J. Kurg (1931) ja ERA I 4, 341–350 ja 772–783 < Narva < Vaivara khk – E. J. Kurg (1932). Mingitel asjaoludel sisaldub üks kiri “v. a. Rakvere herradele” hilises kogus RKM II 258, 107/15 < Narva – E. Kurg (1968); lähemalt vt Kalda 1996. Kirjade signeeringute abil on võimalik jälgida, kuidas pöördumised on rännanud majandusministeeriumist kultuuri- ja haridusministeeriumi ning sealt, varustatuna uue märkega, ümber adresseeritud Eesti Rahvaluule Arhiivile.

²² Arhiiviväliste tekstide hulgast toetavad mainitud seisukohta isiklikud kirjad. Informatsiooni andja teatab niisuguses läkituses, kus varandus on ja annab lähedastele soovitusi, kuidas seda leida. Tänan Tiiu Jaagot, kes on lahkesti lubanud mul tutvuda tema käsutuses olevate erakirjadega 1913. aastast.

2.4. Varanduste inventuur ehk mida näitavad arhiivitekstid

Kõik komponentkogud sisaldavad jutte ja teateid peidetud varandustest, neid on toonud arhiiviallikate tavapärased saamisviisid. Risto Järv (2005: 33) loetleb sellistena esiteks vabatahtlike korrespondentide kirjapanekud isiklike teadmiste ja mälestuste põhjal, teiseks korrespondentide kogumiskäigud ja kolmandaks folkloristide välitööd.

Arhiveeritud juttude ja teadete kui varanduste analüütilise eksponeerimise üks võimalus oleks olnud kronoloogiline või täpsemalt kronoloogilis-institutsionaalne, mille puhul tulnuks näidata, missuguseid pärimuse kirjapanekuid missugustel perioodidel ja missuguste institutsioonide tööga laekus. Teine võimalus oleks tähendanud korrespondentide töö ja spetsialistide (ning stipendiaatide) intervjuude tulemuste vaatlust eraldi. Kuid nii mõnedki korrespondendid, erinevalt neist, kes kirjutasid isikliku teadmuse põhjal, rakendasid elukutseliste folkloristide tööviisi, st intervjuerisid kaasinimesi (tõsi, Hurda kogu puhul see nii tooni ei anna kui hiljem ERA ja RKM-i ajastul). Küllaltki paljud korrespondendid töötasid paralleelselt kõigi parasjagu käimas olnud kogumisaktiivide heaks. Kui üks või teine institutsioon lõpetas tegevuse, jätkasid paljud korrespondendid kaastöö tegemisega uuele asutusele. Rein Saukas on välja selgitanud, et rohkem kui pooled 19. sajandi lõpukümneni kogujatest lähetasid oma materjali nii Hurdale kui Eisenile (Saukas: 2005b: 24–25; 59). Põhjused, miks kogujad nii toimisid, võivad mõnikord olla üsna lihtsad. Näiteks Ernst Saabas kirjutas novembris 1898 Eisenile, et oli juhuslikult üles leidnud vahepeal kaotsi läinud käsikirja, mille oli mõne aja eest kavatsenud saata “dr. Hurdale”. Kuna ta polnud kindel, “kas nimetatud kõrgeauuline herra vanavara veel tarvitab,” adresseeris ta taasleitud materjalid nüüd Eisenile.²³ Kõnealune saadetis sisaldas muu hulgas kahte varandusejuttu ja ühte teadet, mida tõesti Hurda kogus ei leidu.²⁴ Järelikult tuleks arhiivitekstide iseloomustamiseks leida kategooriaid, mis ülal nimetatud kattumisi küll arvestavad, kuid ka ületavad. Olen võtnud vaatenurkadeks muutused tekstides ja inimfaktori (st jutud ja inimesed), et arutleda, mis mõjutas aardejuttude ja teadete sõnastamist koguvale keskusele, olgu selleks isik või institutsioon.

Erinevate ajastute kogumissaaduste eripära silmas pidades võtan järgnevalt kokku aardejuttude ja -teadete ajas toimunud muutused ning viitan ka mõnele näidetele.

1. Muutub tekstide tüpoloogiline koostis. Vanematesse kogudesse pääsenud arhailist ainekandvaid tekste ei tule RKM-i aegsesse, mõnede tüüpide puhul ka enam mitte ERA signatuuriga korjandusse. Näiteks jututüübi ATU 831 (ülik hirmutab loomanahka riitunud alamast seisusest rahaleidjat) variantide kirjapanekud pärinevad ajavahemikust 1890–1910. Selle tõsiasi taustal pa-

²³ Ernst Saabase kiri M. J. Eisenile 4. novembrist 1898 leidub kogus E 37999.

²⁴ E 37989 (V) < Suure-Jaani khk. – E. Saabas (1898), 37992/3 (IX, X) < Suure-Jaani khk. – E. Saabas (1899).

kub huvi üks variant kohamuistendite kogumisvõistluselt 1939.²⁵ Kolme informandi osalusel on sõnastatud jutt, millest ATU 831 peamist arendust enam ei paista. Püsib põhiline lähtesituatsioon – vaesel mehel puuduvad vahendid surnud isa matmiseks. Seejärel leiab ta raha, kuid kirikuõpetaja käsu peale tagastab rahakasti ja sellega jutt lõpebki. Välja on jäänud episoodid, kus kirikuõpetaja, loomanahka maskeerunult, sunnib aarde leidjat varandust loovutama. Oluliste sisuosade puudumise tõttu jääb nõrgalt motiveerituks, miks jutu tegelane sõna kuulab. Sellele jututüübile muidu nii omane, vaeste ja ilmajäetute poolelt vaadates õiglase lahenduse idee (karistus rahaleiu omastajale) puudub.

2. Osaliselt kattub eelmise tunnusega, kuid väärrib eraldi rõhutamist: mütoloogiliste tegelastega muistendid jäävad kõrvale või tuhmub mütoloogilise tegelase identiteet, mis on sageli niigi hämar. Näiteks kuratliku laenuandjaga muistendi (vt 3.3.2.) Rõuge variandis aastast 1957 pakub vaesele mehele metsateel raha keegi Veeliks.²⁶ Ei selgu, kes on Veeliks ega tema hukkaamisest teataja vanaeit. On muidugi võimalik, et 69-aastane meesjutustaja teadlikult hoidus eksplitseerimast seost kuradiga, kuid seda enam. Hilisemates üleskirjutustes sageneb mütoloogilisi sisuosi kahtluse alla seadev või naeruvääristav sõnastus.
3. Mütoloogiliste tegelastega muistendite järk-järgulise taandumise ja arhailiste motiividega jututüüpide unustusse vajumise protsessis joonistuvad kirkalt välja erandid – “vanad” jututüübid hilistes kirjapanekutes. Tõlgendaksin selliselt juttu varanduseotsijatest, kes korra katkestavad kaevamise, et neid ei märkaks tõllas lähenev härra (eesti tüüp P 83, vt käesoleva töö lisast). Pärast tõlla kaugenemist ei õnnestu enam otsinguid jätkata, seni kaevatu on vahepeal kinni langenud või saadakse aru märguandest, et jätkata ei tohi. Valdavalt Tartumaa ja Võrumaa tekstidele ning paarile Saarde kihelkonnast üles kirjutatud variandile täienduseks salvestasid Eesti kirjandusmuuseumi kohapärimuse töörühma liikmed 1999. aastal Haanja vallast suurepärase, lokaliseeritud ning kindla isikuga seostatud jutustuse (Rommel & Potter & Valk 2001: 112). Esitaja ise kvalifitseeris loo vanaaegseks jutuks ja edastas moraali: “Ei lasta kaiba-i”, vaimu’ sekäse vahele.” Või muistend üheksa mehe vere nõude tingimisega üheksa kuke vereks, nagu seda jutustas 73-aastane metsavaht Mall Hiimäele 1984. aastal.²⁷
4. Elujõulisemad on muistendid, mida toetavad populaarsed trükised. Huvitava tekstuaalse ajaloo koos suurepärase suulise jutustuse näitega pakub rahvaluulearhiiv Kreutzwaldi muinasjutuantoloogiast tuttava paikliku ennemuistse jutu “Vinguv jalaluu” kohta. Võrdlemisi mõjukaks on osutunud

²⁵ ERA II 244, 213 (4) < Rõuge khk, Tsooru v – Õ. Adson, Lepistu algkool < Jaan Grünberg, 50 a, Katri Pihl, 80 a, Anna Adson, snd 1892 (1939).

²⁶ RKM II 63, 641/2 (13) < Rõuge khk, Varstu k – E. ja H. Tampere < Jaan Kikas, 69 a (1957).

²⁷ RKM II 370, 210/11 (20) < Viru-Jaagupi khk, Palasi k < Simuna khk, Muuga k – M. Hiimäe < Jaan Neihaus, snd 1911 (1984).

Loodi Siniallika (inim)ohvri tingimusega muistend (varanduse saamiseks tuli ohverdada toredasti rietatud rüütel). Oma osa selles on ilmunisel Jaan Jungi ülevaates “Muinasaja teadus eestlaste maalt” (1898: 133–135). Traditsioonis püsimumist toetavad ühtaegu allika maastikuline atraktiivsus ning loodusobjektiga seostuv erutav süžee, mis on arvatavasti jutuks tulnud suulistes kõnelustes. Motiiv ratsamehest, kes peab üle allika käima, on seostunud mõnevõrra kaugemate aardepärimuse paikadega samas kihelkonnas, st on tekitanud otsekui kajaefekti.

5. Aardejutte kui kohamuistendeid on tavatsenud üles kirjutada või intervjuude käigus esitada valdavalt kohalikud inimesed. Kaugema koha jutustus kellegi kirjapanekus edastab üldjuhul raamatumuistendi ning viitab kirjutaja vajadusele iga hinna eest muistend kirja saada. Seda tuleb ette õpilaskorjandustes. Nii näiteks leidub Rakke kooli rahvajutukirjapanekute seas Eiseni raamatust “Esivanemate varandus” tuttav tekst Helme lossivaremete kohta,²⁸ kui tuua vaid üks näide. Tundub, et kohtadega seotud aardepärimuse tajumises paigatunde representatsiooni osana muutusi ei ole. Pigem on elektrooniline andmeside protsessi veelgi intensiivistanud ja väga nähtavale toonud. Isiklike ja piirkondlikele kodulehekülgedele seatakse välja nii algupärast informatsiooni (paiga külastuskogemus, esimese isiku vahetu jutustus jms) kui ka mitmest allikast koondatud-kopeeritud materjali, kaasa arvatud serverist folklore.ee pärit tekste.
6. Trükkis ilmunud pikemate palade arhiivi jaoks maha- ja ümberkirjutamine peaaegu et lakkab juba ERA perioodil. Mõistagi näitab see arhiivipääsemise filtri head tööd, kuid arvan, et pikkade palade süstemaatilise kopeerimise harrastus rauges niikuinii, kuigi jätkus lühivormi žanreis (vt Saukas 2007: 140–143). Enesele võetud kirjutajarolli püüdliku täitmise huvitav juhtum oli Hans Karro (1868–1919) tegevus, tulemuseks 31 aardejutu varianti aastatest 1897, 1908, 1909, 1911 kogudes H, E ja EKS (arvukate muistendite ja naljandite seas 1591-leheküljelises korpuses).
7. Traditsiooniliste juttude ja teadete kõrval leidub igas kogus kirjutajate isiklike väljamõeldisi, poeetilisi töötusi, lühikestena tundunud juttude paisutusi ja individuaalsest maitsest kujundatud kontaminatsioonid, mida aegajalt ikka harrastatakse. Ilma institutsionaalsete filtriteta oleks taolist materjali rahvaluulearhiivis kindlasti rohkemgi. Niisugused tekstid väljendavad pärimuse taustal teema käsitlemise ühte võimalust. Juhuslikuks jäävatest üksiktekstidest endist huvipakkuvamad on siinkohal nende loomisajendid – katsed konkureerida pärimusega, täita näilisi tühikuid, selgitada subjektiivselt ebaloogilist, jäljendada ilukirjanduslikku või žurnalistlikku stiili. Siiski tundub, et kontaminatsioonid kirjutati Hurda ja Eiseni kogudesse, stilisatsioonid tulevad alates 1930. aastatest. Väljamõtlemine ja teadaolevate motiivikomplektide ümberpaigutamise lust näib aga olemuslikult kuuluvat

²⁸ RKM II 182, 298 (8) < Koeru khk, Rakke v, Lahu k < Torma khk, Mustvee al – A. T., Rakke Keskkool < Anete Talijärv, snd 1910 (1960).

aardepärimusse kui folklooriprotsessi osasse (vt näidet kirjanik Paul Rummo autorihoiakuga osas 3.2.2).

8. Tekstides mainitud olukorrad, vahendid, sõiduriistad, sotsiaalsed suhted sekundeerivad tegelikus elus toimuvale moderniseerumisele. Samas on vanapärasuste säilitamine hilistes juttudes üheks võtteks, kuidas rõhutada vastava traditsiooni minevikulisust. Jututüübist “Kelle käsi paneb, selle käsi võtab” ei kao kuhugi lahtine tulease (nt Harjumaa materjalides 1990²⁹). Võrdlemisi variandirohkes jututüübis leidub üksikuid teiseid pliidi, ahju või kaminaga. 1939. aasta muistendivõistluse saaduste hulgas on Rakvere koolipoisi poolt kirja pandud jutt, kus tema vanaema nimetab rahapeitmise kohaks järjekindlalt kaminat, arvatavasti kohandades jutumaailma oma teismelise eas kuulajale mõistetavamaks.³⁰ 1960. aastatest peale tulevad otsimisepisoodide kirjeldustesse viited tõhusamale tehnikale – kasutuses on traktorid ja mõnevõrra hiljem juba ka metalliotsijad. Keskealine mees jutustas Harjumaa rahvaluulekogumise ekspeditsioonil 1990, kuidas sõbra aardeunenäo järel sõideti unes nähtud paika otsima Volgaga.³¹

2.5. Aardejuttude arhiivikontekst. Juttude asend kogujate kirjapanekutes ja jutustajate repertuaaris

2.5.1. Kuus tööstiili aardejuttude kogumiseks ja kirjapanekuks

Rahvaluulekogumise umbes 150 aastat pole nii pikk periood, et selle aja jooksul arhiveeritud palade põhjal näha olevaid muutusi (vt 2.4.) võiks pidada murrangulisteks. Tegureid, mis mõjutasid kirjapanekuid, on olnud rohkem kui üksnes eluolu aspektid eri aegadel ehk siis materiaalne alus. On selge, et pärimuse talletamist üldse ja aardejuttude tekstualisatsiooni üksikult mõjutas(id) koguva keskuse või isegi riigikorra vahetus(ed), Hurda töö lõpulejõudmine, Eesti Rahvaluule Arhiivi rajamine, nõukogude võim, Teine maailmasõda, taasiseisvus. Kas on aga võimalik arhiivitekstidele toetudes teha järeldusi jututeadajate repertuaari kohta, kirjeldada jutustaja suunatud huvi pärimuse mõne osa suhtes, mida Anna-Leena Siikala nimetab pärimusorientatsiooniks (1984: 225)? Kuivõrd juttude üleskirjutajad on üldjuhul osutanud oma tekstide allikaile, satuvad oletuste objektiks ka korrespondentide informantide võimalikud pärimushoiakud. Risto Järvel on kindlasti õigus, kui ta omistab au ja vastutuse palade arhiivile sõnastamisel ikkagi kogujatele: jutustaja nimi on tinglik, tegelik jutustaja on hoopis koguja, sest samapalju või enamgi jutu sõnastusest tuleb

²⁹ RKM II 434, 397 (39) < Harju-Madise khk, Langa k – E. Tampere < Jüri Marvits, 95 a (1990).

³⁰ ERA II 217, 225 (76) < Viru-Jaagupi khk, Roela v, Tudu k < Torma khk – E. Tarve, Rakvere Gümnaasium < Marie Talve, 68 a (1939).

³¹ RKM II 434, 702 (13) < Hageri khk, Niine k (Kernu k) < Karksi khk, Paluoja k – M. Kõiva < Elmar Prisko, snd 1934 (1990).

kirjapanijalt; hulk kogujaid on kuulnud materjali edasi arendanud (Järv 2004: 277; ka M. Hiiemäe 1999: 3–4).

Anna-Leena Siikala (1986: 150) on iseloomustanud jutustajaisiksusi kui kas laiaulatusliku traditsiooni valdamisele, anekdootide vestmisele, kohapärimuse tundmisele, usunditõekspidamiste manifesteerimisele suunatud või traditsiooniga konfliktseid indiviide. Käesolev töö ei kujuta endast jutustajauurimust ja seetõttu ei taotleta siinkohal mitte kirjasaatjate jutustajapalge näitamist, küll aga jälgitakse nende eelistusi, niivõrd kuivõrd need selguvad arhiivile kirjutatud kaastööde põhjal. Pööran tähelepanu peidetud varanduse juttude osakaalule saadeti(s)es (korrespondendi puhul) ning intervjuumärkmetes ja transkriptsioonides (spetsialistide ja/või stipendiaatide puhul), samuti sisulisele eripärale kõigil juhtudel. Ühtlasi hakkas mind huvitama, kuivõrd leidub kirjepandud lugudes märke palade aktuaalsusest esitajatele, isegi juttude kuulumisest inimese aktiivsesse või passiivsesse repertuaari.

Carl von Sydowi vaate kohaselt hoiavad aktiivsed traditsioonikandjad pärimust käigus ja vahendavad seda, passiivsed seevastu on pärimuse vastavate osadega kursis, suudavad meenutada ja refereerida, kuid enamasti ei jutusta edasi (1948: 12–13). Von Sydow eritles passiivsust ja aktiivsust dünaamiliselt: sama isik on aktiivne pärimuse teatud osa suhtes, kuid passiivne teisel alal. Kenneth Goldstein arendas mõttekäiku edasi ning näitas, et folklooripala aktiivsus ja passiivsus vahetuvad sama jutustaja praktikas. Ühed on käigus kogu aeg, teised jäävad ajutiselt kõrvale, kuid kerkivad mõne aja järel taas. Ühed palad on aktiivsed just omandatutena ja teistega on vastupidi: jutustaja on need otsekui varuks pannud sobivat aega ootama. Lisaks nimetatud asjaoludele sõltub aktiivsus ja passiivsus veel konkreetsele jutustajale omistamisest, päevakorralisusest, maitsest ja esteetilisest meelest, suhtluses osalejate vastastikustest suhetest ning sihtrühm-publiku olemasolust. (Goldstein 1971)

Viidatud seisukohtade toel kirjeldan järgnevalt arhiivitekstide loojate rolle ja hoiakuid koos tähelepanekutega nende poolt edastatud tekstide kohta. Võimalust, et rahvaluulekoguja võib olla ise aktiivne jutustaja, pole samuti unustatud. Niisuguse kirjelduse saamiseks olen pidanud jälgima, missuguseid jutte (juttutüüpe) eri kogujad on üles kirjutanud erinevailt informantidelt. Ka on tulnud arvestada kvantiteete: kui pikad, kui sõnarohked, kui väljaarendatud tekstid on loodud ja kui mitu aardejuttu on informant suutnud esitada rahvaluulekoguja ja pärimusekandja vahelise vestluse käigus. Teise aspektina tahan nähtavale tuua muistendikoguja ja pärimusekandja kohtumise selliseid dokumentatsioone, mis ilmsemalt viitavad varandusejuttudele kui kaasvestleja aktiivse repertuaari osale. Isegi esituskontekstist nii eemaldatud aineses nagu arhiivitekstid peitub märke aktiivsest või passiivsest kuulumisest eelmise esitaja teadmisse. Eeldan, et üleskirjutatavad tekstid on tekstualiseerijat tunnetuslikult puudutanud. Pole võimatu, et aktiivset repertuaari on täiendatud rahvaluulekogumise teel, kui kogujad jutustavad kogutut edasi. Üheks pärimuse suhtes aktiivse tegevuse näiteks on välitöödel kuulnud muistendite vestmine folkloristide endi hulgas, kuid ka matkad muistenditega seotud paikadesse. Ka erialateadlasest võib saada pärimusekandja, kes taasesitab pärimuspalu sobivais jutustamissituatsioonides.

Muistendiraamatute publitseerimine varustab inimesi potentsiaalselt uue jutuai-nega, antoloogia on samuti juttude levikuahela üks lüli. Muistend raamatu-kaante vahel (või digitaalselt esitatuna) on pala väljendusvõimalus.

Jutustatud, kuulnud ja loetud juttudest on saanud arhiivitekstid erinevate ini-meste jõupingutuste tulemusena. Toetudes arhiivitekstidele ja senistele rahva-luulekogumise ajaloo uurimistulemustele eristasin kuus tekstualiseerijate rühma. Selleks jälgisin aardepärimustekstide osakaalu, sisu ja arendatust folkloorisaadetistes, samuti korrespondentide endi rõhuasetusi nende poolt lisa-tud kommentaarides.

Aardejutte ja -teateid on talletanud:

1. Inimesed, kes jutustasid kirjalikult endale teadaoleva üksiku(d) aardeloo(d);
2. Frontaalsed kogujad, kelle tööviisi iseloomustab püüd katta “võimalikult erinevaid valdkondi või/ja pärimusliike” (Korb 2005: 75). Sellise kogumis-praktika tulemuseks on, et jutud ja teated peidetud varandustest leiduvad suurte tekstikorpuste sees. Niisugust tööviisi on viljelenud oma eriala allika-loomise traditsioonist tingituna folkloristid, kuid ka stipendiaadid. Paljude püsikorrespondentide kogumispraktika sarnaneb elukutseliste folkloristide tööle. Mõned stipendiaadid jällegi on töötanud nagu kohapealsed korres-ponendid;
3. Kohapärimusele orienteeritud entusiastid, keda sidus (seob) uuritava paigaga kohatunne;
4. Folklooriarhiivi (või kogumise initsiaatori) korrespondendid, kellele rahva-luule noteerimine sai elu osaks. Nende kogujastiili iseloomustab enese-teostuslik varjund. Sageli tavatsesid nad sõnastada tekste oma mälestuste ja teadmiste põhjal. Erinevus 1. rühmaga on hulgas ja pühendumise astmes;
5. Mitmel alal ühiskondlikult aktiivsed inimesed, kes on (olid) ühtviisi inten-siivselt hõivatud nii oma kutsetööst, huvialadest, perekondlikest sidemetest kui ka folkloori jäädvustamise missioonist. Nende materjal on samuti suurelt jaolt frontaalse kogumise saadus. 4. ja 5. kogujatüüpi inimesed teevad (tegid) kaastööd mitmele sünkroonselt koguvale institutsioonile või koordineerijale (vt ka Saukas 2007: 115). Rahvaluulearhiivi on aeg-ajalt jõudnud ka mustandkäsikirju ja märkmeid lahtistel lehtedel, mis pärinevad selle koguja-rühma esindajate laualaegastest (mõistatuste kohta Saukas 2007: 134; 151–153);
6. Õpilastest kogujad. Ilmne kohapärimuslik orientatsioon suurtes kohajuttude andmekogudes, mis sisaldavad rikkalikult aardemuistendeid, on saavutatud võistlusmeetodil (1939. aasta kohamuistendite aktsioon, 1958. aasta korjan-dus ajakirja “Pioneer” kaudu) või käsu korras (kirjand Tartu rajooni koolide õpilastele 1958. aastal (rahvaluuleosakonnale üle antud 1961). Erandi moo-dustavad vähesed koolinoored, kes töötasid, nagu on kirjeldatud 2. jaotuses. Järgnevalt annan põgusa ülevaate loetletud kuuel viisil moodustunud aardeteks-tide korpuse kujunemisest.

2.5.2. Oma loo jutustajate tekstid

Paljud rahvaluule suurskogujad (näiteks Jaan Sandra, Jaak Sõggel, Hans Anton Schultz)³² on aardepärimust edastades toiminud kirjalike jutuveestjatena. Kuna nende kogumistegevuses ilmneb eneseteostuslikkus kui oluline erijoon, siis olen neid vaadelnud eraldi (vt 2.5.5.). Professionaalsed folkloristid pole üldjuhul pretendeerinud esitama oma lugusid, vähemalt mitte peidetud varandustest. Kooliõpilastest kirjapanijad pole saanud seda teha põhjusel, et nende isiklik hoiak traditsiooni suhtes alles kujuneb. Sisesejuhatavates märkustes aardepärimuse suulisuse ja kirjalikkuse kohta (2.2.) osutasin memoraadile Ivar Masingult (1958). Viidatud näidet ei saa veel tõlgendada kui vaarisa jutustuse ülevõtmist. Tolleaegne kooliõpilane tekstualiseeris peres teadaoleva kogemusloo asetamiseks lasteajakirja poolt koordineeritud muistendivõistluse konteksti. Küll aga illustreerib jutt üleskirjutaja kokkupuudet eelkäija aktiivset repertuaari esindava palaga.

Oma loo jutustaja kogumispanus – st kui mitu erinevat aardejuttu ta noteeris – ei tarvitse olla mahult kuigi suur. See eest iseloomustab niisuguseid kirjanekuid kõrge süvenemisaste ja lisaks kirjalikule jutustamisele on oma lugude kirjutajad rohkem kui teised kogujatüübid kaldunud reflekteerima edastatava aine üle. Mõnikord leiame niisuguste saadetiste juurest kinnituse, et pala pärineb rahvasuust. Sellest hoolimata võime jutustajaau omistada siiski kirjapanijale, kes sel kombel rõhutas traditsiooni autoriteetsust. Osalt ilmub *rahvasuu* informandi positsiooni kogumiskorralduslikel põhjustel. Üleskirjutajad kasutasid sellist retoorikat, et oleks näidata, kust nad oma andmed võtsid.

Aardejuttude varasemate kirjanekute hulgast esindavad niisuguseid tekste näiteks Kusta Pettai Rõuge ja Hargla taustaga palad Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogus aastatest 1879/80 (hirmuelamused varanduste otsimisel tingituna kokkupuutest kuradi mõjusfääriga), Johann Ney osalt Karkuse külla lokaliseeritud kuus Ambla teksti aastast 1889, Mart Siedermanni kaheksa muistendit Märjamaa kihelkonnast samuti 1889. aastast (kõik vahendavad kokkupuudet mütoloogiliste olenditega, varandusi näidatakse unenäos ning kas peitmisel või otsimiskatsete juures lausutakse spetsiaalseid vormeltingimusi) ja kindlasti ka Ernst Saabase kaastööd Suure-Jaani rahaaugujuttudega (nii Hurda kui Eiseni rahvaluulekogus).³³

RKMi perioodist tooksin aardejuttude jutustaja näiteks Johannes Valduri (1898–1975). Korrespondenti tema 75. sünnipäeva puhul meenutades sedastas ülevaate koostaja (autor märkimata), et enamus kogutud materjali on kirja pan-

³² Suurskoguja tiitel kuulub kogujatele, kellelt laekus vähemalt 1000 lk; vt Viidebaum 1934: 249–254.

³³ Näiteks toodud kogujate saadetised leiduvad: EKS 4° 4, 102/4 (12) ja 107/9 (1) < Rõuge khk < Venemaa – K. Pettai (1879/80); H II 14, 180/8 (2–5), 194/5 (9) ja 208/23 (17) < Ambla khk – J. Ney (1889); H II 17, 10/7 (I–VIII) < Märjamaa khk, Tolli v – M. Siedermann (1889); H II 26, 704/6 (6), H II 43, 351/4 (2), H II 49, 468 (2) ja E 926/8 (1–2), E 37989/93 (V, IX, X) < Suure-Jaani khk, Sürgavere – E. Saabas (1892, 1893, 1894).

dud Valduri oma mälestuste põhjal ning lisas kriitiliselt, et saadetistes tuleb ette puudusi: liiga väheste andmetega tekstid, rahvajuttude omapoolne ümbersõnastamine ja kallak paljusõnalisusse (RPK 1974: 80–82). Mis puutub Valduri poolt toonasele rahvaluule osakonnale saadetud aardejuttudesse, siis ei tundu niisugune kriitika põhjendatud.³⁴ Näiteks üks tema kirjapanekutest – žanriliselt pigem pajatus – pärineb väidetavalt üleskirjutaja isalt ja töötleb kohalikku pärimust jaaniöösi põlevatest rahatuledest Rootsi matusepaigal. Jutt vahendas vingerpussi, mida Valduri isa noormehena koos oma sõpradega mängis jaanitulelistele. Enne kaaslaste hirmutamist olid noormehed elanud läbi rahatule kogemuse, mida jutustaja kirjeldas põhjalikult kui julguseproovi: mindi kontrollima raha-augujutu paikapidavust. Jutustaja muutis rahatule uskumuse mitteuskumiseks, sest tuvastati valgusilmingu reaalne tagapõhi – hõõguv känd. Napi-sõnalisena polnuks vahendatud sündmuste real kaugeltki seda mõju, mis Valdur saavutas jutustuse mõningase venitamisega. Loo lõpu teadliku edasilükkamise kui jutustamisvõtte üle on arutletud kirjandusteadlaste poolt, näiteks Epp Annus kirjutab kirjandusteose kohta (tuues üheks näiteks siiski Punamütsikese muinasjutu): “tegelaste tegutsemine on mõjutatud loo vajadustest, püüdest loo lõppu võimalikult kaua edasi lükata” (Annus 2002: 202).

2.5.3. Aardejutud frontaalse kogumise saaduste hulgas žanriliselt mitmekesistes korjandustes

Frontaalsete kogujate hulgas, kes on jäädvustanud muistendeid ja teateid peidetud varandustest, on elukutselisi folkloriste, stipendiaate erinevatest kogumisperioodidest ning – põhiliselt ERA ja RKM-i – püsikirjasaatjaid. Üksikud kooliõpilastest rahvaluulekogujadki andsid oma panuse suurte korjandustega. Järgnevalt toon mõned näited ja visandan põhijoontes, mis ühendab aardejuttude noteeringuid laus kogumise saaduste seas.

Varasema perioodi frontaalsete kogujate hulgast toon esile Voldemar Rosenstrauchi (1877–1919) tegevuse. Ta alustas õpilasena Hurdale töötades, kuid jätkas hiljem, täismeheas, Eesti Üliõpilaste Seltsi stipendiaadina. Mitmete folklooriliikide noteerijatele kohaselt ei paista tema kirjapanekutest tahtmist olla ise kogutud lugude jutustajaks, nagu see nähtavasti kukkus välja Jaan Sandral (temast 2.5.5.). Pigem tajume teistelt kuulnud rahvaluule edasiandmise soovi. Rosenstrauchi saadetistes on suhteliselt suur teatevormiliste aardetekstide osakaal.³⁵ Kogumistöö, kaasa arvatud informatsiooni küsimine peidetud varanduste kohta, pidi teda huvitama. Rein Saukas toob EÜSi rahvaviiside aktsiooni raa-

³⁴ Johannes Valduri aardejutud leiduvad RKM II 11, 245/7 (2) < Kadrina khk, Vohnja v, Kõrveküla < vanaema Liisu Treimann, srn 1908 (1947); RKM II 19, 44/52 < Kadrina khk, Vohnja v, Kõrveküla < isalt, 1898–1931 (1948).

³⁵ Voldemar Rosenstrauchi kogutud aardetekstid leiduvad H III 12 < Jõhvi ja Simuna khk. (1893), H III 17 < Väike-Maarja khk. (1893); H II 53 < Simuna khk. (1896); EÜS V < Simuna khk. (1908); EÜS VII < Väike-Maarja ja Paide khk. (1910); EÜS VIII < Simuna khk. (1912).

mes saadud muud folkloori iseloomustades esile, et “viinapõletajana töötanud ja ka luuletajana tuntuks saanud mees käis kogumisreisidel omast vabast ajast” (Saukas 2005b: 158).

Samas seoses, kohaliku frontaalse kogujana, kes on talletanud ka arvestatava hulga aardejutte, tuleks kindlasti nimetada Karl Voldemar Lurichit (1871–1919) Väike-Maarja ja Simuna kihelkonna kohajuttudega ning Ernst Hannovit (1864–?) Tapalt jpt.

Rahvaluulekoguja küpsemist on võimalik arhiivi toel jälgida Endel Metsa (1921–1994) tegevuse näitel. Ta on ajavahemikul 1937–1989 22 korral saatnud ERAle ja RKMile peidetud varanduse juttude kordusvariante (13 teksti). Metsa alustas 16-aastasena ning jätkas žanriliselt ja temaatiliselt laiahaardelise folkloorikogujana. Richard Viidalepp (2004: 85–86) on nimetanud meest ennast “üheks tuntumaks jutustajaks”, kes vestis edasi emalt kuulnud lugusid. Käesoleva töö kontekstis on kõnekas, kuidas jutustajast koguja arutles aardepärimuse esituskontekstide üle:

Sellel ajal, kui õitses käidi, kui seppal kõrda uadeti, vaimust käidi, vuaris käidi, sellel ajal ei üäldudki, et ennemast juhtus seda vai seda. Sieaig nähti, kuda rahapjad põlesid, sieaeg näideti unes ja juhadeti raha, sieaeg käidi kodu ja õlid luupainajad. Kui pali neid vanaisasid, kelle lapselapsed nüüd on vanad mehed, kui pali nied nägivad kummitusi, kui pali neile juhatati üäsä raha. Neije nimedki üäldi, kes nägivad. Ja nied inimesed ise rääkisivad. Ja kus nad rääkisivad? Just õitses, vuaris ja kus saivad kokku ja vietasivad aiga. [---] Õldi õitses, tulelõke õli maas. Aga jub akkaski jutt, kuda on nähtud metsas tuld ja vanapaganad süsa sosiivad. Juba tulivadki metsaaldija juttud, rahapaja põlemised, nindat igast asjast õli jua lugusid. (Viidalepp 2004: 86)

Metsa aardemuistenditele on omane tegelikkusseoste rõhutamine, kõne all on aardetuled, unenäos jagatud nõuanded ja juhised leitud väärtasjade üksnes piiratud kasutamiseks. Ajalist dimensiooni loob mitmes variandis korduv traditsiooniline viide varanduste Rootsi päritolule.

Aardejutud ja -teated elukutseliste kogujate frontaalsetes kirjapanekutes ERA ja RKM-i perioodil sarnanevad üksteisele materjali koondamisviisilt ja teatud määral isegi sisult. RKM jätkaski ERA aegadel sissetöötatud välitööde metoodikat (M. Hiimäe 2008: 65). Professionaalsete, st erialateadlastest kogujatega sarnast tööviisi harrastasid mitmed viljakad püsikorrespondendid. Arhiivikontekstuaalselt paigutuvad frontaalse kogumise teel laekunud aardejutud suurematesse tekstikogumitesse muude teemade ja žanride vahele, nad pärinevad paljudelt informantidelt ning vähem kui päästekogumisaktatsioonide tulemus näivad nad olevat hetkeseisu fikseeringud: mida õnnestus küsitlaja ja küsitletava vahelistes vestlustes sõnastada.

Ekspeditsioonidel laekunud tekstid näitavad, et üks küsitletav edastas oma passiivses teadmises olevad 1–2 juttu või teadet peidetud varandustest. Kõnealune arhiivikontekst on tegelikult võrdlemisi hästi kirjeldatav, eriti kui jälgida aardeteemaliste palade paigutust samalt informandilt kuulnud muu rahvaluule hulgas. Näiteks usund kui vestlusteema suunas sageli sõnastama usundilist

aardemuistendit. Teine informant pareeris usundiküsimused, kuid innustus näiteks ajaloolisest traditsioonist. Ajaloo-orientatsiooni ilmsikstulekul sõnastati intervjuu käigus tavaliselt teated varanduste asukohtadest, kuid ka mõned muistendid varanduste peitmisest Põhjasõjas. Sellistes vestlustes aktualiseerisid lood rootslastest rahapajaotsijatega. Niisugune uurimisviis eeldab kogu arhiivikonteksti silmas pidamist: ühte teemat käsitledes ei piisa üksnes otsest huvi pakkuvate palade väljavõttekorpuse moodustamisest. Vajalikuks osutub vaadelda üht või teist aardeteksti tema tekstuaalses ümbruses.

Kõigi frontaalsete kogumiskäikude saaduste hulgas leidub märke rohkemate aardejuttude teadmisest ühe informandi poolt kui tavapärased 1–2, võibolla kolm. Rohkem kui nelja aardejutu teadmine tõenäoliselt osutab informandi pärimusorientatsioonile, kuigi ei tarvitse esindada tingimata vestluskaaslase aktiivset repertuaari. Kui koguja avastab informandi, kelle aktiivsesse repertuaari on kuulunud või kuulub jätkuvalt jutte peidetud varandustest, siis tõenäoliselt tulevad need intervjuusituatsioonis ka kõneks.

Korrespondent Helene Neumann (1907–1966) kohtus vaid ühe pärimusekandjaga, kes jutustas peidetud varandustest. 1935. aastal vestis Anton Vimberg,³⁶ tollal 79-aastane pime mees, viis sisukat, ehtsat ja põnevat aardejuttu. Neumann varustas muistendite kirjapaneku ka oma informandi elulooandmetega. Selgub, et jutud olid suuremalt jaolt kuulnud karjapoispõlves Säreveeres. Neli muistendit – varahauast Säreveere jões, varanduse märgukuuskedest Roosna-Allikul ja Kaanjärve varakasti kangutamisest (vt Remmel 2004: 125, 236) esitas ta kohapärimusena. Jutu “Kelle käed pand, selle käed võtku” tegelikkusseosed jäid konkretiseerimata, mis on viimati nimetatud jutu puhul ootuspärane. Vimbergi suhe tema poolt jutustatud lugudesse on tugevalt rõhutatud ja osaliselt kohalolekutunde loomise oskusele võlgnevad oma ilmekuse ja mõjukuse. Kaanjärvest varanduse otsimisel oli ta väidetavalt ise osalenud ja seal peituvat kasti käegagi katsunud. Ühes Vimbergi muistendis läheb varanduseleidmise lootus täide, kivide kangutajad olevat saanud kulda ja hõbedat.

Sama sisukaid näiteid, kuidas aardejuttude arhiivikontekst avab juttude teadjate pärimusetundmist ja suhet jutustatavasse, leiame ootuspäraselt ka folklooristide poolt kirja panduna. 1929, kui Eesti Rahvaluule Arhiiv oli asutusena juba kaks aastat töötanud, kogus Richard Viidebaum (Viidalepp) Simuna kihelkonnas, kus peaaegu kahe kuu jooksul külastatud 111-st vestluskaaslasest teadsid aaretest rääkida kuusteist. 15 inimest esitasid 1–3 jutukatket või teateid varanduste asukohtadest, üks noormees jutustas ümber värsket ajalehte (lähemalt artiklis III: 113). Viidebaumi päevikumärkmetes leidub sissekanne, mida ta kõnealuse ekspeditsiooni jooksul ei kirjutanud ühegi teise vestluskaaslase kohta:

Erilise andumusega jutustab [Mai Vindberg] raha-aukudest ja siia ümbrusse peidet varandusist. Tema oma öde kord leidnud hõbedat ja tema mees näind unes.

³⁶ Leiduvad ERA II 122, 146–256 (20), (12–14), (23) < Paide I < Türi khk, Säreveere k – H. Neumann < Anton Vimberg, snd 1856 (1935).

[---] Viimasel lahkumisel ütleb: “Kui kaevama tulete (varandusi), tulge minu juurest läbi, küll ma siis kätte juhatan.”

– Ei tea, kas ikka on, või muidu vanad jutud. – No kas te ei usu? Või muidu jutud... ERA II 12, 20/2 < Simuna khk – R. Viidebaumi kogumispäevik (1929)

Kümnet varanduseteemalist juttu ümbritsevad jutustused mütoloogilistest olen-ditest ja haigustest (kokku 104 punkti), laulud puuduvad. Kolm aardejuttu selgi-tavad varanduste juhutamise unenägusid. Kõneks tuli Salla kartulivaost leitud hõberaha leiulugu, mida sama ekspeditsiooni jooksul jutustati korduvalt, samuti on sündmust mainitud hilisemates üleskirjutustes.³⁷

Richard Viidalepa Simuna-ekspeditsioonile sarnanevate olukordade ja kohtu-miste kajastused korduvad hilisemates arhiivitekstides üha uuesti ja uuesti.

Jutustajat sügavalt puudutanud juhtumite vahendamise näiteid leidub Erna ja Herbert Tampere Põlva kogumisretkelt 1966, mil üks informantidest jutustas oma ema memoraadi.³⁸ Naist olid kogu suveperioodi jooksul vaevanud aarde-unenäod, kuid otsimist katkestama sundisid kaaslaste hoiatused “madude ja usside” eest. Teised samal kogumisretkel talletatud tekstid (kokku 19) kolme-teistkümnelt esitajalt, mis on üles kirjutatud neli kogujat, ei viita kuulumisele aktiivsesse repertuaari või erilisele tähenduslikkusele. 85-aastase Samuel Kol-sari kolm aardejuttu, millesse on segatud rootslased ja Rootsi sõda,³⁹ tunnis-tavad nähtavasti ajaloostamise tendentsist.

1990. aastal jäädvustas Mall Hiimäe aardejutte üheksalt vestluskaaslaselt ja kirjutas kogumispäevikusse:

[---] Ilma näinud rahvaluulekogujat õnnestus sel ekspeditsioonil rabada kahel inimesel ja teine neist, Nurme külas elav, Jutapere külas sündinud ja Pajaka külas teeninud Hilda Leismann (sünd Ehrpais). [---] 81-aastane Hilda elab pisikeses majakeses ja näost näha, et võiks rahvaluulet teada, aga et nii häid muistendeid-memoraate... RKM II 434, 336–337 < Nissi khk – M. Hiimäe kogumispäevik (1990)

Hilda Leismanni muljetavaldava repertuaari hulgas oli traditsiooniline aarde-unenäo muistend, mille sündmused asetustid jutustaja elukaarde ja seostusid tema kunagise kodukülaga. M. Hiimäe on jäädvustanud, kuidas jutustaja kontekstualiseeris muistendi sisu, nimelt sidus folkloristi külaskäiguga: “Ja

³⁷ Näiteks ERA II 12, 583 (8) < Simuna khk, Salla k – R. Viidebaum < Eduard Weidebach, 45 a (1929), RKM II 182, 228/9 (5) < Simuna khk, Mõisamaa k – R. Priks, Rakke keskkool < Mai Heinpalu, 89 a (1962) ning 1978. aasta ekspeditsioonilt: RKM II 331, 181 (18) < Simuna khk, Kadiküla – A. Korb < Jakob-Eduard Rajaste, 80 a (1978). Rahad leiti 1880, neist 12 anglosaksi münti jõudsid ajaloomuuseumi, vt Tõnisson 1962: 195.

³⁸ RKM II 208, 278/81 (8) < Põlva khk, Himmaste k – E. ja H. Tampere < Marie-Rosaalie Juks, 80 a (1966).

³⁹ RKM II 208, 336/7 (15); 340/1 (17–18) < Põlva khk, Valgesoo k – E. ja H. Tampere < Samuel Kolsar, 85 a (1966).

nüüd on üks jutt veel, ma juhatan rahapaja ka. Aga siis peate kibedat tööd tegema, niisugused rauad kaasa võtma.”⁴⁰

Käsitsi noteeritud aardejuttudele on sageli iseloomulik konspektiivsus, taotlus fikseerida jutu kogu põhiliin ja sündmuskäik, edastada vähemalt mõni iseloomulik fraas, mida jutustaja kasutas. Erandi moodustavad siin jutustajatest kogujad, kes on võtnud endale jäädvustaja kohustuse, ent esitavad (kirjalikult) ka oma repertuaari. Teistel juhtudel on frontaalsed kogujad taotlenud jutustaja teksti nähtavust oma konspektis edasijutustaja rolli taotlemata. Tekstid meenutavad pikemate juttude sisukokkuvõtteid, ent muretseda nende visandlikkuse pärast siiski ei tasuks. Olenevalt analüüsi metoodikast ja uurimisobjekti kohta esitatavatest küsimustest võib vestluse kiirkirjutuse saadust tõlgendada kui jutu makrostruktuuri jäädvustust. Satu Apo tutvustab rahvajuttude sisuanalüüsi võimaluste hulgas strukturalistlikku süžee kirjeldust, mida ta ise, tõsi küll, ei pea kuigi inspireerivaks menetluseks (Apo 1992: 63–64). Süžeestruktuuride üldistamiseks on sellise metoodika kohaselt soovitatud koostada juttude sisukokkuvõtted, nagu Apo van Dijkile osutades näitab (*ibid.*). Jutu sisukokkuvõttes fikseeritakse, mis jutus juhtub. Aga just sellised resümee ongi saadud kogumissituatsioonides, kui on vaja kiiresti kirja panna jutu kõik põhiepisoodid. Seega võib loo sisukokkuvõtte koostamist, mis pärimusteksti ilma salvestuseadmeteta jäädvustades ju toimuski, tõlgendada Apo (1992: 64) eeskujul kui subjektiivset mõistmise ja tõlgenduse akti. Tuleb küll mõõnda, et hilisemal teksti kasutajal puudub võimalus subjektiivset üldistust võrrelda tervikteksti elementidega. Kui sisukokkuvõte on jutu ülesehituse mudeldamiseks koostatud lindistatud loo põhjal, on võimalik tervikteksti põhjal kontrollida makrostruktuuri üksuste olemasolu või puudumist. Arhiivile kirjutatud kiirkonspektide puhul tuleb leppida sellega (usaldada seda), mis tehti välitööde käigus. Nagu selgus, on mõnel puhul suudetud ka käsikirjas edasi anda informantide jutustamisviise nii, et nende pärimuseelistused tulevad nähtavale.

Salvestustehnika kasutamine vabastab kogujad meeleheitlikust püüdest suulist esitust kiiruga kirjalikuks vormida. Uurimisotstarbel salvestused muidugi tekstistatakse, mis ei tähenda lihtsat sõnade reastamist, vaid eeldab ühtlasi paralingvistiliste signaalide näitamist (Ellis 1987). Analüütiline transkriptsioon on aga raskesti loetav, helilindistatud vestluste lülitamisel rahvaluuleantoloogiasse läheb litereering ikkagi redigeerimisele. Sõnakordused ning täitefraasid kord jäetakse alles, kord võetakse välja, vestlejate naer märgitakse ära, kuid mikrofoni kostvad muud hääled mitte tingimata (vt aardemuistendite näiteid Remmel & Potter & Valk 2001: 98–99, 106, 111, 112, 115–116, 118). See, et trükitekstid peavad silmas loetavuse huve, mitte sõnasõnalist esitust, pole isenesest midagi taunimisväärset, nagu möönab ka Bill Ellis, eriti kui “muistendi uurimine keskendub harva millelegi muule kui sisule” (Ellis 1987: 32).

Frontaalse rahvaluulekogumise teel kirja pandud aardetekstidega on fikseeritud ühe või teise pala tuntus või meenutatavus kogumishetkel. Paljud tegusad

⁴⁰ RKM II 434, 172/3 (12) < Nissi khk, Nurme k < Varbola v, Pajaka k – M. Hiimäe < Hilda Leismann, 81 a (1990).

kogujad on kohtunud inimestega, kelle aktiivne repertuaar sisaldas või oli sisaldanud aardepärimust. Rikkaliku arhiivi toel on võimalik niisuguseid näiteid koondada ja interpreteerida.

2.5.4. Aardejutud kohapärimusele orienteeritud kogumistöö kontekstis

Ootuspäraselt sisaldavad rahaaugujutte kohapärimusliku orientatsiooniga kogujate kirjanekud rahvaluulearhiivis. Selgelt on eksponeeritud kohaseoseid ja jutusündmustele on antud folkloorne ajalooline ulatuvus. Usundilisi aardejutte pole küll päris välditud, kuid mütoloogiliste motiividega süžeed on seatud pigem illustreerivasse rolli täiendama, mida kõnealusest kohast veel teada on.

Karksi korrespondendid vennad Jaak (1874–1940) ja Jaan Hünerson (1882–1942) ning Jaak Kivisäk (1868–1903) on – kes Hurdale, kes Eisenile või osalt mõlemale paralleelselt – saatnud mitmesugust rahvaluulet. Selles mõttes on nemadki korrespondendid-frontaalsed kogujad. Kohamuistendlik suunatus nende saadetistes ilmneb seoses suurema tähelepanuga rahvajuttudele, kui muud žanrid Herbert Tampere väitel “hakkasid [nende silmis] lõpukorrale jõudma” (Tampere 1941: 24–28). J. Kivisäk pühendus pärast 1893. aastat ainult juttude kogumisele, millest tunnistavad 72 pala Hurda ning 119 teksti Eiseni rahvaluulekogus. Tampere andmetel (*ibid.*) oli Hünersonidel kavatsus koos Kivisäkiga välja anda raamat “Karksi kihelkonna mälestuse väärilised kohad”, mis aga jäi teostamata.⁴¹ Teoses avaldamise ootel olid ka muistendid kullast ja väärtasjadest Karksi kiriku keldrites, Sinejärve rahakasti pakkujast ning “nähtustest ja leitustest” Iivakivi juures. Meeste erineva aastaarvuga dateeritud kaastöodes leidub lugu oigajast luust, mis on küll lokaliseeritud Mäeküla Kukese mäkke, kuid järgib sellest hoolimata võrdlemisi kavakindlalt Kreutzwaldi versiooni pealkirjaga “Vinguv jalaluu” antoloogias “Eesti rahva ennemuistsed jutud” (1. tr 1866, vt artikkel II). Hünersonide ja Kivisäki eraldi noteeritud 25 aardemuistendit kujutavad endast põhiliselt üksteise variante (muistend, mis leidub Kivisäkil, leidub ka Hünersonidel).

Eiseni rahvaluulekogusse on kopeeritud erandlik materjal – arheoloogilise inspeksiooni käigus 1920. aastatel kuulnud folkloor, sisuliselt kohapärimus, mille hulgas leidub kirev valik muistendeid peidetud varandustest. Eisen nähtavasti organiseeris inspeksiooni tulemuste kopeerimise oma kogusse (materjalid on tipitud ühesuguses masinakirjas). Kerge on tekkima allikakriitiline probleem, nagu oleks tegu rahvaluulesaadetistega. Inspeksiooni materjalide koopiade vahel leidub korrespondentide kaastöid ja vaid mahuka käsikirja algul on

⁴¹ Tänan Rein Saukast osutamast Karksi rahvalauluantoloogia eessõnale, kus Karksi kirjasaatjate raamatukoostamise ideed on mainitud. Kivisäki ja Hünersonide aardejutte vt H II 48 (1893–1894), E 10228/34 (3 ja 6) 1894; E 10236/7 (9) 1894; E 10258 (20) 1894; E 11221/4 (2, 4) 1894; E 14975/6 1895; E 14980/1 1895; 17349/52 (2) 1895; E 33267/72 (5, 8, 9) 1897.

märke, et need on arheoloogia kabinetist saadud tekstid. Eesmärk oli siiski muististe topograafiliste kirjelduste koostamine. Priit Lätti kirjutab ettevõtmi-sest arheoloogi pilguga vaadatuna: “Lisaks tegelikele muististele on kihelkonna-kirjeldustesse sattunud ka palju pärimuslikku infot, sest tihti polnud tudengil võimalik ajapuuduse või objekti ligipääsmatuse tõttu kõiki paiku isiklikult üle vaadata, vaid ta pidi usaldama kaudset infot” (2005: 128). Aardepärimuse osakaal teise eriala initsiatiivil loodud tekstide hulgas on suur. Näiteks seitsmest palast neli Aliise (kogujate registrites Alice) Karu Võnnu kihelkonna mater-jalides 1921. aastast⁴² on rahvaluule žanrisüsteemis teated peidetud varandus-test. Kui rahvaluule jäädvustamise eesmärgil sõnastatud teated varanduste peidukohtadest on üldjuhul lakoonilised, siis toonase arheoloogiaüliõpilase kohakirjeldused on antud ülimat täpsust taotledes. Tekst erineb tuntavalt rahvaarheoloogilisest varanduse (oletatava) asukoha teatest. Pärimuslik info välitöömärkmetes on asjakohane, sest kõik rahvatraditsiooniga seotud kohad on ühtlasi muistised – linnamägi, Kääbastepäälne, ohvrikoht ja kaks kivi.

Ei arheoloog Arne Michael Tallgreni poolt organiseeritud muististe ülevaa-tuse (lähemalt Kriiska 1995: 33; ka Lõugas & Selirand 1989: 34–36) ega ajaloo-lise traditsiooni kogumise eesmärk 1920.–1930. aastatel Akadeemilise Ajaloo Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi organiseerimisel (lähemalt Hanni 2007) ei olnud rahvaluule kogumine, vaid muististe topograafiliste kirjelduste koostamine esimese ja ajaloolise traditsiooni jäädvustamine teise aktsiooni puhul.

Eesmärkide ja sellest tuleneva retoorika spetsiifika on oluline. Pealkirjas ette antud mõisteline “tõregister” (*Register of Truth*, vt Mills 2007: 59–62), et oodatakse *ajaloolist traditsiooni*, osutab selgelt aja jooksul läbi kaalutud tõeste teadmiste alale. Eesti Kultuuriloolises Arhiivis hoitav ja võrreldes *rahvaluule* kogumisega teistsuguses küsitluskontekstis sõnastatud andmekogu täiendab muistendite tekstikorpusi. Kuigi deklaratiivselt *ajalooline*, on kollektiooni sisu ikkagi orienteeritud *locusele*. Küsitlejad on täitnud oma ülesandeid küllaltki erinevalt. Mõne kihelkonna materjal sisaldab tõepoolest peamiselt asustusloo, kooli- ja kohtukorralduslikku faktoloogiat (näiteks Hargla). See-eest on Iisaku, Suure-Jaani, Rõngu, Rannu, Tarvastu, Võnnu, Kanepi, Rõuge, Räpina ja Ur-vaste jt kihelkondade peidetud varandused ja leitud mündid *ajaloolisse tradit-siooni* sisse kirjutatud.

Kõige ilmekam on kohapärimusliku tendentsi poolest Lemming Rootsmäe (1921–1997) korjandus. 1961. aastal kogus ta koos Ilse Rootsmäega endise Võnnu ja Kambja kihelkonna erinevate paikadega seonduvat pärimust.⁴³ Ena-mik mahukast uurimusliku iseloomuga materjalide kogust on vormistatud

⁴² E 52946/59 < Võnnu khk, Ahja v – A. Karu (1921).

⁴³ Seitse aardemuistendit leiduvad RKM II 138, 579/92 < Võnnu khk ja Kambja khk (1961). Tõsi, Lemming ja Ilse Rootsmäe on kogunud küllaltki järjekindlalt ka rahvameditsiini-alaseid tõekspidamisi (leiduvad RKM II 207 (1959)). Olgu mainitud, et L. Rootsmäe oli erialalt arst. Tema teiseks märkimisväärseks huvi- ja tegevusalaks kodu-uurimise kõrval oli aga ornitoloogia. Kui poleks kahekõitelist uurimuslikku käsikirja Võnnu kohanimedest ja -pärimusest, tuleks tema tegevust vaadata igal alal aktiivse kogujatüübi raames (2.5.6.).

kahekõitelisse käsikirja pealkirjaga “Võnnu kihelkonna kohanimed ja minevik” (Rootsmäe & Rootsmäe 1990). Rootsmäede töö metoodika seisnes maastikul pärimusega seotud objektide ülesotsimises ja iga maastikuelemendi kohta kirjelduse koostamises, mis hõlmas võimalikult mitmekülgselt teavet. Rootsmäedel kujunes oma küsitletavate ring inimestest, kes suutsid – üldjuhul passiivses traditsioonitundmises olevat ainet ka edasi anda. Käsikirja on koheldud ennekõike kui kohajuttude allikat ja sealt teevad väljavõtteid nii spetsialistid kui uued koduloolaste põlvkonnad huvialuste piirkondade kohaandmete leidmiseks ja täiendamiseks. Pole üllatav, et käsikirja valitud leheküljed on jõudnud publitseerimiseni asjassepuutuva Haaslava valla ajalehes aastatel 2000–2002 (juba koos uute kommentaaridega). Rootsmäede käsikiri sisaldab ka Eesti Rahvaluule Arhiivi varasemate kogude andmeid ja viiteid, kuid need on viidud seosesse kohtadega maastikul ning täiendatud uue ülevaatusel kestel hangitud teabega otse objektil. Olen arvamisel, et Rootsmäede töö oli nii põhjalik, et ükski killuke varandustega seotud ja kogujaile kättesaadavast pärimusest suure Võnnu kihelkonna aladel ja Kambja kihelkonna lõunapoolses servas ei saanud jääda fikseerimata.

Ka Helmut Joonuksi (1924–2001) üldiselt frontaalne kogumispraktika näitab tendentsi keskenduda kohapärimusele. Nii selgub juba tema 15-aastasena ERA-le saadetud tekstidest, mille hulgas leiduvad viis aardejuttu: üks neist käib Tammi mäge, teine Emumäel nähtud aardeune kohta, ning kolm juttu viivad metsa taha naaberkihelkonda Laiusele, kuna Joonuksi tookordne informant oli sealt pärit. Perioodil 1947–1970, mil Joonuks töötas Rakke keskkooli õpetajana, innustas ta jutte noteerima oma õpilasi. Initsiaatori huvi määras ära tema õpilaste kaastööde orientatsiooni – needki kujutavad endast kohapärimuse üleskirjutusi. Aardejuttudest sõnastati sel kombel kordusvariante Rahaaugumäe, Edru Seljamäe ja Salla aardeleiu avastamislooga, kuid ka erinevalt lokaliseeritud palu jututüübist “Ma tulen, ma tõusen!” ning tugeva reaalelulise alusega lugusid, kuidas lahkunu raha leidmine osutub pärijatele suureks probleemiks. Joonuksi õpilaste aardejuttude kui kohamuistendite kirjapanekute põhjal joonis-
tub selgesti välja, kuidas Rakkesse mujalt tulnud noored tavaliselt ei üritanud kirjutada Koeru või Simuna pärimust, vaid edastasid oma eelmise kodukandi aardejutte, kes Iisakult, kes Vaimastverest. Alati on õpilaskorjandustes keegi võtnud abiks Eiseni raamatu “Esivanemate varandus” ja nii pole Rakke koolimaja aknast avanevad vaated seganud meelde tuletamast muistendit, kuidas mõisnik tegi katset välja võtta Helme lossis peituvaid varandusi (vrd Eisen 1958: 134–135).⁴⁴

Lisaks sõnalistele tekstidele on ta rahvaluulearhiivi jaoks fotografeerinud rahvajuttudega seotud kohti, mille hulgas on peidetud varanduse muistendite tegevuspaikade vaateid. Üheks Joonuksi koduloolastegevuse tahuks oli matkamarsruute kirjeldavate brošüüride koostamine. Neis raamatukestes leidub alati ka muistendite kokkuvõtteid. Tähtis on, et rahvajutud on positsioneeritud,

⁴⁴ Joonuksi juhendamisel kirja pandud aardemuistendeid vt RKM II 68 (1955), RKM II 83 (1959), RKM II 112 (1961), RKM II 182 (1962).

nii et rändaja saab huvi äratanud paikadesse kohale minna. Muistendite selline kasutuskontekst – Eestis 1950.–1980. aastatel ilmunud turismibrošüürid – pole uurimisobjektina folkloriste ahvatlenud.⁴⁵ Ometi võiks arvata, et kuna nimetatud raamatukesed olid hästi kättesaadavad ja tarvituses, siis tuleks neis näha ühte levikuteed, kuidas muistendite sisu jõudis inimeste teadvusse, seotuna konkreetsete kohtadega. Võiks öelda ka teisiti: konkreetsed kohad jõudsid inimeste teadvusse seotuna muistenditega, kaasa arvatud aardemuistenditega. Järk-järgult jõuavad Helmut Joonuksi kohatutvustused Interneti lehekülgedele osalema uutes kohaseoste representatsioonides.

Analüütilisel otstarbel võetud orientatsiooni näiteks on Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse töörühma uurimispraktika alates 1990. aastatest. Niivõrd kuivõrd aardejutud ilmutavad *paigasidusust* (M. Hiimäe 2010: 10), satuvad nad suunatud uurijahuvi objektideks. Mall Hiimäe sõnul (*ibid.*) ühendab töö kohapärimusega teksti- ja kontekstikeskse uurimise triaadiliselt: pärimus – paik – pärimusekandja, ning sellest lähtuvad nii uurimisrühma kameraal- kui välitööd. Seoses projektiga “Eesti kohapärimuse andmebaas ja piirkondlikud publikatsioonid” jätkatakse uute andmete küsimist nüüdisaegse salvestus- ja mõõdistamistehnika abil. Sellisel meetodil jäädvustatud hiljutisi kõnelusi peidetud varandustest on juba leida publitseeritud kujul (Rommel & Potter & Valk 2001: 98–99, 106, 111–116, 118). 2010. aasta sügise seisuga oli andmebaasis-tatud vähemalt 1441 juttu ja teadet peidetud varandusest (20 000 üksuse hulgas).⁴⁶ Omaette küsimuseks on, kuivõrd oleme tunnistajateks traditsiooni järjepidevusele ja kui oleme, siis millele järjepidevus toetub. Peidetud varanduste teema seisukohalt püüan käesoleva tööga mõningaid *aardelugude ajalugusid* nähtavale tuua (artiklid II ja IV; 3.2.).

2.5.5. Aardepärimus eneseteostusliku rahvaluulekogumise saaduste hulgas

Omaette kogujatüübina tooksin esile inimesed, kelle hõivatus rahvaluule talletajatena on olnud nii märkimisväärne ja üles kirjutatud tekstide hulk nii suur, et on põhjust arutleda rahvaluulekogumise eneseteostusliku tähenduse üle nende elus. Teistest frontaalsetest rahvaluulekogujatest eristab neid pühendumise aste. Sellistes korjandustes leidub tavaliselt aukartust äratav arv aardejuttude variante aukartust äratava suurusega kogus – nii on Jaan Sandra, Hans Anton Schultzi ja Jaak Sõggeli puhul (loetelu tuleks muidugi täiendada). Tekstualiseerimise viisi poolest on nemadki kirjalikud jutustajad, kes teistelt kuuldu sõnastasid ümber oma lugudeks.

⁴⁵ Melika Kindel (2005) on uurinud kohapärimuse seadmist turisminarratiividesse, ent seda juba muutunud oludes, turismi kui äritegevust silmas pidades.

⁴⁶ Arvandmete aluseks on kohapärimuse töörühma uurija Valdo Valperi poolt tehtud päring. Avaldan V. Valperile kollegiaalse abi eest siirast tänu.

Jaan Sandra (1862–1925) puutus rätsepa-ameti tõttu kokku väga paljude inimestega, kirjapanekud on sellest hoolimata tema isikupärase stiili näited. Oli ta ju ise hea jutustaja, kes kindlasti oskas väärtustada teisi jutuvestjaid (Hagu 2004: 6, 9, 15). Aardejuttudele on iseloomulikud samad tunnused, mida Risto Järv näitab seoses Sandra muinasjuttudega: need on pikavõitu, emotsionaalsed, sisaldavad kirjeldusi ja dialooge (Järv 2004: 279). Richard Viidebaumi (Viidalepa) statistika kohaselt on Sandralt ainuüksi Hurda kogus 8406 punkti, mille hulgas leidub 1897 rahvajuttu (Viidebaum 1934: 249–250). Neist 59 teksti kujutavad endast jutte või teateid peidetud varandustest, mis arvuliselt ei olegi kes teab kui palju, kuid on seda siiski ühe inimese teadmise seisukohalt. On märgitud, et Sandra tegi ise selget vahet, mida saata Hurdale, mida Eisenile. Mingil põhjusel on ta põhiosa talle teatavaks saanud aardejutte saatnud siiski Hurdale, Eiseni kogus leiduvad vaid üksikud tekstid. Valdavalt on tema aardejutud seotud kindlate kohtadega, leidub erinevaid süžeesid ühenduses sama paigaga, kuid ka kordusvariante (näiteks muistendid Lageri kivist, Ravvanurmest või rahatule erilisest vaatamisest jaaniööl). Muistendisündmustesse haaratud kohtadeks paistavad olema võrdlemisi reeglipäraselt endisaegsed matusepaigad (nii on muististega Niitsiku ja Serga külades, Juudakunnu metsas ning Tudernapalus), allikad (viie haruga läte Remmeskis) ning märgukivid (Lageri kivi, Jerema kivi, Lahenu kivi). Sandra on jäädvustanud komplitseeritud sisuga muistendeid, mis on komponeeritud pingelisteks jutustusteks, näiteks viieharulisse lättesse tuleb viia inimese pea (unenägijal oli lubatud see asendada härgravasika peaga), rahahoidjale saagiks visata kosilane (kättesaamiskatsel antakse kosilase asemel rietatud kass, kes valel hetkel häält teeb), “ihnõ vanakõnõ” seab oma surma eel varandusele kättesaamistingimuseks kolm musta härga, kuid pealtkuulaja tingib nõude ümber ja piisab kolmest mustast kukest jne. On selge, et Sandra tekstid, tema poeetilised võtted otse nõuavad süvendatud eriuurimust.

Jaak Sõggel (1871–1963) ületas Sandrat kirja pandud aardejuttude arvu poolest (vähemalt 75). Tema noteeringutele on omane faktuaalsuse taotlus, ta on tahtnud olla teataja, informatsiooni edastaja, mitte niivõrd lugudevestja. Vahendatav informatsioon pole mahtunud paari lausesse. Sõnarohkus on andnud põhjust Rudolf Põldmäele (1938) kirjutada saadetiste “liiga pikalt ümberjutustavast laadist”. Endale võetud kirjutajarolli praktiseeris ta aktiivselt. Sõggel, ametilt metsavaht, hiljem taluperemees, oli teinud alates 1890. aastast peale kaastööd tervele reale ajalehtedele (Sakala, Uus Aeg, Olevik, Virmaline, Linda, Postimees, Pärnu Postimees, Põllumees, Päevaleht, vt Põldmäe 1938). Ta saatis materjale Ado Grenzsteini kirjakogusse, andmeid arheoloogiliste leidude ja kalmete kohta Jaan Jungile (vt ka Sõggel 1910) ning etnograafilist kaastööd Eesti Rahva Muuseumile.

Sõggeli aardemuistendid algavad sageli viletsate olude ja puuduse kirjeldamisega, millest läheb liikvele lahenduse otsimine. Mitmes variandis on töödeldud aardeune episoodide. Tundub, et palade lõpud on jutustatud tulemuslikuks sagedamini kui traditsioonis üldine, kuigi ka leitud väärismetalli moondu mine puulehtedeks või muuks kasutuks prahiks pole kajastamata jäänud.

Saadetistes korduvad mitmed paigad nagu Vana-Kariste Meelimägi, Reinse Kirikumägi ja Kilingi-Nõmme mändidealune. Nendega seotud raha-augu jutte on adresseeritud Jungile, Hurdale, Eisenile ning hilisemates kaastöödes Eesti Rahvaluule Arhiivile.⁴⁷ Sõggeli aardejuttude erijooneks pean kogukondliku utoopia idee levitamist muistendis Abja valla edenemisest. Peidetud varanduse teema puhul on tavalisem isikliku õnne lootus. Sõggeli arenduses aga piisas ühe inimese leiust kogu vallale:

[---] Nüüd oli mees kord õnnega koos, raha sai juba vakaga mõõta. Ta ei mõistnud selle hulgaga midagi teha, vaid andis ka igale Abja valla vaesemale nii palju kui see aga soovis. Vaesest saunamehest sai nüüd rikas taluperemees, ta haris põldu hoolega ja teenis veel selle suure rikkuse kõrvale mõndagi. Ka mitmest vaesest inimesest, keda saunamees aitas, said rikkad, mõistlikud ja hoolsad kohapidajad. Nõnda sai kehv Abja vald vaese saunamehe läbi rikkaks vallaks. (Eisen 1958: 125–126)

Tänu Sõggeli tegevusele on arhiveeritud rida muistendinäiteid inimese valikutest seoses rahasaamise võimalusega ning asjalikke leiusündmuste kirjeldusi.

Veel üks suure produktsiooniga koguja on olnud Hans Anton Schultz (1866–1905), Koeru kihelkonna korrespondent, vähemalt 41 aardejutu või -teatega 2271 leheküljelises materjalikorpuses 451 jutu hulgas (Viidebaum 1934: 251 põhjal). Tema kirjutamis- ja lugemisviise on uurinud Katre Kikas, kes tõlgendab Schultzi tegevust⁴⁸ kui enesekehtestamise katset rahvaliku kirjalikkuse kontekstis, mille osana tuleb mõista ka suuliste tekstide noteerimist (Kikas 2010). Varanduste peitmisepisoodide sissetoomisega on rõhutatud jutustatavate sündmuste minevikulisust. Erinevalt traditsioonilisest piiriseadmisest Põhjasõjani viitavad tekstid isegi *raudröövlite riisumise* aega, mil kuld, hõbe ja pühad raamatud pandi raudkastiga Valila küla allikasse ja Merja linnamäele. Fanta-seeringute muljet Schultzi aardemuistendid ei jäta, saadetistes leiduvad ladusalt sõnastatud palad rahatuledest, tagasituleva raha valmistamisest ning ussist varandusevalvurina.⁴⁹ Erijooneks võiks pidada targa kui tegelase sagedast kohalolu juttudes. Tark loeb lausumise sõnad, et röövijad peidetud varandust kätte ei saaks, targalt kuuleb rahapaja väljakündja tagantjärele, et ta poleks tohtinud kurja ütelda, ja et oleks pidanud teises jutus nõela, kirve või mütsi tulle viskama. Ühel juhul on kraavikaevaja ise nii *tark*, et loeb rahakasti kaanel meieisapalve ning omandabki raha. Schultzi paaris aardejututeisendis peegeldub

⁴⁷ Nt E 17038/41 < Halliste khk, Kaarli – J. Sõggel (1895), E 33318 (9) < Halliste khk, Uue-Kariste – J. Sõggel < Jaak Kompa (1897), E 37485 (7) < Halliste khk, Uue-Kariste – J. Sõggel < Jaak Vodd (1898), E 46461 (2) < Saarde khk, Voltveti – J. Sõggel < Märt Viidik (1909), ERA II 15, 33 (7) < Saarde khk, Räägu – J. Sõggel < Hans Rebane, 60 a (1920), ERA II 113, 534/6 (10) < Saarde khk – J. Sõggel (1931).

⁴⁸ K. Kikas (2007: 72) eelistab korrespondendi nimekuju *Schults*.

⁴⁹ A. H. Schultzi poolt noteeritud aardemuistendid ja usunditeated leiduvad käsikirjades H II 39 < Koeru khk, Vaali – H. A. Schultz (1891/2); H II 40 < Koeru khk, Vaali – H. A. Schultz (1892/3); H II 67 < Koeru khk, Vaali – H. A. Schultz (1896, 1898).

Kreutzwaldi raamatu “Eesti rahva ennemuistsed jutud” mõju. Näiteks pala, mis on pealkirjastatud kui “Teine jutt sest Kalme aa koosikust” järgib Kreutzwaldi pala “Vinguv jalaluu”, kuigi on lokaliseeritud Adavere kalmele. Aardejuttude kirjaneped kujutavad endast eelkõige juttude vahendusi, mitte niivõrd meelsuseavaldust, mida ta praktiseeris sõnavõttudes teistsugustel teemadel.

2.5.6. Mitmel alal aktiivsete inimeste aardejutukirjanepedest

Kvantiteedilt mahuka ja kvaliteedilt sisuka tekstihulga arhiveerimise eest võlg-neme tänu mitmel alal tegusatele inimestele, kes osa oma aktiivsusest suunasid folkloori jäädvustamisse. Kindlasti tuleks ka nende puhul kõne alla eneseteostuslikkus, kuid see pole tegutsemisajendina nii esil. Nende frontaalse kogumise saaduste hulgas leidub arvestatavas koguses teateid ja jutte peidetud varandustest.

Niisuguse kogujatüübi näideteks on varasemast perioodist Tõnu Võimula (aastanini 1935 Wiedemann, 1871–1955) ja hilisemast Theodor Saare (1906–1984) tegevus. Juba elukutsetest ja harrastustest meeste lühielulugudes moodus-tub kirev rida (vt Saukas 2009: 178; 211). Võimula oli käsitöeline, soldat, maa-ler, maadleja, spordi- ja karskustegelane; Saar aga kooliõpetaja, kultuuri- ja haridusala töötaja, juhutöeline, külanõukogu esimees, maaparandaja, kodu-uuriija.

Rudolf Põldmäe hinnangul oli Võimula täpne, kohusetruu ja töökas inimene, tema tekstid on rahvaehtsad, omaloomingut pole ta pakkunud ega ehtsa mater-jali puuduse üle kurtnud (Põldmäe 1987: 162).⁵⁰ Aardemuistendite seisukohalt väärib kindlasti esiletoomist Põldmäe tähelepanek, et Võimulat kõitsid eriti kohamuistendid, millel on ajalooline ja arheoloogiline sisu (*ibid.*: 163). Niisiis on tema puhul märgatav mõningane orienteeritus kohapärimusele. Võimula kaastööd, mille põhjal Põldmäe nägi temas potentsiaalset teadlast, leiduvad nii Hurda, Eiseni kui ERA kogudes, ulatusid RKM-i aegadesse (1947), ning hõlma-vad vähemalt 5000 punkti 2500 leheküljel. Põldmäe väga kiitev hinnang, mis põhineb osalt isiklikel sidemetel Võimulaga, puudutab otseselt viimase poolt noteeritud aardemuistendeid. 1980. aastatel üldiselt jätkati paralleelkorjanduste tagasiulatuvat taunimist. Põldmäe mõnab, et “Võimula ei jäänud kõrvale ka M. J. Eiseni kogumistööst, kuid püüdis esialgu Hurdale truuks jääda ja kogus Eise-nile esialgu ainult seda, mida ta spetsiaalselt soovis” (Põldmäe 1982: 164). Aardejutte on Võimula saatnud mõlemale koordinaatorile siiski paralleelselt ja seda juba 1892. aastast peale.⁵¹ Pean neid mitte dublettideks, vaid üksteise variantideks.

⁵⁰ Rein Saukas on tuvastanud omaloomingulisi mõistatusi (Saukas 2005a: 150).

⁵¹ E 4423 (1) < Kose khk, Tuhala – T. Wiedemann (1892) = H II 37, 746 (2) < Jõhvi khk – T. Wiedemann (1892); E 28535/7 (7) < Kose khk, Tuhala – T. Wiedemann (1896) = H II 57, 80/1 (6) < Kose khk, Tuhala – T. Wiedemann (1896) jne.

141 juttu ja teadet peidetud varandusest ühelt kogujalt (47 aasta jooksul), mis proportsionaalselt moodustab 2,82% tema kõigist kirjapanekutest,⁵² on muidugi päris palju, rohkem kui keegi korrespondentidest on teinud. Sellise koguarvu juures pole Võimula aardejuttude tüpoloogilise koostise mitmekesisus üllatav. Mingil põhjusel on korduvalt tekstualiseeritud süžee varanduse välja-vedamise katsetest mustade (või kaksikute) härgadega. Võimulal on see kõigis kümnekonnas variandis kontamineeritud motiiviga keeldumisest leitud jagada. Varanduseotsija soovimatust osa raha loovutada esineb jutu kõrvalmotiivina teisteski variantides. Tekstides leidub mõningaid erisusi detailides. Näiteks jututüübis süte muutumisega kuldrahadeks kohtab inimtegelane tule ääres musta härga, kuid see muutub mustaks meheks, kes annab tuleküsijale kolm kulbitäit kaasa. Süžeed ussist rahavalvuriga on töödeldud kahte moodi lahenduseni: ühel juhul varandus leitakse, teisel aga tapab uss inimese.⁵³

Niisiis Võimula aardejuttude üleskirjutuste hulgas on tähtsal kohal klassikalised rändmuistendid, sealhulgas mütoloogilised süžeed, mida on lokaliseeritud mõõdukalt, kuid millesse on lisatud isikupäraseid detaile. Otsustada, kas need pärinevad Võimula informantidelt või temalt endalt, on raske. Aardepärimuse seisukohalt on tähtis, et meil on tänu Võimulale kasutada ka mõned rahaaukude fotod. Üks neist kujutab kaevandit, mis tekkis Ravila mõisa parki 1936. aasta septembris. Autoga saabunud hästiriietatud mehed olevat seal mõõtnud ja uurinud ning umbes ühe meetri sügavuselt varanduse välja võtnud.⁵⁴ Rändsüžeed koos tõsielusündmusel põhineva loo ja mitme jutustusega unes nähtud varandustest (viidetega konkreetsetele kogejatele) näitavad, et koguja Tõnu Võimula käe alt käis läbi tekste aardepärimuse kogu spektri ulatuses.

Theodor Saar on oma tegevusest rahvaluulekoguja ning Eesti Rahva Muuseumi ja murdekorrespondendina kirjutanud autobiograafias harrastusi tutvustavas osas (avaldatud postuumselt, vt Saar 1998: 258–261⁵⁵). Teda 65. sünnipäeva puhul tunnustades märgiti rahvapärismuste kogumise infobülletäänis, et Saare kaastööle oli iseloomulik uurimuslik kallak, nähtuste jälgimine ja selgitamine ajaloolises arengus, rahvaehtsus ja murdetäpsus (RPK 1972: 72). Ta on rikastanud rahvaluulekogusid 55 murdekeelse jutu ja teatega peidetud varandustest, põhiliselt Kihnust. Saare tegutsemine väljendub tegelikult kõigi seni kirjeldatud kogumisviiside kaudu. Ta alustas kooliõpilasena, jätkas meheas korrespon-

⁵² Võrdluseks: J. Sandra Hurdale saadetud materjali hulgas moodustab aardepärimus 0,7%, A. H. Schultzil aga 1,9%.

⁵³ E 28545/6 (21) ja H II 57, 83/4 (10) < Kose khk, Tuhala – T. Wiedemann (1896); ERA II 31, 347/8 (121) < Kose khk, Oru v – T. Wiedemann < Anu Saueauk (1930); E 30357/8 (22) < Kose khk, Tuhala – T. Wiedemann (1897); E 9101/3 (3) < Kose khk, Tuhala – T. Wiedemann (1892).

⁵⁴ ERA II 132, 425 (34) < Kose khk – T. Võimula (1936).

⁵⁵ Viidatud raamatu eessõnas esitab teise vaate tema saavutustest, sealhulgas kirjanekute arvud, Mari Must. Eesti Keele Instituudi murdearhiivis on Saare materjale 3869 sedelit ja 1124 lehekülge, Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogudes 2600 lehekülge ning 107 helilindistust, Eesti Rahva Muuseumis 1023 lehekülge etnograafilisi käsikirju.

dina frontaalkorjanduste meetodil ning oli peale selle veel pärimuse tunnustatud edasikandja mitmes žanris. Tema varandusejutud seostuvad Kassikiviga, kuid ka rahaaukudega *Suurõselja* mäel, Tõrvaaugu mäel ja Entsikal, kusjuures sama kohaga seonduvaid jutuvariante on jäädvustatud eri aegadel omavaheliste sidemete kaudu ühendatud informantidelt. Sel moel moodustunud tekstikogu põhjal on võimalik jälgida juttude varieerumist, sama kohaga seotud juttude modifikatsioone (näiteks Kassikivi muistendis ei ole iga kord juttu rahatule nägemisest).⁵⁶ Huvitava kohaliku erijoonena paistab Saare kogutud aardejuttudes esinevat konn (või kärnkonn), kes paljalt oma kohalolekuga on pandud jutus häirima varanduseotsijat ja keda mujal mainitakse harva. Teise eripärana selgub variantide põhjal, kuidas Kihnu muistendites on lahendatud küsimus, mis aardepärimuses paiguti esile kerkib: kust pärinevad andmed varanduste peidukohtadest. Siinse pärimuse järgi asuvad vajalikud kaardid Riias (mandri pärimuses tavaliselt Stockholmis, mõne Kagu-Eesti variandi kohaselt aga Pihkvas) ja informatsiooni tuleks küsida lätlastest teadja käest.

Paljudel elualadel aktiivsete korrespondentide küllaltki arvukad ja huvitavad aardetekstid pärinevad nii nende isiklikest teadmistest kui ka informantide ringist.

2.5.7. Täiendavat õpilaste – aardejuttude kirjapanijate kohta

Kooliõpilastest kogujaid ühendab tõsiasi, et nende maailmavaade, mille osaks suuremal või väiksemal määral on pärimusteadlikkus ja hoiakud pärimuse suhtes, on alles kujunemisjärgus. Eespool andsin põgusa sissevaate muistendivõistlusele kui spetsiifilise andmehankimise viisi kogumisloos (vt 2.3.). Siinkohal täiendan toodud ülevaadet tähelepanekutega aardejuttude asendist ja kirjaliku esituse mõningatest joontest õpilaskorjandustes.

Õpilaskogujad on üldiselt juhukirjutajad. Sellest hoolimata on mõnede saadetiste põhjal näha märke toimimisest eelpool kirjeldatud kogujatüüpide kombel. Põgus päring ei anna vastuseks ühegi noorkoguja oma-jutustust peidetud varandusest. See-eest on neid, kes on töötanud frontaalse kogumise meetodil nagu stipendiaadid, korrespondendid või isegi elukutselised folkloristid – nad on fikseerinud passiivset teadmist paljudelt informantidelt ja üksikuid kontakte aktiivsete pärimusekandjatega. Näiteks Ludvig Raudsepp (snd 1922) Võrumaalt oli 1939. aastaks, kui ta liitus muistendikogumise võistlusega, juba tunnustatud rahvaluulekorrespondent. Ta oli ERA-le saatnud materjale üheksal korral.⁵⁷ Kui Raudsepp oleks jätkanud kogujana, oleks ehk põhjust rääkida

⁵⁶ Osundatud näiteid vt: ERA II 58, 371/7 (40–52) < Kihnu khk – T. Saar erinevailt informantidelt (1932); ERA II 79, 513/7 (3) < Kihnu khk, Lina k – T. Saar < Peeter Lamend, snd 1871 (1934); ERA II 133, 41/7 (1) < Kihnu khk, Lina k – T. Saar < Toomas Lamend, snd 1891 (1935); RKM II 310, 412/5 (3–6) < Kihnu khk, Turu k – T. Saar < Anna Alas, snd 1894 (1974).

⁵⁷ Raudsepp oli noorim osavõtja “rahvaluulekorjajate kursusel” Tartus 1937. aastal, vt fotot <http://www.folklore.ee/era/kogumine/index.html>. Nimetatud sündmust on ta

temast kui aktiivsest pärimusekandjast mitmel alal aktiivse kogujatüübi raames. Hiljem on teda korduvalt intervjuueeritud kui informanti. Jutustajana on ta naljade ja pajatuste spetsialist, kes eelistab ka mõningaid kohamuistendeid. Kuid tema enda poolt fikseeritu ja temalt kuuldu põhjal selgub, et aardejutud jäävad pärimusorientatsioonist eemale – leiame vaid kolm teisendit aastast 1939 (Rootsi kullast Kogröjärves vt Remmel & Potter & Valk 2001: 110–111). Paljud koolipõlves alustanud kogujad, erinevalt Raudsepast, jätkasid täiskasvanuna, näiteks Voldemar Rosenstrauch (2.5.3.), Helmut Joonuks (2.5.4.) jt.

1958. aasta kogumisvõistluse materjalid näitavad, et nii hulga kui kvaliteedi poolest töötasid professionaalselt toonased keskkooliõpilased Jaak Põldmäe ja Piia Vinkel. Vinkelil oli üksikuid aardejutte, kuid Põldmäe (1942–1979) pani kirja koguni 15 teksti.⁵⁸ Tema 33st informandist kaksteist vahendasid aardepärimust. Nendest kaheteistkümnest 11 teadsid ühtainsat aardemuistendit. Üks meesinformantidest oli aga esitanud neli aardejuttu, millest aktiivsesse repertuaari kuuluvaks võiks ehk pidada memoraati vanaisa rahapudeli juhuslikust leidmisest.

Niisiis, pärimustekstide saamiseks on tulnud noori motiveerida võistluse kaudu või rakendada pedagoogilisi mõjutusvahendeid (innustamisest kohustuseni). Traditsiooniteadlikumad aineõpetajad on organiseerinud terve-klassikorjandusi, mida on arvukamalt RKM-i perioodist, kuid leidub siiski juba ka ERA-perioodist ja isegi eesti rahvaluule kirjapaneku algusaegadest (nt seoses Johann Heinrich Rosenplänteri tegevusega vt Anderson 1933⁵⁹). Aardejuttude arhiveerimise ülevaates mainisin 1876. aasta saadetist Väandra kooliõpilastelt Eesti Kirjameeste Seltsi kogus (vt 2.3.). See on tehtud õpetaja P. Undritza juhendit järgides, kusjuures kolm vastajat kümnest on valinud mitte eriti lühikestest kavast kirjutamiseks just rahaaugud. 1935. aastast pärineb mahukas andmekogu Kuusalu kihelkonnast Viinistu koolist 60 aardejuttuvariandiga, mille kirjapanekut koordineeris õpetaja Joosep Eplik (1894–1944). Kõnekat teavet pakub kaaskiri. Epliku sõnul käis ta 3. ja 4. klassiga Sorru Suurkivil õppekäigul ja soovitas hiljem sellest *mõne muinasjutu kiritöösse põimida*. Nelja vastuse saamisega oli rahvaluule kogumisele algus tehtud. Eplik tegi üldistuse:

[---] Siin on ka palju proosakujulisi jutte vaimudest, surmaennustusi, rahaaugulugusid ja ka tõsilugusid, ajaloolisi tähtsamaid sündmusi Viinistust. Siinjuures tuleks ehk tarvis tahendada, et kokkutoodud juttude teisendite arv ei vasta küll alati loo populaarsusele. [---] Üsna levinud on rahaaugu jutud, kus enamasti nurjub raha saavutamine, mõni kange mees siiski ka saavutab raha. ERA II 110, 11/3 < Kuusalu khk, Kõnnu v – J. Epliku kiri ERAle (1935)

meenutanud aastakümneid hiljem seltskondlikel koosviibimistel. Tookordne kutse Tartusse tähendas tema jaoks tõsist tunnustust.

⁵⁸ J. Põldmäe, Elva keskkooli õpilase töö leidub RKM II 83, 479–573 (1958).

⁵⁹ Tänan Jürgen Beyerit Andersoni kirjutise meeldetuletamise eest.

Saadetis otse kubiseb aardejuttudest.⁶⁰ Kui ma Hurda ja Eiseni kogusse saadetud paralleeltekste pean variantideks, siis korduskirjapanekuid Viinistust olen valmis tunnistama üksteise dublettideks. Ilmselt tuleks neid tõlgendada kui kollektiivset tekstiloomet ja käsitledagi ühe tervikuna. Õpilased on kirjalikult töödelnud rahatulede motiive – nõela tulle viskamise ja piibule süte küsimisega; kordub neljakäpukil otsimise tingimus. Eriti suurt huvi paistab olevat äratanud vormel “Sind siis minu vastu saadetigi”, mida lausub varanduseotsija, kui loodetud varanduse saamisel ilmub hunt, kelle tõttu inimene kogemata rikub rääkimiskeeldu. Viinistu kooli paaristekste sisaldavale korjandusele sarnaneb mõneti 1958. aasta kirjandi vormis kohamuistenditöö Võnnu koolist, kus kahekaupa (või kolmekaup) on jutustatud Võnnu Kullamäest ja rahavalvajast neiust Kantsi kõrtsi keldris.⁶¹ Rakke kooli õpilaste poolt Helmut Joonuksi juhendamisel 1950.–1960. aastatel noteeritud aardejuttude puhul niisuguseid nähte ei ole.

Folkloorikogumise harjutustekstide päritolu ja seosed osutuvad omaette küsimuseks. Igal juhul kujutab pedagoogilistel taotlustel rahvaluulekogumine endast ühte (koha)pärimuse tekstualiseerimise ja muistenditega tegelemise konteksti.

Juhendatud-koordineeritud üleskirjutamise saaduste hulgas leidub päris suurel hulgal peidetud varanduste teemalisi palu. Vastavalt 1939. aasta võistluse juhendile olid need lausa oodatud. Kogu korjandust iseloomustab kohapärimuslik orientatsioon, mis ju anti küsimuste kaudu ette, seati nõ väljastpoolt.

Kohajuttude-keskses tekstikogus joonistub huvitaval kombel hästi välja varandusemuistendite perepärimuslik levikutee ja iseloom. Võrreldes muudel asjaoludel jäädvustatud tekstidega on kooliõpilaste kirjapanekute allikatena näidatud valdavalt ema-isa, vanaemad-vanaisad ja sugulased. Samuti on nad muistendites kirjeldatud sündmuste tegelasteks või olukordade kogejateks. Isegi kui juba avaldab mõju õpitud definitsioon rahvaluulest kui esiisade vaimuarast, peegeldub siin pärimuse loomulik levikuahel: nooremad näitavad huvi ja küsivad vanematelt traditsioonilist teadmist.

Õpilaskogujate tegevust on tugevalt mõjutanud organiseeritud kogumisviisid ja eeskujud. Muistendikogumise võistlustest on arvukate aardejuttuvariantide kirjapanekutega aktiivselt osa võetud. Tõenäoliselt peab paika, kuigi pole otsest tõestatud oletus, et teema huvitas koolinoori.

Laura Stark iseloomustab oma uurimisobjekti – nõidusekirjeldusi Soome Kirjanduse Seltsi rahvaluulearhiivis kui kõige täiuslikumaid, spontaansemaid ja üllatavamaid ning rõhutab nende pärinemist just kirjutavatelt informantidelt rahva hulgast (*writing folk informants*). Korrespondente ei takistanud intervjuu-

⁶⁰ Vt ERA II 110, ERA II 111 ja ERA I 5 < Kuusalu khk, Kõnnu v – Viinistu algkooli õpilased (1935).

⁶¹ Nt RKM I 5, 28 (6) < Võnnu khk – I. Jõemets (1958), RKM I 5, 166 (3) < Võnnu khk – T. Jõemets (1958) ja RKM I 5, 111 (2) < Võnnu khk – L. Peedo < vanaemalt (1958). Teine süžee: RKM I 5, 155/7 (1) < Võnnu khk – E. Poltrago (1958) ja RKM I 5, 169/70 (2) < Võnnu khk – L. Haljaste (1958).

tingimused ega eesmärgid ja ootused, mis kammitsevad haritud kogujate ning spetsialistide tegevust. (Stark 2006: 120) Aardepärimuse näitel võin samuti kinnitada, et vabatahtlikud rahvaluulekogujad on arhiivile edastanud erakordselt sisukaid ja avameelseid jutte peidetud varandustest. Ma ei alahinda kuidagi ka teistsuguste kogumisviiside teel saadud tekste. Starkiga nõustudes arvan, et 19.–20. sajandi arhiivitekstide abil pääseb lähemale niihästi varandustega seotud arusaamadele ja aardeuskumustele kui pärimusemõjuliste praktikate kajastustele.

3. AARDEJUTUD TEISTE MUISTENDITE JA MUUDE NARRATIIVIDE SEAS

3.1. Tõsieluteatest muinasjutuni. Aardejuttude žanrilisus

Folkloristliku žanrimõistmise järgi rahuldavad erinevad žanrid erinevaid vajadusi (Simonsen 1993: 128), omavad erinevat kogemuslikku staatust (Klein 2006: 19) ja erinevate vajaduste rahuldamiseks on igal žanril – nagu väljendab Dan Ben-Amos – “oma retoorilised tunnused, sõnavara, hoiak tegelikkuse suhtes, deskriptiivne keelekasutus, tegelaste tüübid ja domineerivad sümboolsed tähendused” (Ben-Amos 1976: 39). Peidetud varanduste traditsiooni edastamise keskseks viisiks, teatamise keeleks on olnud muistendid. Empiirilise ainekuga aastaid tegelenuna sõandan väita, et nii klassikalised kui uuendatud muistendi-definitsioonid kehtivad Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud vastavateemaliste tekstide kohta: määravad nende žanritunnused, osutavad loomis- ja käibimis-põhjustele ning sisaldavad žanri olemust hästi selgitavaid kategooriaid. Muistendiuurijad tavatsevad tsiteerida *Sage* lakoonilist iseloomustust, nagu see leidis vendade Grimmide kogumiku “Saksa muistendid” eessõnas (1911 [1816]): muistend on – võrreldes muinasjuttudega – ajaloolisem.⁶² Folkloristika kui distsipliini arenedes on kahe vaadeldava žanri põhierisust ümber sõnastatud ja täpsustatud, ent hoolimata Grimmide-kriitikast ja mõningasest ironiast vana tsitaadi taaskasutuste juures⁶³ kuulub nimetatud omadus endiselt muistendi žanritunnuste hulka.

XX sajandi viimase kümnendi muistenditeooria juhatas sisse Timothy Tangherlini artikkel (1990), milles autor korraliku uurimisülevaate järel esitas ka omapoolse pakkumise, kuidas muistendi määratlust reformuleerida: “Muistend on tavaliselt lühike, üheepisoodiline, traditsiooniline, aega ja kohta paigutatud ajalooline narratiiv, mida jutustatakse vestluste käigus. Psühholoogilisel tasandil kujutab muistend rahvausundi sümboolset representatsiooni ja inimeste kollektiivseid kogemusi ning kinnistab ühiseid väärtusi selles grupis, kelle traditsiooni ta kuulub” (*ibid.*: 385).

Tangherlini žanridefinitsioon kohandatuna käesoleva uurimuse objektiks olevale ainekule annab järgmise tulemuse: aardemuistend on tavaliselt lühike, mõne-episoodiline, kitsamas või laiemas asjasse pühendatud inimeste ringis

⁶² Merili Metsvahi (2000: 50) pööras noore folkloristi positsioonilt muistendižanrit dekonstrueerides põhitähelepanu muinasjutu ja muistendi vastandusele Grimmide definitsioonis, mis oli olnud žanride võrdluse fookuseks ka Lutz Röhrichi suurepärase raamatus “Märchen und Wirklichkeit” (1979: 9). Käesoleva töö kontekstis rõhutan rohkem kummagi žanri ontoloogiale osutavaid jooni.

⁶³ Näiteid Grimmide arusaama ühekülgselt tõlgendamisest, nagu pidanuks nad muistendeid ajalooallikateks, tutvustavad L. Röhrich ja H.-J. Uther (2004: 1018). Grimmid väljendasid pigem seisukohta, et muistendid ei edasta otseselt ajalugu, vaid ajalugu inimeste mälestustes (*ibid.*).

traditsiooniline, aega ja kohta asetatud, sageli ajalooga seotud lugu, mis tuleb jutuks, kui kõne all on raha ning rikastumisvõimalused ning mis võib olla väljendatud nii suuliselt kui kirjalikult. Psühholoogilisel tasandil peegeldab aardemuistend rahvausundialaseid tõekspidamisi, mis sanktsioneerivad lubatud ja lubamatud teod elujärje parandamisel. Aardemuistendid kajastavad inimeste kollektiivseid kogemusi, neis väljenduvad – nii sümboolselt kui otseselt – kogukonna rahaliste suhete üle peetavad arutlused. Aardemuistendid annavad märku individuaalsest rikastumisihast kogukonna ühiste väärtushinnangute taustal.

Kuid lisaks muistenditele kui peidetud varanduste traditsiooni edastamise keskele viisile leidub rahvaluulekogudes ning kostab ekspeditsioonidel ja tava-vestlustes muistendi žanrikonventsioonist mõnevõrra lahknevaid jutustusi. Ühe niisuguse kihi aardepärimuse hulgas moodustavad teemakohased jutud isiklikest juhtumistest, eelkõige mündileidudest, kuid ka otsingutest. Sandra Stahl (1977: 20) asetab taolised isikukogemuse narratiivid (*personal narratives*) – proosavormilised, tavaliselt mittetraditsioonilised, kellegi elus tegelikult aset leidnud sündmustel põhinevad mina-jutustused omaette žanri positsiooni. Niisuguses vormis jutustavad inimesed näiteks kas rahapaja väljailmumise või oletatava varanduse otsimiskatsed. Põhirõhk on erinevalt muistendi rahvausundilistest sanktsioonidest ning kollektiivsete kogemuste edastuselt leidja (või otsija) elamuste vahendamisel, mis olenevalt jutustaja taotlustest ja oskustest on kas rohkem või vähem poetiseeritud.

Näiteks Rakke koolis 1960. aastatel organiseeritud rahvaluulekogumise kirjapanekute hulgas leidub 71-aastase mehe jutustus kooliõpilasest küsitlajale sellest, kuidas teda koos kaaslastega kutsuti varanduseotsijate abilisteks:

Vana Narva juures on Rooma aegsed kindlused. Seal pidi olema vana jutu järel sõjaraha kassa. Siis käis seal üks mees (hüüdn. Kiisu Kaarel). See käis oma seltsimeestega kolmandal korrusel. Pimeaassed seoti mehele ümber keha kõis. Siis lasti sinna alla kust ta sisse tuli ja otsis siis kassat. Nad ei saanud rohkem sealt kui kolm kümmenaelast vanaaegset suurtükikuuli. Ühel õhtul tuli see mees meile, väikene raamat oli kaasas, aga meile tundmata keeles, ja seletas seal raamatu juures. Pähklime mõisa juures on sarnane kivi, millel on rist peal ja seal ligidal on kuld medaliga, kindral ühes kuldmedaliga. Mina ja tädipoeg olime alles väikesed poisid. Meil langes ülesanne kivi ülesse otsida. Mõisa juures oli väga palju märgiga kive, viimaks leidsime ülesse. Järgmisel ööl pidime siis varanduse järgi minema. Läksime siis viie inimesega. Kolm olid noormehed, aga mina ja tädipoeg olime alles poisikesed. Kotid ja mõõdunõõr olid kaasas. Siis saime kohale. Kiisu Kaarel, kellel see raamat oli, ütles, et nüüd tuleb siit kivi juurest hakata mõõtma keskhommiku poole. Mõõtsid siis igast kandist, siis juhtus see koht. Sealt, kust me pidime kaevama hakkama, juhtus parajasti suur sarapuupõõsas. Tuli hakata sarapuud juurima. Juurisime sarapuu välja ja siis hakkasime töötama labidatega ja kirkadega. Aga Narva ümbrus on kõik paene maa. Labidatega ei saanud midagi teha, kõik tuli kirkaga ja kangiga. Saime umbes kolmejalase augu sisse. Hakkasime kahtlema, et paed on kihi peal ja siin pole ühtegi kaevamist olnud. Üks vanem mees oli Rakverest ja ütles, mis me siin salamahti paemurdu murrame, parem lähme homme Lampkosse paemurdu (nimetus Narva keeles), et seal saame silla pealt makstud ja pole salaja tarvis kaevata. Siis

tulime Rakvere mehega tagasi koju. Viimaks tulid teised ka tagasi ilma mõõga ja varanduseta. RKM II 182, 422/5 (8) < Simuna khk, Salla v, Tammiku k – M. Vahemaa, Rakke Keskkool < Aleksander Tammeleht, 71 a (1962)

Aardeotsimise ja -leidmise juhtumite representatsioonide puhul tuleb silmas pidada ka tõsiloo kategooriat, mis mõneti kattub isikukogemuse juttudega ja osalt lõikub muistendisse, eriti ajaloolisse muistendisse.⁶⁴ Sandra Stahl (1977: 23–24) pidas *true story*t isikukogemuse jutule lähedaseks, kuid siiski eraldiseisvaks žanriks⁶⁵ – kollektiivsemaks (mitte niivõrd mina-kogemuse, vaid kogukonna liikme kogemuse edasiandmine) ja folkloriseerunumaks (laiema levikuga) isikunarratiividega võrreldes.

Ent memoraat on samuti jutustus individuaalselt kogetud olukorrast. Sandra Stahl (1977: 23) säilitas ümberdefineeritud žanrisüsteemis memoraadile kohti: isikunarratiiv edastab personaalset sekulaarset sündmust, memoraadi jutustaja aga põimib kollektiivse uskumuse omapoolsele tõlgendusse sellest, mida ta koges või läbi elas. Kui kellegagi on kas argiaskelduste keskel või peidetud varanduste otsimisel juhtunud midagi ebaharilikku, millele ta püüab leida seletust käepärasest uskumusest varamust, siis jutustab ta sündmusest memoraadi vormis. Niisugused memoraadid võivad püsida teatud aja perepärimuses. Näiteks 1938. aastal kirjutas Rudolf Põldmäe 83 aastaseks naisel üles järgmise pala, mis on tõlgendatav kui jutustaja isa memoraat. Salapärasele valgusilmingule pakutud seletuse tausta moodustab traditsiooniline tõlgendus rahaaugu tuledest koos nõuandega visata rahatulle metallese:

Minu isa oli näind rahaauku Laitse mäel. Minu ema õde oli ka, tulid linnast. Jüstkui pool teliskivi old, punane, lõkendand tee ääres. Õeldud, et viska terasest asi sisse, siis mine teine päev vaatama. Ta käis küll vaatamas, aga ei old midagi näha. ERA II 192, 532 (105) < Nissi khk, Riisipere v, Riisipere vaestemaja – R. Põldmäe < Ann Umberg, 83 a (1938)

Linda Dégh ei pea otstarbekaks ranget vahetegemist muistendi ja memoraadi vahel: usundiline teade, kogemuslik jutt kui memoraat ja muistend kui fabulaat tegelikus jutustamises kord põimuvad, kord lahknevad (Dégh 2001: 98–99).⁶⁶

⁶⁴ Kuigi Klaus Graf (1988) ütles hüvasti mõistele ajalooline muistend, on žanrisisene kategooria endiselt opereerimiskõlbulik ajaloolise pärimuse teatud ala identifitseerimisel.

⁶⁵ Sandra Stahli sõnul toetus ta žanrimõisteid ümber vaadates Ilona Dobosi ungari-keelsele artiklile tõsiloo kui rahvajutuliigi problematikast (1964). Selle eest, et artikkel jõuaks ka ungari keelt mitte oskavate folkloristideni, hoolitses Linda Dégh, kes tõlkis kolleegide jaoks Dobosi töö inglise keelde (vt Stahl 1977). Rahvaluule žanriliste muutuste märkamist Eesti folkloristide poolt demonstreerivad Mall Hiimäe tööd 1960.–1970. aastatest (vt Hiimäe (Proodel) 1969; Hiimäe 1978).

⁶⁶ Samamoodi soovib ta hoiduda tänapäevamuistendite kui kategooria lahutamisest “traditsioonilisest” muistendiprotsessist. Nii klassikalise traditsiooni kui *linnajuttude* puhul peegeldavad muistendid endiselt inimeste põhihirme ja -vajadusi (Dégh: 1991: 13, 17–18).

Dégghi arvates ei ole memoraadi kaudu edasi antava kogemuse isiklikkus, ainukordsus ega näiline ebatraditsioonilisus argumendiks, mille põhjal kuulutada konkreetseid jutud žanri poolest kas memoraadiks või muistendiks. Pealegi jutustavad mõned informandid nn mina-muistendeid. Jutustaja võtab sel juhul üle sündmuste kogeja rolli, jutu saadus pretendeerib olema memoraat, kuigi jutustaja ei tõlgenda tema endaga juhtunud sündmust.

Peidetud varandustest kõnelejate teadmistest, jutustajaoskustest, kavatsustest ja valikutest sõltus, kuidas nad sõnastasid oma igakordse suulise või kirjaliku esituse. Seetõttu ei peaks tekitama imestust, et kõik kirjapanekud (ja väljaütlemised) aarete teemal ei ole narratiivid, vaid võivad olla jäänud süžeeta teadeteks. Pille Kippar (1998: 81) peab muistendilisi teateid katkenditeks hääbuvatest juttudest, millest on kadunud paljud detailid ning millest püsivad ainult erakordsed momendid, “jutt on lakanud olemast”, väidab ta. Selliseid teate moodi juturiismeid, millest on näha, et nad enam meeli ei eruta või erutavad vähe, on välitöödel koguaja palvel muidugi sõnastatud, näiteks rahvaluulekogumisel Puhja kihelkonnas aastal 1988:

Vanaemä kõnel, et kos Vanakurat rahaauku valvas, et sääli oli tuli ja. Tollega irmutedi latsi, muud midägi. RKM II 413, 95 (42) < Puhja khk, Suure-Konguta k < Nõo khk – K. Peebo < Elfriede Kõll, snd 1908 (1988)

Aktuaalsuse kadumine, jutu unustusse jäämine, nii et vaid harva suudab keegi veel katkeliselt teatada kunagisest (heast) jutust, kuulub kindlasti muistenditraditsiooni kui protsessi omaduste hulka, ent see ei seleta sajaprotsendiliselt – vähemalt aarete teema puhul – teatevormiliste lakooniliste sõnastuste olemasolu. Pealegi ei tarvitse unustatud jutust järgi jääda mitte teade, vaid kokkuvõte, mis annab edasi – kuigi väga napisõnaliselt – jutu põhisündmustiku. Näiteks nii hiljuti kui 1986 jäädvustas Mall Hiimäe Võnnus kogumisekspeditsioonil olles riismed (muinas)jutust “Poomiskatsel leitud raha” (ATU 740**) koos ilmeka hinnanguga esitaja poolt:

Üks isa oli varanduse – raha ära peitnud ja siis öelnud pojale, et kui su elu väga raske on, siis mine poo ennast sinna puu otsa ülesse.

Too puu oli katki läinud, mädapuu oli alla kukkunud ja selle varanduse leidnud. No too on ka üks väljamõeldis! RKM II 395, 48 (35) < Võnnu khk < Räpina khk – M. Hiimäe < H. Paabo, 73 a (1986)

Kuid toodud näide ei ole teade, vaid jutukonspekt. Jutu esitamata jätmisel tema väljaarendatud kujul võib olla ka muid põhjusi, näiteks piisab vaid vihjest või tunnusfraasist, et meenutada pärimusrühmale tuttavat lugu (Lehtipuro 1980: 346; Hiimäe 1978: 126). Ellen Liiv (1970: 30) märkas hiiumuistendeid uurides samuti suurt hulka mõnelauselisi tekste, mis võisid olla tingitud niihästi muistendisüžee unustamisest kui lakoonilisest, seletava otstarbega esitustavast. Tiiu Jaago väitel on perepärimuse puhul sõltuvalt materjali iseloomust tegu teadete ja juttudega, kusjuures teade kujutab endast informatsiooni sündmusest või esivanemast ilma kaasneva jututa (Jaago & Jaago 1996: 30–31). Aardepäri-

muse puhul ei piisa otsusest, et “muistend jääb oma täielikul kujul esitamata, kui arvatakse kuulajaid seda isegi teadvat või tahetakse kuulajat panna lisa küsima”, nagu Ellen Liiv eespool tsiteeritud kirjutises on selgitanud. Kõlab mõnevõrra spekulatiivselt, kuid teate esitaja võib teadlikult vältida muistendi esitamist, näiteks juhul kui ta peab paikapidavaks informatsiooni varanduse olemasolust ja tunneb kohalikku kõnealuse varandusega seotud jutukompleksi, seevastu muistendeid hindab millegi poolest sobimatuks. Teine argument aardeteade suhteliselt arvukate kirjapanekute õigustuseks on äratundmises, et pärimus peidetud varandusest ei otsigi endale teatud juhtudel narratiivset vormi, vaid väljendub rahva-arheoloogiliste väidetena.⁶⁷ Kui tuua vaid mõned näited, siis žanriliselt kujutavad endast teateid A. Kirsipuu informatsioon Eiseni kogus, mille kohaselt teisel pool Kastre mõisat vana Kantsi linna varemetes on rahva jutu järgi maa-aluses keldris suur varandus, mis peidetud vanasti sõja ajal, E. J. Kase kirjapanek katlatäie raha asukohast Kilingi-Nõmme ja Võhkelaane vahel Katlaoja kaldal ja O. Kagovere meenutus kastrulitäie kuldmüntide leiust ning läbi raba viinud sõjatee asukohast Järvamaal.⁶⁸ Teade on viisiks edastada informatsiooni varanduse leidumisest kusagil; see sisaldab pikemaid või lühemaid kohakirjeldusi ja kohtade tähenduste pärimuslikke, kuid vahel ka teataja individuaalseid tõlgendusi. Aardeteatest puuduvad rändmuistendite süžeed, peidetud varanduse erimotiivid. Teade peidetud varandusest eeldab kindlasti kohaseose näitamist, olgu see tekstis markeritud kas kohanimedega või vestluses osalejatele äratuntavate deiktiliste osutustega. Teade võib ümbritseda juttu, moodustada tausta muistendeile ja sel kombel pretendeerida fakti seisusele muistendite poeetilise(ma) motiivikujunduse kõrval. Teate vormis üleskirjutuste põhjal on raske otsustada, kas lokaalne aardetraditsioon leviski ainult süžeeata informatsioonina (mis on täiesti võimalik) või tundsid pärimusrühma liikmed ka muistendeid.

Žanriliselt koostiselt huvitava tekstikogumi moodustavad arhiivivariandid koos ajalehes ilmunud uudislooga Puiga talu maale peidetud varandusest (lähemalt III: 116–120). Meie käsutuses on ajalehes Virulane 1933. aastal avaldatud

⁶⁷ Kui kultuurikirjelduses on juba piiritletud etnobotanika~rahvabotaanika (nt Sõukand 2007), etno- või rahvaastronoomia (Prüller 1968; arvukalt etno-alasid vt Kõiva 2006: 47) koos Alan Dundese poolt (2002 [1966]) pakutud suulise kirjandusteadusega (*oral literary criticism*), siis miks mitte ka etnoarheoloogia? Et arheoloogid on nimetatud *-loogia* defineerinud kui oleviku materiaalse kultuuri uurimise arheoloogide poolt (Johnson 2001: 40–50), jääb üle nimetada rahvaarheoloogiaks “lihtnimeste” endi katsed muistiseid tõlgendada (vrd *folk archaeology* M. Michlovicil (1990)). Aardepärimus uurimisobjektina paelub nii folkloristikat kui arheoloogiat (vt Gazin-Schwartz & Holtorf 1999).

⁶⁸ Toodud näidete allikaviited: E 53270 (2) < Võnnu khk – A. Kirsipuu (1923); ERA II 3, 526/7 (2) < Saarde khk, Kilingi v – E. J. Kase < Juuli Ruukel, snd 1871 (1928); RKM II 213, 454 (22) < Anna khk, Nurme k – O. Kõiva < Otto Kagovere, snd 1892 (1965), trükitud Remmel 2004: 205.

sündmusekirjeldus ja kaks muistendit, üks aastast 1939 ja teine 1966⁶⁹ – sisult jutud tundmatutest varanduseotsijatest. See-eest uusim salvestus aastast 1997 vahendab taluperemehe narritamist tema kaaslaste poolt, millega taheti jätta muljet juba väljakaevatud varandusest:

Sääl on kolm mända, Tsähknäpalun. Üt's mänd om metsa seen. Kaks mända om alles, üks om maha lõigatu. Üks mänd om siin Traadi maa pääl, teine on jällegi kaugemban. Metsa seen, kolme nurka nad om. Sääl teive nalja mehele. Tema on ka Puiga Traadi maa pääl. Oli tehtu sinna märgi ja võetu nisukene õige joon, Puiga maa pääle. Ol'l kaivetu säält maa seest. Ol'l üt's tammepuupütt. Et sinna om siss maetu kuld, jutt ol'l selline. Aga mehe teivä siss nalja ja teivä siss nisukese piirangu, kuskohal ta om. Et kätte om saadu ja kaivetu väl'la. Peremehel kangest süda täis, et nüüd kaivseva väl'la. Aga tegelikult oma mehe teivä nalja. EFA I 21 (4) < Kanepi khk, Piigaste k < Kõlleste k < Vologda kubermang – K. Tamm < Elmar Haljaku, snd 1911 (1997)

Arutluses rahvajuttude tähenduste üle iseloomustab Lutz Röhrich (1986: 133) muistendeid kui ärevuse ja hirmu sõnastamise kultuurilist vahendit ning muinasjutte kui hirmu allasurumise ja soovide täideminiku žanrit. Aardepärimuses alluvad narratiivsele töötlusele mõlema žanri põhiomadused. Aardemuistendid ja teated näitavad ärevust ja hirme, teevad näitlikuks rikkusega ja selle taotlemisega kaasneda võivad ohud (või rikkusele ja selle taotlemisele omistatava pahupoole), kuid ei jäta esitlemata ka õnnelikke, elu edenemise ja olude paranemise juhusid.

3.2. Aardejutud kui kohapärimus

3.2.1. Rändavad aardejutusüžeed kohapärimuses

Aardepärimuse žanrilise väljendumise näidete järel pööran tähelepanu kohast jutustamisele (ja teatamisele) vaadeldava teema raames. Koha probleem kerkib üles kahes tähenduses: 1. kus peituvad varandused ja 2. kuidas saavad konkreetset kohad juttudes kirjeldatud sündmuste tegevuspaikadeks. Mõlemad aspektid seonduvad juttude tõlevastavuse ja sedakaudu juttude ja tegelikkuse seoste küsimustega.

Muistendile (memoraadile, isikukogemuse jutule, teatele) erinevalt muinasjutust on omane konkretiseerida kirjeldatava tegevuse aega-kohta-isikuid (Christiansen 1958: 5, Röhrich 1979: 12; Marzolph 1996: 1173; Röhrich & Uther 2004: 1019; Laugaste & Normann 1959: 28–29; Viidalepp 2004 [1965]: 111). Selle poolest kuuluvad aardejutud kohapärimusse kui paikkondlike teadmiste varamusse. Kohapärimuse mõistega hakkasid eesti folkloristid 1990.

⁶⁹ ERA II 243, 27 (12) < Kanepi khk, Valgjärve v – I. Värvi < Aleksander Värvi, 45 a (1939); RKM II 212, 654/6 (6) < Kanepi khk, Krootuse (Kõlleste) v, Heisri – R. Praakli < A. Sisask, 73 a (1966).

aastatel tähistama žanriliselt eriilmelist, enamasti proosatekstina esitatud andmestikku: kohtadega seotud uskumusi, kombekirjeldusi, ajaloolist pärimust, mälestusi, kohamuistendeid (Remmel 2001: 21). Mary Huffordi (1986: 49) kohazänride loetelu (*genres of place*) hõlmab rohkem kultuuriilminguid: laule, lugusid, luuletusi, joonistusi, toiduretsepte, rituaale, töövahendeid, tehnoloogiad, nimekasutust, tegemisviise, mille kaudu inimesed teadvustavad ja sõnastavad kohateadmist ning sooritavad oma toiminguid antud paiga traditsioonile omasel kombel. Kent Rydeni sõnul läheb kohalugude jutustamine liikvele kohatundest. Mälu ja kogemuste voost valitud ja jutuvormi valatud juhtumid avavad ja väljendavad kohatunde tähtsaid aspekte, ühtlasi sisenevad koos sündmuste-olude edastusega juttudesse inimeste emotsioonid ümbruse suhtes, neile olulised teemad ja paiga otsekui kestvas loos üles kerkivad konfliktid (Ryden 1993: 115). Mõisteliselt omab *kohapärimus* ühisosi arheoloogide metafooriga muististe elulugudest (*life histories of monuments*, vt Gazin-Schwartz & Holtorf 1999: 4–5 ja viited).

Kohapärimuse uurija avastab juba suhteliselt väikse andmehulgaga töötades näiteid eri paikadesse lokaliseerunud rändmuistenditega, otsekui oleks samad olukorrad ette tulnud mitmes üksteisest kauges kohas. Rahvajututüüpide rahvusvahelise loendi (Uther 2004) abil on võimalik leida oma küla jutule kümneid ja kümneid paralleele kaugete rahvaste juurest. Numbristatud süžeede levikuvõrgustikud kujutavad endast folkloristlikku analüüsi ega kahanda konkreetsetesse oludesse asetatud motiivide näivat ainukordsust, värskust, suurepärasest sobivust üksikusse kohalikku traditsioonikooslusse. See paistab kehtivat nii suures plaanis, võrreldes erinevate rahvaste jutte, kui ka palju pise-mate pärimusrühmade sees, kuni küla või perekonna tasandini välja. Ses mõttes tasub alati tõsiselt võtta ja tähele panna, kuidas on juttude teadjad ise kommenteerinud olukordi, kus selgub, et nende ainukordne lugu on juhtunud veel kusagil. Nagu folkloristid avastavad juttude levikuteid, pakub pärimuse siserefleksioon oletusi, mille kohaselt “meie jutt” on lihtsalt rännanud teise kohta. Ühte niisugust seika kirjeldab Bengt af Klintberg kui näidet muistendi tõena võtmisest (af Klintberg 1990). Tema informant, talumees Blekingest, jutustas oma vanaisa memoraati, kuidas allikavette jäänud prahist ainuke äraviskamata puuleht oli muutunud hiljem kuldmündiks. Folkloristist kaasvestleja mainis ettevaatlikult, et kuulis seda juttu teises kihelkonnas, mispeale jutustaja järeldas: “Ah lugu vanaisa kuldmündist on siis nii kaugele rännanud”. Mõnel puhul ollakse valmis pidama “meie oma” õigeaks ja tõele vastavaks, teiste oma aga kaheldavaks.

Kent Ryden hindab rändmuistendite haakumist kohaliku maastiku iseärasustega ootuspäraseks, kui muistendisüžeid ligi tõmbavad kohad on juba inimestele olulised. Sobiv rändmotiiv ergutab omalt poolt tunnet koha erilisusest, seega toetavad muistendi sobitamist konkreetsetesse oludesse nii koha füüsiline, ajalooline kui ka emotsionaalne geograafia, ja motiiv kodustubki (Ryden 1993: 83).

Traditsioonilised rändmotiivid sobituvad kohaseostesse, asetuvad konkreet-ses paigas juhtunud sündmuste kirjeldustesse, põimuvad kohaliku maastiku

eripära edasiandmisse, sisenevad piirkonna kohapärimuskooslusse ja jäävad kollektiivsesse mällu.

3.2.2. Kullamäed, Rahaallikad ja Hõbeorud – kõnekad kohanimed

Kohanimed kuuluvad samuti kohapärimuse hulka. Nimeandmine osaleb kultuurmaastiku loomises, nimetamise teel liigendatakse kohad ja asjad sotsiaalses diskursuses, nimega koht eristub nimetamata ümbrusest, kusjuures kohanimed täidavad nende kasutajate jaoks mnemoonilise vahendi rolli (Hufford 1986: 50; Tilley 1994: 18). Kui kõnekad, kui viitavad on spetsiifilised toponüümid *Kullamägi* ja *Rahaaugumägi*, *Hõbeorg*, *Rahakivi* ja *Rahaallikas*, mil määral kohanimi defineerib või lausa kehtestab seotuse varandusega?⁷⁰ Kas kohanime kujundas sündmus või andis kohanimi suuna jutule? Kuivõrd avalduvad metafoorse nimetamise näited? Kohanimeuurija Evar Saar kaldub Võrumaa materjalile toetudes eitama Kullamägede nimede mõjutatust “varandusega seotud legendidest” (2008: 108, 164). “Rahvajuttude püsimoitiivist inspireeritud nimeandmispõhimõtet” peab ta aga arvessevõetavaks teistsuguste väikekohanimedega *Kullahaud* ja *Kullakaiv* puhul (*ibid.*). Nimede ühtlase leviku ja teatud kulumisastme põhjal järeldeb ta, et Kullamäed ei ole kuigi uued ja et neis sisaldub “hämardunud ja kindlakstehtamatu nimeelement” (2008: 170).

Mitmeid näiteid metafoorsetest toponüümidest koos väikeste nimeseletuse lugudega pakub läti ainestiku põhjal folklorist Ieva Vītola (2005: 25–29). Ta on seisukohal, et Rahaallikad jts kohanimed kinnistasid veele ohverdamise teo. See-eest nii mõnedki Hõbe(da)mäed ja Kullamäed on nime saanud suhteliselt hiljuti ning toponüüm on seotud maaomaniku nimega (nagu taluperemees Zilberbergi maadel) või siis on inspiratsiooni andnud koha kuldne ilu, eriline saagikus või metsaandide rohkus (*ibid.*: 25). Künka nimi ja kõrvalasuva põllu viljakus löid assotsiatsioone ka Eestis. Näiteks Kullamägi – mikrotoponüüm künkakesele Nõos olevat 1939. aasta teate järgi pärit kohalikult mõisahärralt, kes “saanud säält alati hääd viljasaaki”.⁷¹

Lokaliseeritud aardemuistendid, eriti koos viitava kohanimega kalduvad kehastama maastiku ja jutu seost, mida arheoloog Christopher Tilley näitas toimivana müütide puhul: erilise teadmise poolest erilised ja visuaalselt märgatavad kohad maastikul aitavad müüte meeles pidada ning kehtivaks kuulutada, sündmused otsekui kinnistuvad maastikule (1994: 59). Nii ongi toimunud Tammiku Rahaaugumäega liitunud pärimuse kristalliseerumisel. Varasemate asukate linnamäega seostusid aareteotsimisjuhtumid, mäel käimise kirjeldused,

⁷⁰ Rahaaugumägi kohanimega mõjub iseenesest potentsiaalse muistendilingina küll, kuid oleks ilme liialdus tõlgendada taolisi toponüüme kokkusurutud narratiividena. Keith Basso (2005) on uurinud kohanimekasutust apatšedel, kelle puhul, sõltudes keele ja kultuuri omapärast, peab niisugune interpretatsioon paika.

⁷¹ ERA II 241, 503 < Nõo khk – H. Ambre, Nõo algkool < Heleene Adler, 71 a (1939).

saadud emotsioonid, millest on jutustatud ja mida on rahvaluulekogudesse kirja pandud. Rahaaugumäe pärimus kujutab endast jututüüpide poolest mitmekesisist kohalikkude teadmist, mis sisaldab lokaliseeritud motiive (vormeli “Siit saavad sundid ja sandid” arendused,⁷² suitsev või põlev rahaaug, inimtegelasele rüppe või piibu peale antud sõed, mis muutuvad hõberahaks), sellesse on segatud konkreetseid inimesi (mõisaproua, mõisatöölised, keegi Ilvese Jüri⁷³) ja nende maastikukogemusi (jutustaja mäletab näinud olevat pajaauku ja palgijäänuseid, tee-ehitajad õhivad varandusekivi, inimesed otsivad mäelt poodi, mida külamees eelmisel öösel olevat külastanud). Tundub isegi, et Rahaaugumäe piisavalt ilmekad ja elujõulised muistendid on moodustanud pärimuse leviku ühe keskse ala – samad motiivid, mida jutustati seosesse Tammiku mäega, kandusid just siit näiteks Rakke linnamäele omistatud seletustesse ning Salla-Emumäe vähem kuulsate peidupaikade lugudesse. Paralleelselt käibisid jutud mäes peituvast linnast, kus keegi lihtsurelik käis poes⁷⁴ – väga populaarne episood Ebavere mäe pärimuses naaberkihelkonnas. Mõne variandi kohaselt kujundas spetsiifilise toponüümi varanduse leidmiskatse ning kohanimelugu hakkas kuuluma paigaga seotud jutustustesse: kunagi vanasti kaevati rahakatel välja, kuid et keegi tühistas tingimusvormeli “Siit saavad sundid ja sandid”, vajus katel sügavusse, seal peituva aarde tõttu aga jäigi mäele niisugune nimi.⁷⁵ Linnamäe ja muistendite vahetut seost on märganud ka arheoloog Toomas Tamla, kes Evald Tõnissoni muinaslinnade kataloogi kommentaaris mainib varanduseotsijate kaevatud auke linnuseõuel ja peaaegu kahe meetri sügavust kraavi mäe edelaosas – hiliseid tunnusmärke otsimispraktikast pärimusliku informatsiooni põhjal (Tõnisson 2008: 221–222).

Kui kohanimi ja aardejutt toetavad teineteist, on tegu tugevalt rõhutatud kohaseosega. Isegi kui toponüüm ei viita varandusele, annab aardejutu lokaliseerimine sama efekti, aardejutt võimendab niisuguse märkimisväärse koha tähenduslikkust (ning tuntust) omalt poolt ja koos sama maastikupunkti ümber koonduvate teiste muistenditega moodustab ilmeka kohapärimuskoosluse.

Kohanimi inspireerib looma sekundaarset lisa senistele teadmistele. Kui uuendatud lugu läheb käiku, uuenevad kohaseosed ja koha tähenduslikkus. Pärimuse teadliku (ümber)kujundamise näitega võiks olla tegu allikate puhul Kalbu küla lähedal Raplamaal, kui oleks selge, et kirjanik Paul Rummo (1909–1981) tõepoolest sõna otseses mõttes leiutas Kuldallika muistendi. Õpilasepõl-

⁷² Keeleajaloolist vaadet fraseologismile *sundid ja sandid* vt Alvre 1990.

⁷³ Rahaaugumäe muistendites osutub isikukonkreetsus siiski üllatavalt väikeseks, mõisatööliste persoonid jäävad määratlemata, memoraadid puuduvad. Tähelepanek nõuab eraldi süvenemist ja tõlgendust.

⁷⁴ Pood “linnuse mäes”, vt RKM II 182, 140/1 (10) < Simuna khk, Salla v, Mõisamaa k – S. Liimets < Adeele Liimets, 54 a (1961); Rahaaugumäe naabruses Ilvese mäes, vt ERA II 13, 15/6 (7) < Simuna khk, Salla v, Mõisamaa k – R. Viidebaum < Jüri Prinkman, 79 a (1929) ja RKM II 330, 86/7 (16) < Simuna khk, Avanduse v, Kärü k – E. Liiv < Eduard Kivistik, 86 a (1978).

⁷⁵ ERA II 12, 597/8 (30) < Simuna khk, Salla v, Suur-Tammiku k – R. Viidebaum < Juhan Steinberg, 69 a (1929).

ves oli ta avaldanud kooli käsikirjalises ajakirjas oma muistenditöötused, sest talle oli tundunud, et Jaan Jung polnud Kalbu kandi muistenditele piisavat tähelepanu pööranud. 1971. aastal kodu-uurijate kokkutulekul tunnistas ta, et kohalikus traditsioonis levisid tema loodud muistendid (Paidla 1991: 86–87). Silmaallika nimi tekkis pärast seda, kui Kehtna mõisahärra allikaveega oma silmad terveks ravis. Kuldallikas aga omandas nime pärast ebaõnnestunud kullaröövi, mis lõppes kullakoorma vajumisega vesisesse auku. Niisugusena, ladusa ja hästi väljaarendatuna läks jutt ka rahvaluulesaadetistesse kirja.⁷⁶

Paul Rummo muistendiversioon sobib pärimusse nagu valatult. Ometi ei täitnud ta muistendeid sõnastades siiski tühja kohta, sest 1897 oli Jaan Saalverk saatnud Eisenile jutu Kuldallikast, kuhu “vanarahva jutu järele” olla sõja ajal lastud katel suure summa rahaga. Kahel Angerja mõisa mehel olevat õnnestunud katel välja lohistada pärast seda, kui nad olid saanud unenäo kaudu nõuandeid.⁷⁷ 1937. aastal arhiveeritud variandi järgi Kuldallika loost andis erilise kohanime kullakast allika põhjas ja kättesaamiseks oleks tulnud vedada kaksikute härgadega. Kuna katsetajad ei nõustunud saaki jagama väljasikutamist pealt näinud mehega, vajus varandus tagasi.⁷⁸ Ka pikema aja jooksul hangitud teadmiste põhjal üheks kirjapanekuks sõnastatud pärimustekst (viidatud kogust RKM II 333, vt märkus 76) sisaldab Rummo süžeele lisaks arendust, kus aardeotsija kuuleb allikapõhjast käsku anda osa varandust vaestele, kuid keeldumise järel kaob ise allikasse. Muistendi töötleja võis pidada vähe motiveerituks allika nimesaamist ja lisas tervikpilti puuduva tüki. Rummo versioon keskendub erinevalt teistest variantidest nimeseletusele. Kuid nimeseletusele pühendatud variant on Kehtna allikate kohta ikkagi sõnastatud enne muistendivestja Rummo tegevust. Tartumaa rahvaluulekogujalt Jaan Rootslaselt (1874–1907) leidub Eiseni käsikirjakogus ja antoloogias “Esivanemate varandus” muistend, mille järgi varandus langes hoopis Silmaallikasse, kui “hirmus ahne mõisnik suure rahakastiga” Rootsi sõja eest põgenes.⁷⁹ Taolise hargneva tekstikogumi põhjal on näha, kuidas inimesed vormisid seletusi tähelepanu äratanud maastikupunkti kohta. Allikad otsekui tõmbasid ligi koguni mitu rändmuistendi motiivi: kulla peitmine sõjahirmus, aardeunenägu, kättesaamisjuhis kaksikute härgade abil, kohustus anda osa saagist kaaslasele või vaestele. Ka varanduse kummaline kadumine röövi käigus osutub traditsiooniliseks motiiviks. Tuleb välja, et Rummo jutustas allikamuistendi, hoolimata hilisemast autorsuse tundest, pärimust järgides.

⁷⁶ Näiteks RKM II 83, 268/9 (1) < Rapla khk, Kehtna v – M. Reino, kooliõpilane (1958) ja RKM II 333, 368/72 (3) < Rapla khk, Kehtna k – E. Merimaa < Kehtna kooli õpilastelt ja nende vanemalt (1954–1978).

⁷⁷ E 333998 < Jüri khk, Kurna v – J. Kurgan (Saalverk) < Priidik Andrep, 68 a (1897).

⁷⁸ ERA II 165, 419/20 (1) < Rapla khk, Kehtna v, Kalbu k – A. Pärtel < Jaan Reino, 69 a (1937).

⁷⁹ E 25358/9 (21) < Rapla khk – J. Rootslane < Mart Ore (1896); ka: Eisen 1958 [1897]: 119–120.

3.2.3. Aardejutud kui faktijutustused

Kuigi avastame folkloristliku analüüsi teel näiteid süžeede rändamisest ühelt pärimusrühmalt teisele, ei saa rändmotiivide kohanemisega selgitada mitte kõiki ühesuguseid varandusejutte ei erinevatel rahvastel ega erinevais paigus. Tõsieluline lähtesituatsioon inspireerib sarnase narratiivi, mis ilmekalt realiseerub võõrastest varanduseotsijatest jutustamises. Eesti mitmes piirkonnas on tähelepanu äratanud ja rahvajutu tegelasteks tehtud mujalt tulnud, sagedamini rootsi keelt kõnelnud inimesed, kelle tegevusest jäävad järele kaevamisjäljed. Pilt täpselt samasugusest olukorrast avaneb nii läti, leedu kui ka soome aardejuttude põhjal otsustades. Leedus tulevad kohale prantslased või poolakad, kellel on kaasas plaanid ja nad otsivad “Vene sõjas peidetud aardeid” (Kerbelytė 1973: nr 96). Soomes ja Karjalas otsivad venelased või keegi Põhjamaadest samuti maakaartide ja muude andmete põhjal ning lahkuvad märkamatu pärast aarde kättesaamist (Jauhiainen 1999: P 541).

Need jutud sisaldavad enam-vähem ühesuguseid episoode ja pretendeerivad esitama tõde, kuna on varustatud pealtnägijate tunnistustega, vähemalt ühel juhul isegi fotoga.⁸⁰ Jutu aktuaalsus tuleneb suuresti jutustamisega saavutatavast muljest, et tegu oli lokaalse sündmusega, millest sündis kohalik uudis ja mis võis uuesti kõne alla tulla ka aegu hiljem. Kuigi eri paikade jutud üldiselt sarnanevad üksteisele, loovad lugude kohalikud variandid pildi konkreetsest ainukordsest juhtumist. Juhtunu paigutub kohalike teadmiste hulka, sündmuspaiik saab mentaalse märgistuse või omandab lisatähenduse, kui see oli juba eelnevalt kohapärimuses tähtis.

Sellele, kas motiiv tundmatute varanduseotsijate ringiliikumisest on faktijutustuse osa (varandusi on tõepoolest otsitud), lokaalne tõlgendus ebaselgel otstarbel maastikku uurivate võõraste meeste tegevusele või hoopis fiktiivse juhtumi edastus, on võimalik taustaandmeid koguda ja teha oletusi ühe või teise nimetatud aspekti põhjenduseks. Folkloristlik analüüs ei eelda informantide juttude määramist tõlevastavateks ja valelikeks, vaid peaks tooma esile just jutusisu sobitumise asjaolusid, jutustajate argumente – seega ümbritsevat maastikulist ja sotsiaalset konteksti avavaid asjaolusid. Nende kohalike asjaolude taustal tuleb ilmsiks, kuidas konkreetne jutt saab oma konkreetse ümbruses oluliseks, kuidas ilmestab kohalikku maastikku ja inimeste teadmist tollest maastikust, ja kuidas osaleb maastiku kui tegelikkuse narratiivses loomises.

Aardeleiu puhul tuleb päevavalgele sadade aastate eest peidetud varandus. Sündmusena lülituvad juhuleiud samuti koha ajalukku ja kui vaja, sõnastatakse uuesti teadete või juttude vormis. Niisuguseid leiulugusid on rahvaluulekogudesse arhiveeritud. On selge, et tegu pole klassikaliste muistenditega, vaid – rahvaluule kategooriates väljendatuna – tõsieluteatelse folklooriga (vrd Beyer & R. Hiimäe 2001). Samas tuleb variantide analüüsist välja, et aardeleidude avastamislugudes on siiski lisandunud rändmuistendite motiive, mis on tradit-

⁸⁰ ERA II 132, 425 (34) < Kose khk – T. Võimula (1936). Foto kujutab võrdlemisi väikest tumedat auku, servadel väljaloobitud muld.

siooni senise arengu jooksul kohaseostesse lokaliseeritud (näiteks aardetulesid jutustatakse olevat nähtud seal, kust hiljem tõepoolest leitakse rahapada). Päris välja ei jäeta kohapealseid usundilisi tõekspidamisi ja inimeste ebaharilikke kogemusi, mis seostuvad rahapadade leiufaktidega (näiteks väidetavalt on nähtud unenägusid, mis seonduvad hilisema aardeleiuga⁸¹). Sündmuse kui fakti vahendamine eeldab sündmuskoha nimetamist, rääkida aardeleiust leiukohta mainimata on mõttetu. Isegi kui jutustaja üritab seda saladuses hoida, hakkavad kuulajad suure tõenäosusega vestluse käigus sündmuskohta täpsustama. Sama näitavad folkloristlike välitööde materjalid: küsitleja tahab samuti selgusele jõuda, kust rahapada leiti. Nagu klassikalised kohamuistendid, esitlevad tegelike aardeleidude jutud kohti nende konkreetsuses. Arheoloog Tõnno Jonuksi (2010: 69) arvates aga markeeritakse leiulugudega maastikul olulisi paiku, mille algne tähendus oli midagi muud. Seega iga leiuloo aluseks ei tarvitsegi Jonuksi hinnangul tingimata olla varanduse väljailmumise fakt.

Sellegipoolest moodustavad aardeleidude kohalikud, sageli vahetud avastamislood rahvaarheoloogia (vt 3.1. märkus 67) ja akadeemilise arheoloogia huvitava kokkupuuteala, jäädvustades muististe uurijatele nii vajalikku leiu-konteksti. Tulevad ju aarded valdavalt päevavalgele kartulivõtul, põllutööde ja tee-ehituse käigus või mingitel teistel argiasjaoludel (Tõnisson 1962: 184; Lõugas & Selirand 1989: 96; Corpås & Widerström & Ström 2002: 57). Rahapadade avastamise lugudes on fikseeritud leidmise fakt, leide on iseloomustatud, näiteks kirjeldatud müntide (ehete) suurust, kuju ja seisukorda, kuid ka kirju ning sümboleid esemete pinnal. Sõltuvalt jutustaja huvist ja kompetentsist antakse numismaatilisi hinnanguid.⁸² Arheoloogilist terminoloogiat enamasti pole kasutatud, juttu ei tehta peit- ega aardeleidudest, vaid vanadest rahadest, Rootsi varandustest, hõbedast ja muidugi rahapajast. Tänapäeval on termineid mitteteaduslikku kõnelusse üle võetud. Kohapärimuse refleksioonis on hakanud arheoloogilisele terminoloogiale lähenevaid mõisteid kasutama Mari-Ann Remmel, kes kirjutab *peitrahast*, *peitvarandustest* (nt Remmel 2006: 15, 25) seal, kus uuritavates tekstides on juttu lihtsalt rahast või varandusest.

On huvitav, et toimib fantaasialendu kontrolliv mehhanism: tegelikult leitud rahapajast jutustades määratletakse seda harva kullaks, kuigi teistes süžeedes on kõne all otse muinasjutulised kulla- ja hõbedakoormad. Kui seda siiski tehakse, on kogeja edasijutustajast märgatavalt distantseeritud niisugustele juttudele

⁸¹ Näiteks: “Tegime heinamaal heina ja õde nägi unes, et tule ääres küüni juures on rahaaugu ase. Hakkasime kaevama, tulid mõned hõberahad välja.” RKM II 196, 309 (53) < Peetri khk, Vajangu k – L. Briedis < Rosalie Udal, 79 a (1965).

⁸² Münte on põhjalikult kirjeldanud ja teinud määramiskatseid rahvaluulekogujad Jaak Sõggel (E 17038/41 < Halliste khk, Kaarli v – J. Sõggel (1895)) ja Hermann Länts (ERA II 153, 333/471 < Haljala khk – H. Länts (1937)), – kui nimetada vaid mõnda korrespondenti. Läntsi kõnealused märkmed jõudsid ERAsse 20 aastat pärast tema surma. ERA stipendiaat Enda Ennist kohtus mehega, kes jutustas “Lüübeki rahade” leiust kaevukaevamisel. Pärast ümbervahetamist piisas summast rehepeksumasina ostmiseks (ERA II 159, 788 (28) < Ridala khk, Sinalepa v, Kolila k – E. Ennist < Juhan Vinglas, snd 1862 (1937)).

tavapärase isikliku ulatuvuse asemel. Näiteks jutukatkes Rakverest leidis karjapoiss kusagilt linna ümbrusest poti kuldrahaga ja andis selle mõisnikule üle.⁸³ Pole vihjetki, missugune karjapoiss, või kuidas tema kullapotist teatakse. Rahvajutt ei eemaldu faktitõest oluliselt. Ka tegelikkuses on kuld müntide ja esemete leiud Eestis väga haruldased (Lõugas & Selirand 1989: 94). Et aardeju tud ilmutavad selleski osas mitmepalgelisust, näitab Pilistvere variant: jutustaja, Richard Viidebaumi (Viidalepa) küsitletav Kabala vaestemajas meenutas, kuidas tema onupoeg olevat saanud kundes mitusada “vanaaegset kuldraha”.⁸⁴

Leiulood sisaldavad harilikult ka lahendust: asjad kas viidi muuseumi (näiteks Eesti Rahva Muuseumi), mündid anti lastele mängida, jaotati leidjate vahel, müüdi rändkaupmehele või linnas juudile. Mõnegi teate kohaselt on leiu edasine saatus teadmata. Huvitaval kombel kuuluvad samad andmed ka arheoloogilisse kirjutusse. Evald Tõnisson tõdes, et paljudes leidudes on müntide arv olnud suurem kui neid on jõudnud muuseumidesse. Nii mõnedki leitud aaretest on läinud rändkaupmeeste või kullasseppade kätte, ilma et neist oleks säilinud mingit teadet. (Tõnisson 1962: 228) Sellise järelduse taustal tuleks pärimuslikku informatsiooni küll tõsiselt võtta.

Võrdlemisi suur tõenäosus sattuda kohaliku jutu tegelaseks on arheoloogidel. Kirgas näide inspekteerijate pidamisest aareteotsijateks leidub 1877. aastast:

Võidu vallas Ulge talu põllu sees olla praegu kivi kalmeid kolm tükki, keda 10 aasta eest teadumehed olla vaatamas ja katsumas käinud. Nad olla kõik need kolm kalmet raudoradega läbi sorinud ja otsinud ühte Rootsi ajal seie maetud varandust taga, mis järve ääres ühe kivi vareme sees olla. Ommeti ei olla nad midagi leidnud, sest et järve äär ennast nõnda muutnud, et sammude järele enam seda kohta kätte ei saavat. Need mehed olla ka mitmed muud kohad seal järve ääres läbi otsinud. (Jung 1898: 238–239)

Harrastusarheoloog Jaan Jung laskis teate raamatus “Muinasaja teadus eestlaste maalt” 1898 ära trükkida koos kommentaariga: “Need olivad 1877 mina ja Vönnust grahv Sievers, aga meie ei otsinud Rootsi varandust, ega sorinud ka mitte raud oradega”. (*ibid*; vt ka Viskovatovi juhtumit ptk 3.3.4.) Arheoloogide tegevuse seostamine aareteotsimisega näitab jätkumise märke, tehtagu seda siis naljatamisi või täiesti tõsiselt. Inimesed pöörduvad tänapäevalgi välitöid tegevate spetsialistide poole küsimustega, kas otsitav rahapada on juba leitud (Randla 2002).

Tekstuaalsuse ja ruumi põimumist lugudes üldistab tabavalt Christopher Tilley: kohakogemustest, üksteisega seotud paikade tajumisest võrsub juba olemuselt narratiivne arusaamine kohast, maastikust ja maastikul liikumisest. Maastiku mõistmisse lülituvad narratiivses vormis teadmised varasematest kogemustest nende kontekstides. (Tilley 1994: 31) Uutest kogemustest, uutest maastiku-

⁸³ E II 14 (71) < Rakvere I – M. J. Eisen < Erna Männik (1920).

⁸⁴ ERA II 36, 389 (10) < Pilistvere khk, Kabala v, Arkma k – R. Viidebaum < Mari Kask, 63 a (1931).

seostest jutustades hoitakse ühtaegu alles varasemaid ja luuakse uusi lugusid ning nende kaudu kohatunnet. See, et konkreetse paiga kohapärimust ilmestavad varandustega seotud jutud, ei kujuta endast võibolla vormilist eripära, küll aga sisulist. Maastikuga seonduvad ja kultuuris kohanemisvõimelised rändmotiivid omandavad konkreetsuse, aarete juhuleiud kinnistuvad traditsiooni, otsimised jätavad jutustamisväärsed füüsilisi jälgi, pärimuse tundmine pakub sobivas olukorras kõneainet. Aardejutte rakendatakse väljapoole suunatud kohatutvustuses ja omavaheliste asjade ajamises kogukonnas.

Üle terve Eesti kogutud rikkaliku aardelugude tekstikorpuse põhjal võib kokku võtta peamised jooned aarde teema lokaliseerimisel: (1) aarete otsimise ja leidmise sündmused annavad ainet jutustamiseks ja tekitavad kohalikku narratiivset vastukaja, (2) jutud liituvad antud piirkonna kohaseoste loomise ja eksponeerimise protsessidesse ning sel moel kinnistuvad kohalikku mällu, (3) nad kuuluvad paikkondlikku eripära kujundavate ja rõhutavate ilmingute hulka ja (4) aarete leidumisest, otsimisest ning avastamisest jutustades markeritakse asukohti maastikul, kuid ühtaegu arutletakse ka oluliste inimestevaheliste suhete üle.

3.3. Rahvausund ja aardemuistendid

3.3.1. Uskumuste ja muistendite koostoimest ja lahususest

Rahvausund hõlmab Ülo Valgu sõnul mitteametlikke, vaimulike autoriteetide poolt kontrollimata usukujutelmi ja usundilisi praktikaid ning võimaldab erinevaid arusaamu, vastuoluliste uskumuste koospüsimist ning tohutut hulka variante (Valk: 2005: 111). Pasi Enges konkretiseerib äärmiselt üldise rahvausundi mõiste raames alavaldkondadena rahvapärase maailmapildi ettekujutustega universumist ning elusolendite eksistentsist, rituaalse käitumise kultusekohtade, siirde- ja kalendririitustega ning taigadega, usundiliste spetsialistide olemasolu, rahvapärase mõtlemise kogukondlike normide ja sanktsioonidega ning üleloomulikud olendid (2000: 65). Rahaaukude teema – et mitte ütelda rahaga seotud arusaamad ja kogemused üldse⁸⁵ seostuvad kõigi nimetatud “kesksete valdkondadega”, maailmakõiksuse tekke ja kosmilise korra aspektidega ehk mitte nii otseselt. Surma ja surmajärgsega on kindlasti tegemist. Rahapajad jäävad maapõue panka maha varem elanud inimestest. Suri ja peidab varanduse ja küsimuseks saab, mis tingimustel on ta nõus raha elavatele üle andma ning missuguseid tagajärgi see kaasa toob. Rahaga õiendamine, rääkimata rahapaja väljakaevamisest omandab rituaalse käitumise kvaliteete kuni otseste käskude keeldudeni, mille mitteametlikkus ei lõpe hästi.

Sellega seostuvad väikesed igapäevanõuanded. Näiteks internetiportaali www.delfi.ee Naistelehe külastaja postitas foorumisse “Müstika nurgake”

⁸⁵ Mõned autorid rakendavad rahaga seotud mõtteviiside kui kognitiivsete skeemide (miks mitte rahvatarkuste) iseloomustamiseks erilise kultuurimudeli või rahvateooria mõistet, vrd nt *the cultural model of money* Roy D’Andradel (1987: 113–114).

septembris 2010 oma vanaema õpetuse: rahakott ei tohi olla musta värvi ja selles peab kogu aeg olema paberist rahatäht numbriga 50.⁸⁶ Samal ajal võib varanduseotsimine, samuti raha olemasolu kindlustamine olla arendatud keerukaks aardemaagiaks, millest jutustatakse muidugi lugusid, kuid mida ka reaalselt sooritatakse ja mille lubatavuse üle kogukonnas arutletakse. Nõidu ja teadjaid arvatakse olevat suutelised nõustama, missuguste meetoditega varandus lihtsurelikule kätte tuleks. Samuti vajatakse erioskuste ja -võimetega tarka otsest rahapaja väljavõtmise juures. Nõialt küsitakse nõu varastatud asjade tagasisaamiseks, kuid ka rahasummade varguse korral.

Mis on seoses rahaga ning rahaaukudega eetiline, mis lubamatu ja millal – see tuleb kõneks kord tavavestlustes kord läbi teemakohaste muistendite, ja leiab väljenduse vastavates rahvatarkustes (näiteks vanasõnades). Sõnastatakse olukorrad, kus leitud varandus tõi kaasa elu edenemise, materiaalse heaolu ilma moraalse küsitavuseta. Samavõrra aga kohtame jutte, mis keskenduvad hinnale, mida tegelikult rikastumise eest tuleb maksta ja seda ei näidata kaugeltki heas valguses – näiteks juhul kui kogu suguvõsa allakäigu ja väljasuremise lugu esitatakse põhjuslikus seoses esivanema kiire rikastumisega. Üleloomulikud olendid astuvad üles juttudes peidetud varandustest nii fabulaatide kui memoraatide vormis. Kõnelustes peidetud varandustest aktualiseeruvad kohapealses rahvausundis tuttavad olendid. Neile omistatakse siin kindlad rollid, eelkõige aardevalvuri oma, kes peab täitma inimese hirmutaja ja eemalepeletaja ülesannet. Teisal seevastu annab üleloomulik olend inimtegelasele varanduse kätte või siis varustab teda leidmiseks vajaliku informatsiooniga – sageli unenäo vahendusel.

Usundiliste juttude kaudu teatavad inimesed kokkupuudetest üleloomuliku sfääriga. Siit kerkib muistendite (kaasa arvatud memoraatide) ja uskumuste kooskõla probleem, millele folkloristid on kestvalt tähelepanu pööranud. Nii juhtumikeskseid analüüse kui üldistusele pretendeerivaid käsitlusi tuleb erialabibliograafiatesse järjest juurde. Patrick Mullen (1971: 406) rõhutas 1970. aastate kontekstis Reidar Christianseni aegumatuid tähelepanekuid muistendi uskumusi kinnistavast ülesandest. Muistendite korduv jutustamine näitab, et just sellises vormis vajatakse pidevalt kinnitusi uskumuste paikapidavusele (vt Christiansen 1958: 4). Timothy Tangherlini sõnul võimendavad muistendid ja rahvausund üksteist, uskumused lisavad muistendile usutavust ning samal ajal toetab muistend uskumusi omalt poolt (1990: 379–380). Tangherlini on viidatud käsitluses arutlenud ka muistendite sümboolsuse probleemi üle. Niivõrd kui võrd muistendisse põimitakse selgelt kinnistunud uskumusi ja väärtushoiakuid, sedavõrd konstrueeritakse just muistendi vahendusel sümboolset reaalsust. Kui narratiivselt saavutatud sümboolne reaalsus on inimestele oluline, osutub seda edastav muistend kestvalt elujõuliseks ja hoiab ülal võibolla ka niisuguseid uskumusi (kui need on kord muistendisse võetud), mis muidu, ilma narratiivse toeta oleks taandunud.

⁸⁶ <http://naistekas.delfi.ee/foorum/read.php?79,9568296>, viimati vaadatud 8. märtsil 2011.

Tangherlini mõttekäigule uskumuste ja muistendi teineteist võimendavast mõjust lisab mõningaid täpsustusi Kaarina Koski uurimus kalmulistest (*kirkonväki*⁸⁷) usundilises traditsioonis. Ta soovib interpreteerijatel silmas pidada, et niisuguseid muistendeid ei saa võtta sõna-sõnalt, uskumused võivad fabulaatides olla pandud teenima süžee huve ja seetõttu on nad juba ka pärimusrühma liikmete jaoks kas puhtalt fiktiivsed või kajastavad tajutavalt tunnetuslikku distantsi, sest pole enam aktuaalsed (Koski 2008: 47). Kuid kui sümboolsus kahaneb konkreetsuse arvel, kui “usundiline muistend kohaneb teatud miljöös, motiivid seonduvad kohalike inimestega, siis tekib ka tekstuaalse tasandi tihedam seos kohalike käibel olevate uskumustega,” kirjutab Koski (*ibid.*). Nii siis kirjeldab ta samasugust stereotüüpsete usundiliste muistendite kodunemise ilmingut, millest oli eespool juttu seoses stereotüüpsete kohasüžeede adapteerimisega. Usundilised rändmuistendite süžeed tehakse omaks, kohalikuks.

Lisaks seni refereeritud seisukohtadele tuleb aardejuttude usundilise olemuse vaagimiseks kindlasti pöörduda Lauri Honko poolt juba 1964. aastal formuleeritud väite juurde: kogukondades eksisteerivad ühekorraga nii usundit võimendavad, rangelt järgitud uskumused kui ka fabulaadid ehk meelelahutusmuistendid, mis ei põhine vahetult kohalikel uskumustel, kuid mida jutustatakse seepärast, et nad on oma fantaasiamotiividega lihtsalt huvitavad lood (Honko 1964: 13).

Modernseiks peetud muistendite uurijate käsutuses on uskumustest ja uskumistest pakatav uurimisobjekt, mille nii sõnaliselt kui tegevuslikke ilminguid on olnud võimalik dokumenteerida ja jälgida. Seetõttu võib täiesti mõista Bill Ellise teatud kõhklusi Honko mõtte integreerimisel analüüsi. Ta küll tutvustab Honko toonast seisukohta, kuid aukartust äratava hulga ostensioonijuhtumite läbitöötamise põhjal järeldab siiski, et muistendite puhul on sageli tegu rohkem kui lugu⁸⁸ (Ellis 2003: 10–11). Peidetud varanduste teema puhul osutub vaateviis muistendist kui käitumisest vägagi vajalikuks ja analüütiliselt seostub otsekohe mitme käesolevas töös vaadeldud aspektiga: nii tegutsemise taustal käivate kõneluste žanrilise identiteedi selgitamisega, juttudesse haaratud usundikujutelmade sisuliste iseärasuste esiletoomisega kui ka folkloori ja tegelikkuse vastastikuste mõjude vaagimisega aardeteema seisukohalt.

Koos usundiliste ilmingute jälgimisega aardejuttudes ja nende ümber kerkiavad paratamatult üles uskumise, tõsiseltvõetavuse küsimused. Selguse saamiseks toetun põhiliselt Linda Déghile, kes 1996. aasta artiklis “What is A Belief Legend?” kordab tema enda poolt kümmekond aastat varem sõnastatud väidet: jutustajad väljendavad, selgitavad ning tõlgendavad oma hoiakuid jutustatava muistendi uskumussisu kohta. Seisukohavõtt uskumise suhtes on žanri olemuseks. [...] (Dégh 1996: 33)

Seni esile toodut silmas pidades tekib seoses konkreetsete juttudega palju küsimusi. Millal saab uurija otsustada, et muistendi kaudu vahendatav kujutelm kuulub kohalikku elavasse rahvausku, ja et selle igakordne uus jutustamine

⁸⁷ Soome kalmuliste lokaalseid nimetusi (kokku 27) vt Koski 2008: 62.

⁸⁸ *Legends are not folk literature but folk behaviour.* Juba Bill Ellis 2003. aastal ilmunud raamatu pealkiri “Aliens, Ghosts, and Cults. Legends We Live” on kõnekas.

annab uut toitu kõnesoleva uskumuse jätkumiseks? Kuidas saab aru, et nii jutustaja ise kui pärimusrühm, mille liige ta on, usuvad jutusisu paikapidavusse? Millal on mütoloogiliste motiividega jutt ilmne meelelahutus, lihtsalt huvitav jutt? Kuidas seletada vasturääkivusi aardejuttudes, näiteks vaikimiskäsku ja keeldu teatud juhtudel nimetada jumalat/kuradit, kusjuures teisel viib just vandumine ja sobivate sõnade väljaütlemine soovitud tulemuseni?⁸⁹ Kui jutusisu on muudetud konkreetseks, süžee on asetatud kindlasse aega ja kohta ning seotud kindlate isikutega, siis kas ainuüksi sellest piisab, et teha oletusi muistendi tõsiseltvõetavuse suhtes vaadeldava kogukonna poolt? Rändmuistendid ärgitavad selgitama, kuivõrd nad on kodunenud nõ terviksüžeenä, kuivõrd valikulise motiivikooslusena, või on jutu koostisosi (motiive, episoodide) oluliselt välja vahetatud. Memoraatse pala puhul kerkivad esile küsimused isikliku aardeunenäo, üleloomuliku aardevalvuriga kohtumise, hirmuelamuste, ebaedu tekstualiseerimisvõimalustest – seega suuresti traditsioonilise edastamisviisi ja isikliku eneseväljenduse vahetustest. Viimati nimetatud aspektide süvenemum vaatlus jääb põhiliselt edaspidiste käsitlete ülesandeks.

Järgnevalt vaatlen lähemalt uskumusolendeid ja nende rolle aardejuttudes, samuti narratiivides välja joonistuvaid inimese ja mütoloogilise sfääri suhte mudeleid, kuid põgusalt ka usundilistele tõekspidamistele toetuvaid inimlikke käitumisnorme.

3.3.2. Kurat aardejuttudes ja muundumised tema osavõtul

Üks uskumusolend, kellega aardemuistendite tegelastel kohtuda tuleb ja kelle üle inimesed nähtavasti selle žanri vahendusel on tahtnud mõttevahetust pidada, on kurat, Ülo Valgu (1998: 9) hinnangul koguni eesti rahvapärimuse populaarseim mütoloogiline tegelaskuju.

Kuradi identifitseerimine pole kaugeltki kerge, kuna ühtedes varandusejuttudes astub üles kuradiks määratletud vastane, teistes samalaadse situatsiooni kirjeldustes, isegi samas rollis nimetatakse olendit teisiti ja lausa välditakse tema määratlemist. Kui informant ei pidanud aarde juures olijat või aarde valvajat kuradiks, siis ei saa uurija seda tema eest teha. Tõsi küll, ka aardejuttudes kasutatakse kuradi paljusid paralleelnimetusid ning inimese vastastegelas aardejutuvariantides iseloomustatakse kuradile omaste tunnuste abil sageli. Seega tuleb nõustuda Valgu arutluskäiguga kuradimuistendite kohta, et isegi kui üleloomulik olend on jäetud eksplitsiitselt määratlemata, on teatud kontekstide järgi otsustades tõenäoline, et on mõeldud just teda (Valk 1998: 18–19).

⁸⁹ Kommentaaris Felix Oinase arutlusele vandumise üle kirjutab Jaan Undusk (vt Oinas 1999: 103–112; 266), et jumal ja kurat osutuvad vastastikku pööratavaks. Oinas tutvustas kirjanik H. Visnapuu lapsepõlvemälestust, kuidas mõisavalitseja oli heinateo ajal vandunud piksevihmase taeva poole, mille peale tulevane kirjanik ootas jumala silmapilkset karistust. Ent midagi ei juhtunud. Võrdluseks tõi Oinas eksempli (teadaolevalt aastast 1673), kus taeva needjat löödi, nagu loeme, jumala vitsaga.

Eesti rahvapärимuse kuradi puhul on otsitud märke tema pärinemisest loodushiidudest või -vaimudest, kelle asemele järk-järgult seati kurat (Valk 1998: 203). Peidetud varanduste teema seisukohalt tähendaks see tuvastamist, kuivõrd ilmnevad kuradist jututegelasega aardelugudes seosed loodusvaimudega. Mõneti kumab nimetatud seos jututüübis kahe tülitseva olendiga, kes ei suuda jaotada territooriumi (sood, veekogu, maatükki) või kullahunnikut ja vajavad inimtegelasest kohtunikku. Viimase pakutud lahendus sobib ning jaotajale lubatakse vaevapalka selges kullas. Jutu lõpuepisoodi moodustab siin tavaliselt üüratu kullakoguse omastamine inimtegelase poolt – st kontaminatsioon muinasjutuga põhjatust mõõduanumast (ATU 1130), isegi kui jagatava maa või vee asukoht on lokaliseeritav reaalsel maastikul.

Tõsist väljakutset interpreteerimiseks kujutavad endast aardejutud ohvrist veekogule, selle vaimule või seal elutsenud olevusele (ohverdamisnõudega aardejuttudest lähemalt 3.3.3.). Ohvri vastuvõtjaks oli taolistes muistendites sageli kurat (Lõuna-Eestis juudas). Pole välistatud, et jutud sobitusid kunagiste ohvripaikadega. Ohver osutus vahetatavaks raha vastu, tehingu õnnestumise korral pidanuks inimene saama rahakasti.

Juttudes peidetud varandustest on kuradil täita veelgi mitmekesisemaid ülesandeid: ta valvab varandust, kuivatab aardetules kulda ja hõbedat (enamasti antropomorfseena), hirmutab või kahjustab varanduseotsijat, otsustab varanduse kättesaadavuse üle, temaga kokkupuude põhjustab raskeid tagajärgi. Niisiis muistendite varandused on suuresti kuradi kontrolli all. Juttudest ei järeldu, et raha oleks tingimata kuradist, küll aga sageli kuradiga seotud. Sel kombel on kuradil aardejuttudes inimlike ihade ja suhete reguleerija ülesanne (vrd ka Lindow 1982: 273). Ülo Valk osutab samuti kuradi paradoksaalsele rollile folklooris – otsekui kristliku kasvatajana ilmub kurat kristlike korralduste rikkujatele, näiteks kaardimängijatele, vandujatele, nõiaraamatu uudistajatele või pühapäeval töötegijatele (Valk 1998: 55, 65, 203).

Paljud muistendid on laadilt hoiatusmuistendid ja mitmekordset kinnitust saab põhihoiak: ahnus ja rahahimu viivad hukatusse, kaasa arvatud ennatlikud lubadused. Hoiatusmuistendite kõrval tõuseb esile preventiivne funktsioon: loobumine kahtlasest ahvatlusest annab eeskuju mitte sooritada tegusid, mis teistes juttudes raskete tagajärgedeni viivad. Aardemuistendites demonstreeritakse rikastumise tingimust sageli füüsiliselt ja/või moraalselt nii raskena, et jutu tegelane teadlikult keeldub seda täitmast. Otsimata jätmine põhjendab omalt poolt, miks varandusi leitakse harva. Ennetus- ja hoiatusmuistendid esitlevad inimese valikute probleeme: kuidas on õige toimida, kui on teada, et tuleb tegemist teha kuradiga. Kui hoiatusmuistendi inimtegelane valibki kuratliku rikkuse, maksab ta selle eest kas iseenda või lähedase haiguse, õnnetuse või surmaga. Ses mõttes toetavad kuradist tegelasega aardejutud kristlikku õpetust hoiduda ahnusest ja ohjeldada rikastumishimu.⁹⁰ Varandusesaamise võimaluse

⁹⁰ Vrd nt: “Ent kes tahavad rikkaks saada, need langevad kiusatusse ja võrku ja paljudesse rumalaisse ja kahjulikesse himudesse, mis suruvad inimesed alla hukatusse ja

juures seisab kuri jõud, kelle kohalolu kaudu peaks inimene järele mõtlema, mida tema eelistused ja valikud kaasa toovad. Euroopa nõiduskujutelmade uurija André Schnyder iseloomustab taoliste juttude teravust kui näidet arhailise kuradikujutelm hilisest esilekerkimisest, taasmütologiseerimisest, mille puhul kurat näitab oma endist palet. Oli ju kuradiusk kaotanud juba valgustusajastul mõjususe ning dogma staatuse ja ringles kultuuris kui poeetiline kujund – atraktiivne kurjuse sümbol. (Schnyder 2010: 450–451)

Hiliste aegadeni ohtliku kuradist vastasega aardejuttude kõrval on pärimuses esindatud – nagu väljendab Schnyder (*ibid.*) – kahjutuks jutustatud kuradiga palad. Niisugustes lugudes on rahalised suhted kuratliku sfääriga mitte ainult võimalikud, vaid isegi ohutud. Muistendi-muinasjutu piiril või eri variantides siiski kummagi žanri kaudu väljenduvad jutud rõhutavad, et raha on teatud juhtudel kuradi valdusest üle võetav ja seda tulebki teha.

Jutus “Müütiline võlausaldaja” (ATU 822*)⁹¹ kohtub vaene mees isikuga, kes pakub laenu. Vastavalt kokkulepitud tingimustele läheb laenuvõtja aastate pärast raha tagasi maksma, kuid saab sõnumi, et krediitor on hukka saanud. Et võlausaldajaks osutub vanakuri, ei selgu kuigi otseselt. Ühes Tartumaalt 1896. aastal Eiseni rahvaluulekogusse saadetud kirjanekus⁹² käskis tundmatu partner ennast kutsuda Kuusiku Pärniks. Hiljem tõi keegi kitsehabemega mees sõna, et pikne lõi Pärni maha, kuid et too vajas “hingeülendust”. Jumala nimele lausumisest ei olnud abi, see-eest andis rahu manamine põrgu põhja. Midagi hirmsat ei juhtunud: Pärt sai rahu ja inimtegelane raha. Vaid ühest sama jutu Kadrina variandist leiame üleskirjutaja lisatud moraali: “Ometegi müis ta sellega oma hinge vanapaganale!”⁹³

Narratiivse fantaasia kaudu tohib näidata, kuidas inimene teeb rahalisi tehinguid vanakurja endaga. Erinevalt ennetus- ja hoiatusmuistenditest ei ole kuradiga krediteerimine tingimata hukatuslik. Laenuvõtja täidab oma kohustusi ja on tema õnn, et laenuandja ei tulegi raha tagasi nõudma. Jutuvariandid ei seostu konkreetsete kohtade ega isikutega. See-eest on aga konkretiseeritud lähedase jututüübi variante, kus samade laenu tingimuste puhul lõpeb lugu halvasti, kuna inimene kas viivitab tagasimaksmisega, lobiseb tehingust naisele või juhtub midagi muud. Niisuguste arenduste puhul aga ei olegi laenu andjaks otseselt kurat (või on teda raske ära tunda), raha päritolu jääb pigem ebaselgeks.

Kui ühtedes juttudes valvab kurat varandust mitmesuguses kehas ja hirmutab otsijaid, siis teisel annab ta vahendid rikastumiseks inimesele siiski sõna otseses mõttes kas sülle, kuuehõlma või taskusse. Meestegelane küsib rahatule juures olijatelt (rahakuivatajatelt) piibuläidet või astub niisama tule juurde, kuid saab hõõguvaid süsi. Näiliselt tulised sõed ei põleta ei riideid ega

hävitusse. Sest rahaahnus on kõigi kurjade asjade juur; raha ihaldades on mitmed ära eksinud usust ja on iseendale valmistanud palju torkavat valu.” (1Ti. 6, 9–10)

⁹¹ Erinevalt paljudest teistest süžeedest ei viita jutu levikubibliograafia orientaalsetele taustale, vt Uther 2004: 462.

⁹² E 27314/5 (52) < Tartumaa – J. Kukrus (1896).

⁹³ E 36362/4 (1) < Kadrina khk, Hõbeda – A. K. Kivi (1898).

ihu ning transformeeruvad pealegi kõlisevaks kullaks ja hõbedaks. Inimene pole eriti pingutanud, et raha saada, teda ei ähvarda mingi karistus, ainult pisut imestust mittepõletavate süte pärast ja pisuke hirm kahtlaste võõraste ees:

Korra olnud üks tütarlaps õitsis hobuste juures. Ta näind, kui üks mees, vanajuudas, tuld teind. Tütarlaps läind sinna juure ja vanajuudas visand talle süsi rüppe. Tulema tulles kustunud söed pea ära ja tütarlaps visanud söed maha, ise läind jälle tagasi. Vanajuudas visand jälle süsi ja tütarlaps teind jälle niisama. Läind kolmat korda, jälle niisama, kuid vanajuudas öelnud, et ära enam nüüd tule. Tütarlaps pole läind ka enam. Varsti tulnud sulane ka sinna ja tütarlaps jutustand sellele loo ära. Sulane saand sellest aru ja läind korjand kõik need maha visatud söed ära, mis puhas kuld olnud ja sulane saand rikkaks meheks. Osa oli ta ka küll tütarlapsele annud. E 55019/20 (6) < Kanepi khk, Kooraste v – A. Kõrv < Eva Vesberg, 74 a (1924)

Rahatulede nägemise teated, kuhu ei lisandu muundumiseepisoodide, lähtuvad suuresti kogemuslikult põhjalt, toimivad kohapärimuse tsüklites ning edastavad toimivat uskumust niisuguste tulede aktuaalusest. Seevastu jutte rahakuivatajate saadud sütest, mis hiljem muutuvad kullaks, tuleks tõlgendada eelkõige kui meelelahutusmuistendeid. Väärtusetu väärtuslikuna nägemise põhjusena tuleb kõne alla “deemonlik meelepete” (Ü. Valk 1998: 192–198). Otsesõnu väljendub kuratlik *silmalummutis* tekstides väga harva, kuid kujutelmade ajaloolises tõlgenduses sellest muidugi mööda vaadata ei saa. Helmut Fischer toob saksa vastavate muistendite põhjal kesksena esile sama idee, kuidas juhuse tahtel ja deemonliku olendi abil omandada kulda, mis võib tekkida kasvõi sütest (Fischer 2001a: 238–239). Ta osutab jutumotiivi käivitajana lihtsamale analoogiale: nii nagu tuli puhastab kulda ja nagu süsi miilab tules, nii muutuksid aardetules hiilgavad söed kullaks (*ibid.*).

Teistsugustes juttudes on pandud vastupidise transformatsiooni motiiv selgitama aardest ilmajäämist. Nimelt pudenevad väljailmunud (kuld)mündid puulehtedeks või muuks kasutuks prahiks:

Vanast hoidnud Karistes karjalapsed karja. Ühel päeval leidnud nemad kusagilt põõsa äärest suure rahakasti, mis avades ääreni raha täis olnud. Nad toppinud kastist raha kõik taskud täis ja tahtnud kodu viia, pole aga mitte ühte sammu kasti juurest eemale saanud minna. Viimaks pannud nad raha kasti tagasi, ja imet, nad olla võinud sellest jälle eemale minna. Kui kõik raha kasti tagasi oldud pandud, tõusnud kast iseenesest üles ja lendanud edasi, kuna ta karjastest vakamaa kaugusel jälle maha lasknud. Karjased märganud seda ja läinud sellest loost kodu vanema rahvale täadust viima. Need tulnud ka asjalugu järele uurima, leidnud kasti ja avanud selle, kuid raha olnud ära kadunud ja kuivad haavalehed järele jäänud. E 37992/3 (IX) < Suure-Jaani khk – E. Saabas (1899)

Prahiks muutumise juttudes võib seos kuratliku sfääriga jääda väljendamatuna, mis vastupidise muutumise juttudes osutub haruldasemaks. Eesti vastava muistendi kirjapandud variandid ilmutavad suundumust, et varasemates tekstides

väljendub seos kuradiga, hilisemates enam mitte (näitejutt seda tendentsi siiski ei illustreeri).

Huvitava dubleeritud muundumisega (ja ilma kuradi osavõtuta) näite toob Ulf Palmenfelt Gotlandi muistendite hulgast. Muistenditegelase leid muundus taskus hobusesõnnikuks ja leidja viskas selle minema; taskupõhja jäänud osa transformeerus aga hiljem uuesti väärtuslikuks (Palmenfelt 2007b: 15–16). Palmenfelt leiab, et maagilise transformatsiooni episoodid sisaldavad muistendid ilmutavad erinevat fiktiivsuse määra, edastades kord realistlikumaid, teinekord aga täiesti ebarealistlikult mõjuvaid narratiivseid elemente (Palmenfelt 2007b: 18). Seega erinevad jutud üksteisest tavamaailmast jutumaailmadesse siirdumise ulatuse poolest. Palmenfelti väide, et peaksime mõistma vaadeldavaid lugusid mitte niivõrd kui näiteid maagilise muundumise uskumustest, vaid kui kujutlusmängu (*game of imagination*, *ibid.*: 17), toetab ülaltoodud seisukohta: jutud kuradist, kes puistab inimtegelasele kaasa kullaks ja hõbedaks moonduvaid süsi, on põnevate kujutluste jutud.

3.3.3. Ohvritoomise nõudest varanduse saamiseks

Muinasjutuentsüklopeedia artikli “Sage” autorite sõnul on hoolimata muistendite kauakestvast analüüsist paljud alad suurema tähelepanuta jäänud, eriti sellised, mis sisaldavad vanemaid kihistusi (Röhrich & Uther & Brednich 2004: 1028). Niisuguste vanemate kihistuste näiteks toovad nad koos irdhinge kujutlemaga ohverdamise teema, mis figureerib ka aardepärimuses.

Eesti aardepärimuses on ohverdamine seatud varanduse kättesaamise eelduseks mitmesugustes jutuarendustes. Nõue väljendub vormelina, mis viitab loomale, inimesele või objektile, keda või mida varanduse eest nõutakse. Sageli on tingimus sõnastatud selliselt, et jutu tegelane peab kõigepealt lausutust aru saama. Ka valetõlgendustest lähtuvad süžeeakäänud – viiakse vale olend, vale kogus, keeldutakse toimingust – on variantides läbi jutustatud. Rahvaluulearhiivis leiduvate aardejuttude hulgast ei moodusta niisugused ohverdamistingimusega tekstid just silmapaistvalt suurt hulka, st jututüübid ei ole kuigi variandirohked. See-eest on nad võrdlemisi pingelised, novellilikud, kirjeldavad saatuslikke valikuid ja tagajärgi. On näha vastava pärimuse taandumise märke: palu on üles kirjutatud varasematel kogumisperioodidel (19. sajandi lõpukümnenditest Teise maailmasõjani), hilisemates korjandustes leidub neid juba vähem.

Aardejuttudes on kõne all olnud terve rida ohverdusviise ja ohverolendeid. Järgnevalt visandan põgusa sissevaate, kuidas need muistendite kirjapanekutes väljenduvad. Põhimõtteliselt kujutavad kirjeldatud süžeelised tervikud endast erinevaid aardejuttude tüüpe (eesti aardepärimuse tüpoloogiast lähemalt 4.1. ja Lisa). Antti Aarne muistendiloendis registreeritud juhtudel (Aarne 1918) esitan nimetatud süsteemi kohase tüübinumbri. Oma allikatega töötades püüan hoiduda mõistete ja kujutluste taandamisest üldisematesse kategooriatesse, kui see ei näi põhjendatud. Kõnealuse juttuderühma puhul olen siiski seda teed läinud:

kui jutus on nõutud kellegi andmist, surmamist, vere voolamist, millegi viimistoomist, olen vastavaid motiive ja episoode tõlgendanud kui ohverdamistingimust, kuigi ohverdamise mõistet on kirjapanekutes otsesõnu mainitud ju harva.

Valada seitsme (kolme või üheksa) venna veri (eesti ja soome tüüp P 401). Enamik variante edastavad seitsme (kolme, üheksa) venna asendamise seitsme (kolme, üheksa) kukega. Asendus toimib, kukkede veri ei voola asjatult, raha saadakse kätte. Tavapärane süžee varieerub omapäraselt ühes Tõstamaa tekstis 1928. aastast. ERA stipendiaadi Eduard Johannes Kase informant laskus mõtiskluse ohvritingimuse üle ja omistas jutu tegelastele arutluse, mille kohaselt “kedagi sarnast lolli ei ole, kes oma seitse poega kodutalu väravaposti all ära tapaks, et seda raha kätte saada.” Umbes kümneaastased talulapsed taipasid sooritada vereohvri (“Seitse noort kukke on ju niisamuti vennad”) ja rahakatel tuli välja.⁹⁴ 1979. aasta välitööde käigus sõnastati muistend peaaegu-kättesaamise jutuna: kuue kuke mahalöömise järel hakkas aardeotsija kartma ja üritus jäi pooleli. Varianditi kohtab erandeid: Juuru teisendis 1929. aastast muutus raha siiski hiljem haavalehtedeks.⁹⁵ Rõngu mõisa toapoiss aga kaotas rahakasti, sest ütles pärast kukkede veristamist ja varanduse väljatulekut jumala nime. Kõnnu tekstis 1937. aastast “seitsme elaja” verd ei viidud ja varandus “seisab veel praegugi kivi all”.

Peitja lausub kättesaamistingimuse, mille kohaselt peab langema teatud arv päid (eesti ja soome tüüp P 411) või tuleb tuua teatud arv (näiteks sada) hingi (eesti tüüp P 412). Pealkuulja tingib välja asenduse (kuuskede, sipelgate, kala- või *sibulapeade* jms vastu), viib, keda vaja ja saab raha kätte.⁹⁶

Erinevalt vere voolata laskmise tingimusega juttudest nõutakse teistel juhtudel üksikut looma või lindu (eesti tüüp P 413; soome P 281). 1946 on Lümada vallast kirja pandud muistend, kus piisab ühest mustast kukest, kuid kohal peab käima üksi ja kolmel neljapäeva õhtul, mida teha ei sõandata. Varases kirjapanekus Põidest 1889. aastast oli seatud aeganõudev tingimus variandis, milles varanduse asukoha orientiiriks oli Maasilinna, kunagise ordulinnuse vall: üheksakümnel üheksal nääri-laupäeval tappa isane loom.⁹⁷ Tingimus ületaks juba inimese eluea.

Sündmuste käik võib olla üles ehitatud segadustele ohvri vastuvõtjaga. Rahapaja saamiseks tuleb loovutada kariloomi (eesti tüüp P 414). Kohaletoodud loomadele tuleb järele hunt (või hundid), keda inimesed ei pea õigeks adressaadiks ja peletavad ta (nad) minema. Tagantjärele selgub, et oleks tulnud loomad jätta huntidele, kes olid tehingupartnerite esindajad. Ühes variandis lahendati segadus osalt saamise, osalt ilmajäämisega. Kriitilises olukorras püüdsid mõned

⁹⁴ ERA II 3, 490/2 (7) < Tõstamaa khk – E. J. Kase < Juuli Antson, snd 1843 (1928).

⁹⁵ ERA II 19, 602 (4) < Juuru khk, Kaiu v, Salutsi k < Ingliste v – R. Põldmäe < Juhan Klaan, 75 a (1929).

⁹⁶ Näidete viiteid: ERA II 56, 135 (35) < Rõuge khk, Tsooru v – H. Tampere < Juuli Peegli, 70 a (1932); ERA II 21, 72 (76) < Setu, Väike-Kuuliski k < Kundrusõ k – P. Voolaine < õed Kati, 43 a ja Veera, 30 a (1929).

⁹⁷ RKM II 2, 476/7 (10) < Kihelkonna khk, Lümada v, Kipi k – L. Tarkin < Jaan Hannus, 56 a (1947); EKS 4^o5, 382 (369b) < Põide khk – W. Mägi < Anu Öle (1889).

loomi päästa. Tulemuseks oli, et kelle loomad hukkusid, need said hõbedat-kulda, kelle loomad jäid ellu, need leidsid taskutest haavalehti.⁹⁸ Jutt rõhutab vastuolu: kas säästa karja – tegeliku kasu toojat või loovutada see külluse saamise lootuses.

Looma asemel inimese äratundmisele on pühendatud jutud, kus lammas tallega, kana poegadega, emalepa kärbis, *päitspää* lehm osutuvad naiseks lastega (eesti tüüp P 426). Harilikult edastab muistend tõlgendamata jäetud tingimuse kohaseid katseid varandust kätte saada, mis lõpevad ebaõnnestumise ja tagantjärele antud selgitusega, kuidas oleks tulnud nõuet mõista. Mustapali külast 1936 noteeritud muistendis lubas küll peremees kärbise, kuid kui perenaine haigestus, taipas raha tagasi viia. Käivitunud sündmuste ahel osutus aga pöördumatuks ühe Viljandimaa variandi kohaselt, mis esindab eriti saatuslikuks jutustatud aarde-muistendeid arhiivis. Rahaauгу leidmise eest pidi andma kuke ja kana. Rahakast toodigi Naanu Tantsimäelt ära, ent peatselt suri tooja poeg. Luhtusid katsed kastist vabaneda – see ilmus iseenesest leidja majja tagasi. Leidjat tabas hiljem äkksurm, mis muistendliku seletuse järgi oli seotud rahakasti leiuga: *vanapagan* võttis teise, seni saamata ohvri.⁹⁹

Et rahapaja kättesaamiseks on vaja loovutada inimene, võib olla otsesõnu välja öeldud (eesti tüüp P 435; soome P 273). Ühe Hageri kihelkonna muistendivariandi järgi tekitasid kellelegi külaelanikule reaalseid probleeme alusetud kuulujutud, nagu olnuks tal tõepoolest kavatsus viia laps ohvriks jõe-hauas peitunud varanduse kättesaamiseks. Täideviidud tingimusega muistend on aga kirja pandud 1947. aastal Puhja vallas. Tingimuse oli sõnastanud rahamatja, keda nimetati tekstis nimepidi. On jäädvustatud variante, mille järgi laps pidi olema ristimata.¹⁰⁰

Rahaauгujuttudes aktualiseeruvad motiivid esimese vastutulija äralubamisest või selle andmisest, kes (mis) hõlma all (eesti tüübid P 446 ja P 447). Tulemuseks on pereliikme ohtuseadmine. Kuigi ohvri saaja identiteet pole ühtviisi määratud (vrd Sõrve nõid 1929. aastal Koonga vallast välitöödel kogutud muistendis¹⁰¹), esineb selles rollis sageli kurat. Sel juhul on jutt kujundatud halvaendeliselt, sündmuste järgnevus on toodud paratamatuna nagu muude kuratlike kokkulepete puhulgi (erandiks ATU 822*, vt 3.3.2.).

⁹⁸ ERA II 127, 366/9 (15) < Varbla khk, Saulepi v, Ranna k – H. Meindok < Mihkel Puusmann, 54 a (1936).

⁹⁹ E 53431 (4) < Hargla khk – O. Paas, õp J. Tamme juhendamisel (1914); ERA II 124, 508/9 (6) < Viljandi khk, Viljandi v, Mustapali k – L. Takk < Minna Volmer, 64 a (1936); ERA II 164, 38/9 (44) < Viljandi khk, Uue-Võidu v – L. Kõõgardal < Marie Kõõgardal, 49 a (1937).

¹⁰⁰ ERA II 20, 183/4 (3) < Hageri khk, Adila k – R. Põldmäe < M. P., 70 a mees (1929); RKM II 14, 395/6 (14) < Puhja khk, Vihavu k – L. Pedajas < Vidrik Narits, 1854–1947 (1947); E 34166/78 (7) < Varssavi < Vigala khk – A. Vieckberg < J. Jeaser (1897).

¹⁰¹ RKM I 3, 414/6 < Kõpu khk, Kõpu v – Ü. Tiik < I. Ama < Johannes Hammer, 58 a (1960); ERA II 16, 57/8 (26) < Mihkli khk, Koonga v, Jänistre k – H. Tampere < Mihkel Auka, 78 a (1929).

Paarisohvri, inimese ja looma andmise tingimus rahapaja väljailmumiseks (eesti tüüp P 436, soome P 272) on Võrumaal sõnastatud sageli vormellikult: viia *hingeline ja tossuline*. Jutust on küllaltki varaseid kirjapanekuid, näiteks seostatuna Vagula ja Tamula järvega juba aastast 1873.¹⁰² Üks ERA stipendiaadi Amanda Raadla huvitava repertuaariga vestluskaaslane jutustas 1936. aastal hingelise ja tossulise saamiseks varsa ja lapse vargusest. Kui laps nutma hakkas, asendati ta lärmi vältimiseks kassiga, kuid see kräunus ja rahakast kadus järve nagu kasski.¹⁰³ Varanduse pakkujaks oli “must mehekene”. Rahakasti järve vajumise põhjuseks toodi mõnevõrra erandlikult asjaolu, nagu pelgaks vanapagan kassi.¹⁰⁴ Vahetuskatse puhul rahakasti kättesaamine ebaõnnestus alati. Kahes arhiivivariandis vahetust ei üritatud ja varandusekirst tuli välja. Sama muistend, kus nõutakse last ja looma, on seotud mitme järvega Põlva, Rõuge, Vastseliina ja Hargla kihelkondades.

Ohvrinõudega aardemuistenditele on teatud määral lähedane kolme jalaga kitse (või kassi) tantsitamise süžee (eesti tüüp P 546 ehk AaS 69), kuna soovitud tulemuse saavutamiseks eeldatakse looma vigastamist. Nagu aardepärimuses ikka ja jälle juhub, leidub variante tingimuse lihtsustatud, looma säästva sooritamiskatsega (üks jalg seotakse kinni).

Eisen pidas ohverdamisele viitavaks ka uskumusi, mille sisuks mingi eseme – noa, sirbi, vikati, kirve, lähkri ja piibu viskamine või asetamine rahaaugule (Eisen 1919: 84). Jutud, kus viimati nimetatud esemed käigus, kinnitavad küll niisuguse soorituse tulemuslikkust, kuid teevad seda harva ohverdamise tähenduses. Tulle või rahaaugule eseme viskamise tegu, eriti kolmetahulise nõela (kangi) kasutamist on põhjust pidada aardemaagia näideteks. Esiplaanil on rohkem arusaam, mida Eisen samas ka tõdes: omandatakse see, mida suudetakse endale kuuluvaga katta või tähistada. Rohkem kui andmist vastusaamiseks tähendab oma raha lisamine varanduse peidukohale või aardetulle omandimuutmise akti. Küsimust, miks tuleb rahaaugul nimetatud viisil toimida, on jutu- teisendeis otsesõnu vaagitud. Eiseni korrespondent Juhan Holts (1868–?) põhjendas 1892. aasta saadetises, et hoidjavaim ei saa enam hallata raha, kuhu on pandud juurde võõrast varandust.¹⁰⁵ Asjaolu, et rahaaugule (või teisel aardetulle) visatud ese jääb annetuseks varanduse eest, ei näi enam tähtsust omavat. Huvitaval kombel on rahaaugule või -tulle eseme viskamisega muistendite lõpp võrreldes teiste jutuarendustega sagedamini resultatiivne: varandus tuleb

¹⁰² H, Mapp 740/3 (2) < Vastseliina khk – V. Stein (1873).

¹⁰³ ERA II 126, 504/6 (6) < Rõuge khk, Haanja v, Kirgatsi k < Saagri k – A. Raadla < Tanil Jaason, snd 1890 (1936).

¹⁰⁴ Teisal rõhutatakse just (musta) kassi seost kuradiga. Kristi Salve hinnangul (2007: 48) kuuluvad niisugused uskumused uuemasse kihistusse ning kirjandusemõjulisena ei esinda suulist traditsiooni. Minu kogemus lahkneb mõnevõrra Salve tõlgendusest, kuivõrd olen korduvalt olnud tunnistajaks, kuidas minu informant tavatseb argikõnelusse poetada väiteid kassi kuratlikkusest. Kõnealuse isiku enda sõnul põhineb väide isiklikul tunnetusel ja argumendil, et “nii on ju kogu aeg kõneldud”.

¹⁰⁵ E 1779/81 (11) < Risti khk, Nõva – J. Holts (1892).

tõepoolest välja. Kui aga juttu on lisatud täiendavaid hirmuepisooide (näiteks aardevalvuri sekkumine), jääb inimtegelane varandusest ka neis lugudes ilma.

Ohverdamistingimusega aardemuistendite puhul huvitab uurijat sama küsimus: mil määral neis aktualiseeruvad uskumused, või teenivad usundimotiivid siin erutava süžee huve. Süvapsühholoogilise vaate kohaselt elavdab juttus leiduv ohverdamise episood tõenäoliselt andmise-saamise universaalseid kujutelmi inimeses. Seetõttu puudutab ohverdamise probleem jutu kuulajat (lugejat) sügavamalt kui mõni muu (kirjanduslik) motiiv, isegi kui tegu on laenuliste rändsüžeedega. Arhetüüpsed impulsid inimeses otsivad väljenduskanalit ja üheks viisiks, kuidas kõnelda nende alateadvusliku käivitaja tõttu taastekkivatest sümboolsetest, kollektiivse iseloomuga kujunditest, osutuvad muistendid (vrd Jung 2005: 71–72; 78). Tangherlini (1990: 380) on iseloomustanud Carl Gustav Jungi ideedest lähtuvat muistendimõistmist kui “kollektiivsete kogemuste põhjal vormitud universaalide sümboolset reflekttsiooni”.¹⁰⁶ Kujutelmade aktualiseerumine ei ole ainult ohverdamiseepisoodiga juttude tekkimise ja esitamise, vaid ka retsepttsiooni aspekt.

Küsimus kanaliseerub omal moel muistendi uskumise-mitteuskumise küsimuseks. Üks asi on ohverdamisakti faktilisus (kas keegi on ka “tegelikult” nii toiminud), teine asi, kas peidetud varandus on sel kombel omandatav. Ohvrinõudega aardemuistendeid on kindlasti võimalik interpreteerida kui puhalt fantaasianarratiive. John Lindow peabki oma uurimuses (1982: 260) mõningaid aardejutte äraarvamisesanneteks, verbaalseteks taibukuse testideks (kaasa arvatud jutt, kus nõutakse heledapäist poissi, kelle asemel sobib pullvasikas). Inimtegelasel tuleb õige sooritus (jutu)sündmuste käigus alles leiutada või kombineerida talle teada olevate uskumuste abil. Siin on toimivate uskumuste ja fantaasiasüžeede üks kohtumispaik aardepärimuses.

Arhiivitekstide põhjal on näha juttudesse kuhjatud ohvritoomise akte ja erineva tähtsusastmega ohverolendeid. Andmete taustal, mida teame ohverdamisriituste kohta (Eisen 1918, Jonuks 2002, Frazer 2001: 493–504, 556–558, 643–650, Ellis Davidson 1988, Bruchez 1997) on nõuded raha saamiseks liiga teravdatud, taotletav hüve näib mitte väärivat kriisiolukordade ohvrit. Kui sel viisil on väljendatud ideed, et aarde saamine on tegelikult võimatu, siis on see õnnestunud. Jutumaailma sündmused toetavad seda ainult osaliselt, sest jutustatakse ka resultatiivsetest lahendustest: inimene toob nõutud arvu päid, surmab soovitud olendi, laseb verel voolata ja varandus tuleb päevavalgele. Kuid samahästi kohtame varianditi ohvritingimuste ekspositsiooni koos kinnitustega, et jututegelane keeldub (või loobub) nõutud toimingute sooritamisest. Võiks arvata, et raha ei saa olla midagi niisugust, mille kättesaamiseks peaks rakendama kõrgeimat määra. Võib-olla ohvritingimusega muistendid väljendavadki mõtet, et väärtuslik ohver oleks põhjendamatult suur ohver. Koguja Tõnu Wiedemanni ühes Tuhala variandis aastast 1898 oli tingimuseks seitsme venna vere valamine rahaaugul.¹⁰⁷ Üleskirjutaja edastas jututegelase

¹⁰⁶ *Legend is a symbolic reflection of universals molded by collective experiences.*

¹⁰⁷ H II 57, 324/5 (15) < Kose khk, Tuhala – T. Wiedemann (1898).

dilemma: “Kudas ma selle tühja raha pärast seitset inimest hakkab ära tappa, ma võin ka selleks seitse kukke ära tappa, sest need on ju ka vennaksed. [...]” Aardejutud ja tegelikkus ilmutavad äraspidist kulgu: mida juttudes isegi võimalikuks ei peeta, juhtub ometi rasketes isikuvastastes kuritegudes.

Aardepärimuse andmekogus leidub kirjeldus juhtumist, kuidas ohverdamine aardeaamise eesmärgil siiski sai ajendiks kriminaalkuriteole.¹⁰⁸ 1806 ilmus esimese eestikeelse ajalehe Tarto maa rahwa Näddali-Leht teises numbris sõnum väidetavalt 25 aasta tagusest juhtumist (vt Tannberg 1998: 168). Mõniste nõia nõuande peale olid kaks meest Roosa vallast kutsunud kaasa kellegi kõrtsisoliija, et lättest raha võtta. Oli teada, et üritajad pidid raha saamiseks “ütte henge ärra andma”. Nad tapsid kaaslaste ning viskasid ta lättesse. Varandust ei saadud. Surnukeha leidmise järel võeti mehed kinni, sest neid oli nähtud tapetuga salaja kõnelemas ja lahkumas. Juhtumi faktuaalsust pidi kinnitama osutus kohtuasjale. Mõniste juhtum on kahtlemata õpetlik aardeuskumuste, muistendite ja tegelikkuse seoste osas, sest illustreerib, kuidas jutustatud tegelikkus viidi faktuaalsele tasandile (vt ka III: 103–104).

Ohvrinõudega aardemuistendid on eelkõige viisiks narratiivselt läbi arutada sümboliseid vahetusi, mida kas ollakse või ei olda valmis rahapaja omastamiseks tegema. Nagu ikka muistendite puhul, rõhutatakse tarviduse korral kõnealuste juttude tõesust. Tõeretoorika võtete hulgast (Tangherlini 1990: 375–376; Oring 2008: 147–148) paistavad silma konkretiseeritud kohaseosed. Sel juhul lülituvad kõnealused usundilised aardemuistendid kohapärimusse. Jutud kalduvad seonduma traditsiooniliselt märgiliste paikadega, kus muistendis kirjeldatud sündmusi pole küll *de facto* toimunud, kuid koht on püha või eriline (vrd Jonuks 2010: 68–69). Sellised kohad piltlikult öeldes otsekui tõmbavad jutte ligi. Aardejutu kaudu võib olla kohapärimusse kui kohasuhete mentaalsesse kajastusse jäädvustatud mõni tegeliku rituaali sooritamise paik, kusjuures pärimuse sisu on temaatiliselt ümber orienteeritud varandusele.

Arheoloogia andmetega kõrvutades on ohverdamise aspekt raha-augu juttudes nihkes. Arheoloogia uurib nii ohverdamispraktikaid kui aarete peitupaneku asjaolusid (loetletud nt Tamla & Kiudsoo 2005: 2; ka Kiudsoo & Tamla 2006: 290), sealhulgas kultusaardeid, mis ei olnud mõeldud ülesvõtmiseks ja kasutamiseks. Muistendite järgi pidi matmise peamine ajend olema poliitiline – peitmine sõjaohus; majanduslikule deposiidile on üksikuid vihjeid. Aardemuistendite keskne idee – rahapaja kättesaamine nõudis teatud liiki juttudes sümbolise näidismudeli ülekordamist: selleks et saada, tuleb anda. Seletuseks töödeldi varanduste ja ohverdamise kujutelmi korraga, ohvritoiming (andmise kaudu vastusaamist tagav rituaal) ning varanduste omandamine ühendati. Aarde kättesaamise soov on narratiividesse otsekui laiali pihustatud. Jutuvahendid võimaldavad sümbolisealt käsitleda kõikvõimalikke aarete omandamisega

¹⁰⁸ Jutuse jälgendamise reaalus, sealhulgas kriminaalsest ostensioonist Dégh & Vázsonyi 1983; Ellis 1989. Käsitledes kesk- ja uusaegset nõiakunsti Inglismaal tõi George Lyman Kittredge (1929: 204–213) näiteid nii inimohvrast kui asendusohvrast aardeotsimisel. Väidetavalt edastasid kirjeldused tegelikult aset leidnud juhtumeid.

seotud tegusid, sealhulgas tõsiste ohvrite toomist. Varanduse saamiseks millestki (kellestki) loobumine esindab sama põhimõtet, mida rahagi: teatud asjad omavad kokkuleppeliselt väärtust, mille alusel on nende vastu võimalik vahetada teisi asju ja hüvesid.

3.3.4. Surnute või elavate varandus?

M. J. Eisen on töös “Eesti mütoloogia” visandanud üldistuse varanduste ja surnute seostest. Raha ja metall maeti sõdade eest maapõue. Omanikud said surma ja varandus jäigi peitu. Mõni matja ei tahtnud sihilikult pärandust jätta ja peitis seetõttu. Pärast surma sai raha peitupanijast varanduse hoidja ehk rahaaugu *haldijas*. Rahvasuu eksib, kui asendab tolle *haldija* vanapaganaga. Rahaauku valvab ikka varanduse endine, juba surnud omaniku hing. Kui rahaaugul on mitu valvurit, siis ilmselt oli omanikke rohkem kui üks. (Eisen 1919: 83) Selliselt arutles Eisen aarete maapõue sattumise ja kunagise omaniku jätkuva hoole üle oma varanduse eest. Kes tahab rahapada eelmiselt omanikult üle võtta, sel tuleb paratamatult temaga arvestada. Tõepoolest – nimetatud motiivid on leidnud töötlemist rahvajuttudes ja seda nii kodunenud rändmuistendisüžees kui kogemuspõhistes memoraatides. Järelikult on siin üks muistendisüžee ja aktuaalsete uskumuste kokkupuutepunkte.

Et just kunagiste, surnud omanike hinged oleks saanud valvuriteks (Eisen *op. cit.*; Ü. Valk 2006: 46), ei tule siiski nähtavale alati. Eisen hindas seose näitamata jätmist ja vanapaganale aardevalvuri rolli omistamist rahva eksituks. Traditsiooni järjepidevust eeldades võiks arvata, et niisugune seos on lihtsalt rahva teadmistest taandunud. Olen seisukohal, et omanikust valvuri kujunemine polegi aardemuistendlik reegel.

Mõneti on märgata korrelatsiooni jutustaja kaugusega jutustatavatest sündmustest: kristalliseerunumates jutusüžees on endine omanik ja ajatu valvur seoses sagedamini. Tuntuim näide raha valvava kunagise omanikuga on Kreutzwaldi (õudus)muinasjutt “Julge rehepapp” (Kreutzwald 1978: 264–270), millest rahvaluulearhiivis leidub paarkümmend ümberjutustust. Rikas kuri mõisnik valvas lossikeldris mitusada aastat oma kulda ja hõbedat, kuni julge rehepapp söandas keldrisse tungida ja rahahunniku võrdselt kahte ossa jaotada (käsitlust vt Annist 1966: 202–204; Järv & Kaasik & Toomeos-Orglaan 2009: 538–539).

Surmajärgse hoolekande hüpoteesi toetavaid, ilmselt suulise pärimuse põhiseid tekste siiski leidub. Näiteks Hans Keller Pilistverest saatis Eisenile jutustuse raha matmisest sõjaohus, mil jõuka suguvõsa viimane ellujäänu vandus *koolja* rahakasti hoidma. Ohu möödudes tegi naaber proovi raha kätte saada, ent loobus, kui kohtas surnud naabrimeest.¹⁰⁹ Aardevalvuriga isiklikku kokkupuudet kajastavatesse juttudesse mahub arutlus surnud omanikust varanduse asukohal võrdlemisi harva.

¹⁰⁹ E 22416/7 < Pilistvere khk, Kõo – H. Keller (1896).

19. ja 20. sajandil jäädvustatud muistendid ja teated peidetud varandustest ei too otsest selgust, kuidas läks eelmistele asukatele kuulunud varandus kuradi või mingisuguse, eelmise omanikuga enam mitte eriti seotud jõu valdusse. Valvuri olemus on muistendikirjapanekutes kõike muud kui üheselt määratud. Varandust käsutavate jõudude vastuolulisus väljendub eriti kirkalt, kui jutustaja (või üleskirjutaja) on ühte ja samasse teksti kõrvuti seadnud vastandlikud võimalused. Näiteks Jaan Sandra muistendis 1898. aastast ei selgunud, kumaga kokku puututi, kas *jumala* või *juuda* sfääriga. Surnute varanduse teema on tekstis latentselt olemas, kuna tegevuskohaks on üks keskaegne maa-alune kalmistu:

Mitmelegi mehele olevat N kalme varandust uneh juhatedu, et säääl suur raudpaa täüs kulda ja hõbehet varjul om. Nimelt jutustas mulle vana Serga Hilip (76 a. v.), kuis tälle aastaga 30ne iist ütskõrd kolm üüd järetsikku und näüdätü, et külä kalmih suur katlatäüs tulitsit hüdsi hõõhkas, mida täl kästi kõõ katlaga hinele tuvva. [---]

Niipia, kui ma raudpaale lähembale sai, roomas üts hirmus suur siug ligi tulist raudpata, hoie uma pää usinala mulle vasta, nink märke kogoni kaala karata. Kui ma siski viil uma lapju kihvakuga mõndki hüdsekest paast küünüta tahtse, sõit üts ilmatu suur saksa tõld nela hobesega Petseri puult, hulga kelli ja kuljuste tili-naga, ja ma tagasi säält arr kavvembahe. [---] Naksi viil lapjuga küll tuult samalt kottalt kaibma, a säält es tule määnestki tähtsäpä asjakest valge ette, muud kui liivaga segi ruusapuru, koh mõni inemise luukibenakene seeh oll. Jääb kõik. Oles ma raesekene sis õks nuu hüdse paast ar ammutanu, ja kurja siugu es naanu pel-gama, tõeste, ma oles parhilla rikkamb miis võinu olla ku' Petseri kaupmiis Kuli-kohv. A võtt es lasta! Oll no kiilmine Jumalast vai juudast!" H II 61, 609/10 (1) < Vastseliina < Setu – J. Sandra < Serga Hilip (1898)

On huvitav, et valvaja ettearvamatus ja ebaselge identiteet ei muuda juttudes tingimata kahtlaseks otsitavat või peaaegu-leidmisel varandust. Hoiatusi *pahal kombel* raha saamise eest¹¹⁰ muidugi leidub nagu ka kristlikku kasinust toetavaid lauseid. Hiliskeskaja kristlikult tauniv suhtumine saamahimusse ja ahnusse (Le Goff 2001; Hundsbichler 2007) ei ole veel lõplikult kadunud ja ilmub mõningais modernse inimese maailmamõtestamise kajastustes. See aga ei tähenda ei jutumaailmas ega tegelikkuses valmidust loobuda raha enam-vähem legaalsest omandamisvõimalustest.

Kõnekaid paralleele, kellel on voli peidetud varanduste üle, kas elavatel või surnutel, pakub mediivist Hendrik Mäkelar (2007) skandinaavia saagade uurimise põhjal. Mäkelar rõhutab mõtteviisi muutusi 12. sajandi algusest kuni 15. sajandi lõpuni pärinevates tekstides. Ynglingite saaga väljendas Odini seadust – surnuga koos pidi tulle minema lahkunule kuulunud rikkus, tema kasutada oli

¹¹⁰ Vrd nt: [---] Ühe teisele [mehele] näidatud unes ja käsitud pussnuga kaasa võtta ja ööldud: "Kui sina ei lähe, siis pead keikse vaesemaks sandiks jääma, aga kui lähed, siis saad keige rikkamaks." Mees ei läind ja ütles: "Ennemb jään keikse vaesemaks, kui olen rikas ja niisugusel pahal kombel raha saanud." H II 37, 134/8 (4) < Vaivara khk – H. Hendel (1892)

see, mis ta ise maasse mattis. Grettir Ásmundripoja saagas aga tõi loo tegelane hauakünkast kulda ja hõbedat. Mäkeler järeldeb, et mahamaetud varandus ei saanud jääda käibest kõrvale, vaid pidi muutuma kättesaadavaks elavatele (*ibid.*: 161–162). Seepärast ei leidnud hauarüüstamine hilisemas loos (st Grettiri saagas) taunimist.¹¹¹ Ajaloolasena osutab Mäkeler võimalusele, et kuna 13.–14. sajandil ehk hilisemate saagade kirjutamise ajastul oli seoses laieneva kaubandusega üha suurem vajadus hõbedat järele ja ilmus hoiustamist kritiseerivad kirjutised, siis võisid sama perioodi islandi autorid kanda kaasagseid rahaküsimusi üle saagade aegruumi (*ibid.*: 165–166).

Lugu varanduse äratoomisest – üks episood saagakangelase Grettiri rännakutes – kujutab endast põhimõtteliselt aardemuistendit. Haramsøy saarel nägi Grettir varandusetuld, mille otsimist talumees Audunn soovitas vältida. Grettir head nõu kuulda ei võtnud, laskus Kárr Vanaäti kalmukääpasse, leidiski sealt kulda ja hõbedat, kuid sai selle välja tuua alles pärast karmi võitlust hauaasukaga (Grettir 1982: 37–39).

Tõnno Jonuks loeb Ynglingite saaga kõnealusest lõigust (samast, mida vaatleb Mäkeler ülal tsiteeritud töös) välja muuhulgas viite deposiidile, mille paigutas vara omanik veel oma eluajal. Kalmesse võidi varasid hoiustada ka põhjusel, et seal olid need esivanemate kaitse all, leiab Jonuks keskmise rauaaja peitmiskontekstide üle arutledes (Jonuks 2009: 254).¹¹² Esivanemate sümbolset hoolt võidi tõepoolest tunnetada selliste aarete üle, mida hoiti maapõues kui hoiupangas, st rahapadade puhul, mis olid maa sees hoiul ja kust tarbe korral hõbedat võeti. Taolise praktika kajastus aga vaevalt et ulatuks hilistesse, 19. ja 20. sajandi rahvaluulekirjapanekutesse.

Huvitavaid näiteid Itaaliast kirjeldab Diura Thoden van Velzen, kelle käsitlusest tuleb välja, kuidas hauakambritest otsimine, sisuliselt ju hauarüüste, leiab kohalikku poolehoidu kui esivanematega suhtlemise eriline praktika. Aardeotsimist tõlgendatakse kogukonna siseselt võimalusena leevendada puudust ja häda. See on nagu esivanemate abi praegu elavatele inimestele. Suhtlemise sisuks on kauplemine, kokkulepped ja rahalised tehingud “etruski esivanematega”, kuigi

¹¹¹ Saaga eestikeelses tõlkes tuleb esile siiski üks mõtlemapanev nüanss. Grettir ilmub koos hauakünkast võetud kulla, hõbedat ja väärtusliku mõõgaga Thorfinnri, varanduste eelmise omaniku poja majja. Thorfinnr ütleb: “Ma ei loe seda sulle süüks, sest tean, et maa sisse peidetud või kääpasse maetud aaretest pole midagi kasu, ja pealegi tõid sa need mulle [---] (vt Grettir 1982: 39). Süüd ei ole, aga erilist kasu ka ei rõhutata, välja arvatud mõõga kui peresümboli puhul.

¹¹² Uuema arheoloogilise perioodi, 9.–13. sajandi lõikes märkis Evald Tõnisson (1962: 183) väga ettevaatlikult, et “üksikutele juhtumitel on muidugi võimalik, et esemeid on kalmesse peidetud ka aaretena”. Seevastu 2010. aasta sügisel muinasaegse kalme lähedusest avastatud rikkalik viikingiaegne hõbeaare annab alust oletusteks, et aarde omanikul võis olla plaan jätta hõbe esivanemate kaitse alla või kindlustada selle kasutamine pärast siitilmast lahkumist, nagu arheoloog Ülle Tamla kommenteerib leidu Ida-Harjumaa nädalalehes Sõnumitooja (vt Tamm 2010) ja kinnitab e-kirjas dissertandile 7. jaanuaril 2011.

hauariüüste ja muinasesemete illegaalse äri vormis. (Thoden van Velzen 1999: 176–189)

Märkimisväärne hulk aardejutte ei valgusta rahapaja peitmise asjaolusid, vaid on orienteeritud lähiminevikule ja olevikule. Paljudes muistendites niisiis probleemiga varanduse ja surnute seostest eksplitsiitselt ei tegelda, rahapaja päritolu täpsustamine ja endiste omanike võimalikud pretensioonid oma varandusele jäävad jutuhuvi alt välja. Kui aga jutt ilmutab pisutki ajaloolist suunatust, taotlust paigutada ajaloolisse traditsiooni, on varanduste kuulumine eelkäijatele kas sõnades välja öeldud või leidub tekstis varjatult. Varanduste minevikulisuse taju väljendamine osades muistendites loob pärimusse intensiivse ajalise dimensiooni, kannab minevikku olevikku, nagu seda iseloomustab Charles Stewart Kreeka näitel (2003: 487–490). Juhul, kui rahapada tõepoolest välja tuleb, kehastub minevik olevikus lausa käega katsutavate asjade kujul.

Varanduste minevikulisus on muidugi aardepärimuses vaikumisi alati olemas. Sageli rõhutab seda seostumine vanade matusepaikadega – pärimuse abil aja põlistamine kohta. Viitavad kommentaarid juttude kirjapanekutes, näiteks “kus on muistsed matusepaigad, seal on ka varanduste ja raha peidukohad”,¹¹³ pakuvad traditsioonilist rahvaarheoloogilist arusaama. Sellest ei tule nii aru saada, nagu oleks aardepärimus liitunud eranditult kõigi kalmete või kääbastega. Sagedamini kui haudadega võivad aardejutud kui kohamuistendid seonduda muude tähenduslike paikadega. Jonuks (2010: 69) peab võimalikuks, et rahapadade atraktiivsete leiulugudega “on markeeritud mentaalselt olulisi paiku maastikul”, kusjuures “paiga algne tähendus oli midagi muud”.

Varanduste matusepaikadel hoiustamise idee taustaks oli kalmistu tunnetamine teistsuguse, püha alana, kunagiste inimeste eksistentsi jätkumise kohana, nagu arheoloog Heiki Valk näitab 13.–17. sajandi külakalmistutega seotud rahvapärismust analüüsides (Valk 1995: 469; 2001: 40–41, 120). 1995. aasta uurimisseisu põhjal hindas H. Valk külakalmistute ja peidetud varanduste ning rahatule-muistendite kokkulangevused haruldaseks (H. Valk 1995: 468–469). Kui jutud peidetud varandustest seonduvadki Eesti lõunaosa külakalmistutega erandlikult, siis see ei tähenda, et oleks hoidutud seostest muude muistisetüüpide või teistest perioodidest pärinevate kalmekohtadega. Hämastavalt järjekindlaks ja võrreldes Lõuna-Eesti muistenditega lausa reeglipäraseks osutus varandusejuttude ja matusepaikade seos Saaremaalt kirja pandud jutupärimuses. Pärimusliku dateeringu järgi olid matusepaigad kas vanad, muistsed, katku- või Põhjasõja-aegsed, nendega ühendatavad või mujale lokaliseeritud varandused aga Rootsi-aegsed või lihtsalt vanad.

Aardepärimuse ja matusepaiga seoste näiteid pakuvad jutud Kalevipoja hauast (kääbas I aastatuhande II poolest) Kivinõmme metsas. Koht koos spetsiifilise pärimusega on üldteada publikatsioonide (Laugaste & Normann 1959: 399–405; 576–577) ja turistiinfo kaudu. Fakt, et künkakest on igalt poolt

¹¹³ ERA II 228, 456/9 (19) < Ridala khk, Sinalepa v, Käbla k < Peetri khk, Koigi v – L. Liivlaid, Parila algk < Pauliine Liivlaid, 52 a (1939).

kaevatud kullaotsijate poolt, on orgaanilise osana lülitunud jutustusse.¹¹⁴ Rahvaluulekoguja Mart Tarumi informant Juhan Maukin meenutas 1936. aastal, kuidas tema *isa ajal* otsisid Kalevipoja hauda *suured herrad posthobustega*, kes sooritasid koha peal mingeid mõtmisi, kuid kaevama siiski ei hakanud.¹¹⁵ Pala läheneb muistenditüübile “Tundmatud aardeotsijad”, ent suure tõenäosusega viitab arheoloogilisele inspeksioonile 19. sajandi lõpus. 1892. aastal uuris Kuremäel kalmistut muinsustehuviline vene keele ja kirjanduse professor Pavel Viskovatov (1842–1905) Tartu Ülikoolist. Oma töö raportis mainis ta muuhulgas ümbruskonna muistendirohkust ning seda, et talle oli näidatud Kalevipoja hauda neli versta eemal männimetsasel künkal (Viskovatov 1894: 238). Tema ekspeditsioon andis nähtavasti lisa aardeotsimise juttudele.

Uut avalikku elevust tekitas väike meediasündmus 2005. aasta kevadel, kui ajaleht Põhjarannik avaldas uudise Kivinõmme lähedalt leitud kivist, mida eksponeeriti kui *Kalevipoja südant* (vt Smirnov 2005). Uudisloo väitel tähistas hoopis see omapärane kivi seni leidmata kolme tunni kulda, mida seni tulutult otsiti Kalevipoja hauast. Kivinõmme metsa juhtum näitab, kuidas meedia osavõtul pärimus eriliselt võimendub ning kasvab kohalikust teadmisest laiemat huvi äratavaks tegelemiseks.

Mingil määral leidub ka eesti pärimuses jooni *intuitiivsest muinsuskaitsest*, kogukondlikust kontrollist, mida tohib teha ja mida mitte esivanemate poolt traditsiooniliselt pühaks või vähemalt tähtsaks peetud paikades. Niisugust mõistet kasutavad Sara Champion ja Gabriel Cooney (1999) käsitluses muististe tähenduste folkloorsest interpretatsioonist Irimaal. Nii nagu Eestiski, näitab nende uurimismaterjal kontraste, hoidva suhtumise valikulisust: ühelt poolt paikade puutumatus eest hoolitsemine, näiteks pühade allikate ja hiiekohtade puhul. Teisalt aga, ja seda just peidetud varanduste teemas, niisugust stiihilist kaitset ei ole (Champion & Cooney 1999: 197–198).

Olgu märgitud, et ajaloolisse traditsiooni ladestusid inimeste mälestused mõisa moodi muinsuskaitsest. Ahja-Mooste-Rasina piirkonnas (tänapäeval hõlmab Tartu ja Põlva maakondi) levis sisukas aardepärimus. 1929. aastal konstateeris Peep Madisson Kastmekoja külast, et Mooste parun olevat lasknud igale rahahimulisele kääpalõhkujale (ümbruskond on rikas kääbaskalmete poolest) peksa anda ning keelanud kõvasti kääbaste lahtikaevamise.¹¹⁶

Kalmetele viitavad aardejutud, kus otsijad kogevad midagi arusaamatut ning seetõttu jätavad väljakaevamise katsed pooleli, toetavad endistele asukatele kuulunud paikade puutumatus ideed. Tegu on preventiivsete muistenditega. Teistel juhtudel tabab matusekoha rikkujat õnnetus ning jutt funktsioneerib kui hoiatusmuistend. Kolmandatel juhtudel seevastu intuitiivne muinsuskaitse toi-

¹¹⁴ ERA II 125, 443/4 (8) < Iisaku khk, Illuka v, Edivere k < Jõhvi khk – M. Tarum, 24 a (1936), RKM II 405, 63 (a) < Lüganuse khk – V. Kangur < Albert Mahmastol-Mahelsaar, snd 1912 (1957).

¹¹⁵ ERA II 125, 300/2 (5) < Iisaku khk, Illuka v, Sootaguse k – M. Tarum < Juhan Maukin, 68 a (1936).

¹¹⁶ EKLA, f 199, m 38, 6 < Võnnu khk, Rasina v, Kastmekoja k – G. Noppel < Peep Madisson, snd 1847 (1929).

met ei avalda või seda ignoreeritakse, hoidlikkus pole ei narratiivseks ega aktuaalseks probleemiks. Traditsioon ei kinnita, et see oleks “vanasti” kuidagi teisiti olnud. Arheoloogid kirjeldavad hauarüüstamise jälgi, mida on jätnud varanduseotsijad väga ammu (Tamla 1990; Kiudsoo 2008; Inglismaa kohta nt Grinsell 1967: 4, 10).

Võnnu kunagine kirikuõpetaja ja muinsusteuuriija Eduard Philipp Körber (1770–1850) jäädvustas oma käsikirjalisse ajaraamatusse teate 1799. aasta jaaniõhtusest sündmusest:

Jaani päewa öösel kaiwiwa kats rahakaiwjad ütte wana pagana ajal tettu kääpa Aarniku kiwi takan üles, ent es löudnu muud, kui wana sawi potti, kea olle täüdetu koolja luieka ja üsteka. Mino arwaten wõiwa nee kääpa sääal paigan küll ligi tuhat aastat wana olla. (Körber 2003 [1808]: 36)

Tema käsikirjas “Vaterländische Merkwürdigkeiten” III (vt Brotze 2006: 564–565; samas ka *kooljapoti* joonistus) leidub lisadetail: aardeotsijad olid väljakaevatud urni suurest pettumusest, et loodetud varandused saamata jäid, katki lõõnud. Tõendeid 5.–9. sajandi kääbaskalmistu (Lõugas & Selirand 1989: 260–261) otsimissündmuse folkloriseerumisest hilisemates rahvaluule kirjapanekutes napib.¹¹⁷ Taolistel juhtudel on võimalik, et isetegevuslik kaevamine jätkus, ilma et seda oleks sõnastatud juttudesse. Pärimuspõhise tegevuse järgi on paraku maastikul näha ja seda ka kohtades, millega seotud rahvajutte pole folkloorikogudesse laekunud.

Aardemuistendite hulgas leidub juttude rühm, milles on eriti reljeefselt väljendatud elavate õiguse maksmapanek surija varanduse üle. Raha omanik sõnastab surma eel kättesaamistingimuse, kuid pealtkuulaja (või -nägija) kaupleb välja asenduse sooritamisevõimaliku teoga (eesti tüüp P 411 ehk AaS 63). Vara omandus muutub kohe ja lõplikult. Pealtnägija (tavaliselt sulane, karjus, kuid ka perepoeg või lihtsalt teine mees) mitte ainult et sunnib lihtsustama kättesaamistingimust, vaid omastab pärast peitja surma raha. Sama olukorda kirjeldab muistend vormeliga “Kelle käsi paneb, selle käsi võtab” (eesti tüüp P 536 ehk AaS 64), kus samuti kehtestab surija väljavõtmise tingimuse. Raha jääb tema valdusse nii kauaks, kuni taibatakse öeldu õiget tähendust. Vastupidiselt kättesaamisnõude asendamismuistenditele peab siin soovitus järgima sõna-sõnalt. Oskar Looritsa arvates kinnitasid taolised jutud rahvapärast õigust ja eetikat, mille kohaselt vara pidi jääma siinpoolsusesse, elavatele kasutamiseks, surnud ei vajanud suuri tagavarasid ja aardeid (Loorits 1957: 442).

Tõlgendaksin surijalt ülekavaldatud varanduse jutte eelkõige kui narratiivseid fantaasiaid või peidetu ülevõtmise stsenaariume, mida on harva seostatud konkreetsete isikutega. Samuti leiab vähe tähelepanu küsimus, millal täpselt

¹¹⁷ Vt siiski ERA II 241, 52 (12) < Võnnu khk, Ahja v, Valgesoo k < Põlva khk, Mooste v – K. Lodjak, Ahja algk < Miili Lodjak, 62 a (1939). Matusepaika ei mainita, kuid tegu on sama piirkonnaga. Muistendi järgi oli ühele mehele unes näidatud, et Aarniku metsast tuleb leida saksakeelsete kirjade ja aastaarvuga kivi ning selle alt otsida. Üleskirjutaja vanaemalt kuulnud loos jututegelane katset teha ei julge.

kirjeldatu toimus. See-eest on aeg ülimalt oluline jutusündmuste järgnevuste seisukohalt: peitja saab vaevalt lõpetada kraami kokkutassimise, kui juba otsib pealtnägija kõik välja. Nii kiire on surnute varanduse ülevõtmisega elavate käsutusse. Jutus "Kelle käsi..." peab see igal juhul sündima enne lahkunu matmist. Ka tingimuslikkus on erilisel viisil rõhutatud. Raha matja üritab kehtestada kättesaamise viisi, ent pealtkuulaja lausub selle kohemaid teisiti. Matja peab uut lausumist jumalikuks kuulutuseks ja on sunnitud nõustuma. Rahaasjade üle otsustajaks pole mitte jumal, vaid samasugune lihtsurelik, ainult kavalam ja osavam. Rahasuhted on suhted inimese ja inimese, mitte inimese ja jumala vahel.

Viimati vaadeldud juturühma palad on kõike muud kui ajaloolised muistendid. Jutumaaailma perspektiivis paistab silma kujutatavate sündmuste lühike ajavahemik loetud minutitest mõne päevani. Erinevalt ajalist ulatuvust rõhutavatest aardemuistenditest, mis negatiivse resultaadi korral jätavad pärimuse jõusse ka tekstivälise reaalsuse jaoks, informeerivad kättesaadud varandusega aardejutud üksiksündmusest jutumaaailmas. Kohati lähenevad need palad žanrilt naljanditele. Jutu "Kelle käsi..." helilindistused 1960.–1970. aastatest toetavad niisugust otsust (Kalda 2010: 876–877).

Arhiveeritud muistendid lubavad sõnastada kompleksse uskumusjäreltule, mille kohaselt siin kunagi elanud inimestest maapõue jäänud varad võivad küll edendada elavate elujärge, kuid nende sihilik otsimine ei tarvitse viia tulemusteni, otsimiste käigus võib sattuda kokkupuutesse vaimudega ning rahapaja leidmine on nagunii juhus või õnneasi. 1931. aastal kinnitas Richard Viidebaum (Viidalepp) laiale lugejaskonnale suunatud leheloos ülemäära paljude rahaaugujuttude paikapidavuse võimatust: meil peaks leidmata olema mitukümmend sõjakassat ja tündreid Rootsi kulda. Odavast metallist löödud ja roostest rikutud rahatükid ei teeks ka kedagi rikkaks. (Viidebaum 1931; vt ka III: 110)

Järgnevad aastakümned on korrigeerinud teadmist kunagi elanud inimeste poolt siia maapõue jäetud varanduste kohta. Vahepeal on välja ilmunud arvukalt rikkalikke leide (vrd Tõnisson 1962: 228–29; Tamla & Kiudsoo 2005). Mauri Kiudsoo tõdeb oma magistritöös, et Eestist on leitud sadu rahapadasid kümnete tuhandete müntidega ja aardeleide on tulnud päevavalgele paljudest küladest (Kiudsoo 2007: 3, 23). 21. sajandi saabudes sai uut hoogu isetegevuslik aardeotsimine, mis tänapäeval on tänu täpsete elektrooniliste vahendite kasutamisele senisest resultatiivsem ja kahjuks tekitab senisest rohkem muinsuskaitselisi probleeme (Kiudsoo 2008; Ulst 2010). Meediakanalites avaldatakse vastavateemalisi arvamus- ja uudislugusid, jätkub avalik kõnelus laiema publiku osavõtul (lähemalt Kalda 2008b; ka Ulst 2010: 160–161, 165).

Tänapäeva kontekstis on arutus elavate õiguse üle surnute varanduste suhtes jäänud tahaplaanile. Ebaõnnestunud kättesaamiskatsetega klassikalisi muistendeid, mis kaudselt ju toetasid varanduste puutumatus mõtet, enam ei jutustata. Ometi pole usundiline aluspõhimõte – järgida teatud norme lahkunud põlvkondadega suhtlemisel – sugugi kadunud. Moodsalt ratsionaalsete inimeste hulgas leidub endiselt neid, kes hoiatavad arheoloogiliste uudislugude internetikommentaaries usundiliste keeldude rikkumise eest surnute maailmaga

kokkupuutel. Maapõue jäänud peidetud varandusi peame, nagu seadus ette näeb, omanikuta varaks, mis leidmise korral kuulub riigile (regulatsioonist lähemalt Ulst 2010: 156–157; muinsuskaitse ajaloost Eestis vt Lõugas & Selirand 1989: 29–54).

Jagan John Lindowi järeldust (1982: 262), mille kohaselt peidetud varandustega seotud mõisteala moodustab tähelepanuväärse osa rahvausundist. Aarde-narratiivide kaudu tehakse kohalolevaks teispoolsus, jutustatakse inimeste maailma ja üleloomulike olendite sfääri kokkupuudetest niivõrd kuivõrd kum-magi toimimisse on segatud rikkuste oma(nda)mine. Rahapajad on maetud maapõue ja tulevad sealt aeg-ajalt põhiliselt juhuleidudena päevavalgele, st need on inimeste a(s)jalise maailma objektid, millega põimuvad sümboolsed suhted ja kujutlused.

Suuresti on usundilised aardejutud inimese valikute jutud, milles käsitletakse väljastpoolt lisanduvate hüvede vastuvõtmise lubatavust, samuti teispoolsuse voli all olevate varanduste tagasisaamist inimeste maailma. Jutud sekundeerivad argistele rahasuhetele, mille sisuks on samuti veenmine ja kokkuleppele jõud-mine, maagia ja argitarkus, kuritegu ja karistus, saamine ja ilmajäämine. Usundilistes aardejuttudes astuvad inimese partnerite või vastastena üles mütoloogilised aardevalvurid, kelle identiteet võib jääda hämaraks. Kuna inimene ei tea, kes tema vastas on, siis teeb ta vigu ja jääb varandusest ilma (loodetud tehing nurjub). Samas on pärimus sisemiselt vastuoluline: paralleel-selt üleloomuliku sfääriga kokkupuute vältimise juttudega on tuntud olnud jutuarendused, mille kohaselt inimene kas püüab maksma panna oma üleolekut või siis sõlmib muidu keelatud kokkuleppeid. Inimestevahelise suhtluse kom-metele ja reeglitele vastavad aardejuttudes spetsiifilised tingimused ja nõuded.

Jälgisin läbisegi usundilisi kujutlusi, mida on pärimusekandjate poolt tõenäoliselt toetatud, ning jutusüžeesid usundiliste motiividega, mis kodunesid eesti aardetraditsiooni rändmuistendite koosseisus ja mis teenisid eelkõige jutupoeetika huve. Arhiivitekstid annavad teatud juhtudel vihjeid otsustamaks ühe või teise toime kasuks. Et aardepärimuse kirjanekutes ongi erinevate tasandite motiivid-episoodid põimunud ning moodustavad kaleidoskoopilisi kooslusi, on ehk õigem jätta erineva tausta ja kaaluga jutukompleksid lõpuni lahti harutamata. Uku Masing (1995: 173) jõudis sama tõdemuseni: “Nähtavasti säära- stesse juttudesse [st rahaaugu juttudesse] on poetunud igasuguseid suge- meid ja põhjalikult läbitöötamise juures oleks võimalik öelda, millisesse redakt- siooni kuulub üks või teine irdmotiiv algselt, mis hiljem on viidud ka teistesse juttudesse ja nii tekkinud kontamineeritud lood, mis pole pärit siit ega säält”.

4. AARDEKÕNELUSE KIHITIDE KIRJELDAMINE: TÜPOLOOGIA

4.1. Aardepärimus ja rahvajutuklassifikatsioonid. Ühe teema tüpoloogia põhimõtetest

Klassifikatsioonisüsteemi(de) formuleerimine on olnud folkloristikas kui teaduses uurimise nõudeks. Sidus süsteem võimaldab vastavalt valitud tunnustele ja kriteeriumitele korrastatult esitada näiliselt kaootilist infohulka ning tuletada detailide ning üksikjuhtumite põhjal mudeleid (Ben-Amos 1976: 31–32¹¹⁸). Uuritavate tekstide rühmitamine nendes leiduvate motiivikombinatsioonide sarnasuse alusel on rahvaluuleuurija igapäevatöö osaks. Tüpoloogia annab ülevaate ühe või teise jutu(tüübi) esinemusest kultuuris ja loob sel moel võimalusi võrdlevaks uurimiseks. Aineloendite taolist otstarvet rõhutab Heda Jason, kes näitab, et kuna aineloendid võimaldasid saada ülevaate tohutust materjalihulgast eri aegadest ning kohtadest, nii suulisest kui kirjalikust pärimusest, siis said nad võrdlev-ajaloolisele uurimisele hädavajalikeks allikaiks ja kohustuslikuks lektüüriks (Jason 2000: 13). Lee Haring (2000) peab tüübikatalooge olulisteks eelkõige filoloogilise folkloristika seisukohalt. Elo-Hanna Seljamaa kirjutab folkloristika meetodit dekonstrueerides: “Tüübi mõiste kuulub geograafilis-ajaloolise paradigma viisi juurde folkloori näha, mõtestada ja uurida ning on suurte tekstimassiividega töötamisel küllap vältimatu abiline” (2006: 103). Kui uurimisobjekti ja -meetodi taoline seos peab paika, lahendab see siinkirjutaja metodoloogiliste otsingute probleemid. Töötan geograafilis-ajaloolise koolkonna vaimus, kui korrastan pärimuse ühe teema variandid klassifikatsioonisüsteemiks ja keskendun uudishimulikult “tekstuaalsetele ajalugudele” (vrd Seljamaa 2006: 56, 104, 148), tõsi küll – püüdmata (re)konstrueerida tekstide algkujusid.

Kuid kas klassifikatsioonil on potentsiaali enamaks kui ühe või teise tüübi (motiivi) olemasolu registreerimiseks? Jah, on. Jututüüpide loendi koostamine eeldab suurte tekstihulkade läbivaatamist ning -töötamist. Selle käigus saab uurija detailselt informeerituks oma uurimisobjekti mitmesugustest omadustest, on ju töölaual nähtus tema igasugustes väljundites. Aine hoolikas tundmaõppimine kompenseerib ja ehk ka õigustab, kui vaja, tüpoloogiliste otsustuste subjektiivsust. Saavutatud kompetents erineb pärimusrühma liikmete traditsioonitundmisest. Hea jutustaja teab 86 pala ja rohkemgi veel, kuid ilmselt mitte 86 aardejuttu – see on eesti aardepärimuse põhjal eristatud sisuüksuste arv (vt Lisa). Seega uurija silme ees ja tema käe läbi moodustub tervikpilt vaadeldavast nähtusest (täpsemalt selle arhiveeritud tekstualisatsioonidest). Pildil kujutatud üksikdetailide kasutusseosed, väljendumiskontekstid, värvivarjundid on kättesaadavad eelkõige pärimuse kohalikule tundjale ja kandjale. Olen sama

¹¹⁸ Ben-Amos näitas seda folkloorižanride tasandil üldisemalt, ent öeldu kehtib ka žanrisiseste liigituste kohta.

meelt Kaarina Koskiga (2004: 96–98), et tüpoloogia kui liigitava tegevuse tulemus annab suuna interpretatsiooniaspektidele, pean silmas just võimalust näha peidetud varandustega seotud sündmusi ja nendest jutustamist üldisemal pärimustaustal. Tüpoloogiasse on haaratud uurimisobjekt tervikuna ja kontsentreeritult.

Pärimustekstide klassifikatsiooni kaudu demonstreerin Eesti näitel, missugused sisuüksused on väljendunud peidetud varandustest jutustades ja kõnealuse teema üle arutledes. Korrastatud andmehulk lubab terviku taustal vaadelda hulga elemente mitmesugustest vaatenurkadest. Tüpoloogia toel on võimalik kirjeldada aardepärimuse väljendumise erinevaid aspekte. Näiteks uurides aardejutte ühe jutustaja repertuaaris saab vaadelda tema esitatud palade tüpoloogilist koostist vastava traditsioonipiirkonna juttude tüpoloogilisel taustal. Diakroonilisel uurimisel aitab tüpoloogia esile tuua, missuguseid jututüüpe missugustel kogumisperioodidel on kirja pandud ja selle põhjal teha oletusi teatud süžeede taandumisest, teisenemisest või kestmisest. Uurides jutte ja teateid peidetud varandustest võrdlevalt (näiteks mõne teise kultuuri andmetega) tulevad ilmsiks tüpoloogilise pildi ühisosad ja erinevused.

Folkloristikas on tehtud indekseerimise alal tähelepanuväärset tööd. Pärimuseurija käsutuses on Antti Aarne poolt Hurda rahvaluulekogu põhjal koostatud muistendi- ja muinasjutuvariantide loetelu (1918: 128–129; 137), Just Knud Qvigstadi saami (1925) ja Oskar Looitsa liivi variantide (1926: 69–72) nimistud ning Reidar Th. Christiansen tõdemus norra muistendite tüübikataloogis (1958: 215), et lugusid peidetud varandustest ning nende otsimisest jutustatakse igas Norra kihelkonnas.¹¹⁹ Mahukast läti muinasjuttude ja muistendite motiiviloendist (Neuland 1981) on aardejuttude motiivid leitavad tähistuse N 500 juurest (106 üksusega). Samuti motiiviloendit kujutab endast vene aines- tikku koondav töö N. Kotelnikovalt (1999). Ta eristab aardemuistendites püsivate jutukomponentidena funktsioneerivad, rolli poolest staatilisteks ja dünaamilisteks liigituvad motiivid ja motiivielemendid ning järeldab, et tegelikult jutustamises realiseeruvad motiivide teatud kombinatsioonid (*ibid.*: 228).

Leedu rahvajuttude detailse strukturalistliku motiiviloendi kõrval (Kerbelytė 2001¹²⁰) pakub sealseid paralleele lihtne, kujutatavate sündmuste sarnasuse põhjal korrastatud temaatiline muistendisüžeede loend. Selles on registreeritud ka mittesüžeeliste tekstide peamotiivid. Aardejutud paigutuvad siin rubriiki “Ajaloolised muistised ja sündmused” (Kerbelytė 1973). Varasemast perioodist pärineb Jonas Balyse osalt motiivi-, osalt tüübipõhine *jutustava folkloori* kata-

¹¹⁹ Norra keele mitteoskajale jääb üksikasjalikum tüpoloogia peidetuks. Register, millele Christiansen vihjas (seda allikaloendis avamata) kataloogi aardemuistendite koondtüübi number 8010 juures (1958: 215), on 21. sajandil koos näitetekstidega leitav Norra kultuuriloolises metaandmebaasis ajalooliste muistendite alaosas sama koondtüübi numbriga tähistatult rubriigipealkirja “Skattegraving” all (vt <http://www.intermedia.uio.no/ariadne>).

¹²⁰ Koostaja opereerib elementaarsüžee mõistega ja ta on eristanud 152 elementaarsüžee-tüüpi.

loog 23 aardejutuüksusega (Balys 1936), millega koostaja üritas järgida Aarne süsteemi, kuigi see osutus komplitseerituks (lähemalt Racénaitė 2007: 101–102).

1961 ilmus soome müütiliste muistendite tüübi- ja motiiviloend Lauri Simonsuurilt, hiljem täiendas ja kaasajastas sama tööd (ka teoreetilise sissejuhatuse osas) põhjalikult Marjatta Jauhiainen (1999). Soome aardepärimus on organiseeritud kaheksaks tüüpide rühmaks 43 üksusega tähistuses “P” (nendest 11 tüüpi on uued võrreldes 1961. aasta seisuga), lisaks mõned üksused mujal, näiteks üks jututüüp tabuga seotud lugude rühmas¹²¹ ja üks hiidude teemas.¹²² Müntide ja esemete leiud kui asustuslooline rahvajutuaines on registreeritud Pirkko-Liisa Rausmaa ajalooliste ja kohamuistendite kataloogis (1973: 70).

Olen koostanud Eesti peidetud varanduse juttude ja teadete tüpoloogia (vt Lisa). Mõistete *motiiv*, *tüüp* ja *episood* kasutamisel järgin folkloristlikku uurimistraditsiooni ja Heda Jasoni metoodilisi soovitusi. Jasoni järgi (2000: 25; 2007: 96) on motiiv kontekstis eristus tekstist, tüübi puhul on enamasti tegu motiivide (episoodide) kimbu või jadaga, mis lähtub teatud konkreetsete tekstide motiivikombinatsioonide sarnasusest ja sisaldab loo kogu invariantset sisu. Jason peab tulemuslikuks ka episoodi mõiste kasutamist, kuivõrd narratiiv koosneb kas ühest või enamast episoodist, mille ilmumisjärjekord on korrastatud.

Niisugune seisukoht ei rõhuta enam ajaloolis-geograafilise koolkonna arusaama tüübist kui üksteisega geneetilises suhtes olevate lugude kogumist (koolkonnale omasest tüübikäsitusest Dundes 2002: 120; Järv 2005: 16–17). Ka rahvusvaheliste rahvajututüüpide uuendatud väljaandes mõistetakse tüüpi kui paindlikku folkloristlikku abstraktsiooni (vt ATU 2004: 8). Süstemaatikat esitletakse kui sellist tulemust, kus on taotletud nii tüübi- kui motiivitasandi arvestamist. Võrreldes motiiviloendiga kirjeldab tüübi- või isegi žanrikataloog uuritava repertuaari paremini, kuivõrd esile tulevad motiivikombinatsioonid (Jason 2000: 13–22). Lühidalt öeldes: tüpoloogiliste üldistuste põhjal saab parema ettekujutuse sisu asetumise võimalustest oma vormi. Tüübi, motiivi ja episoodi mõisted osutusid käesolevas töös aardepärimuse kirjeldamiseks vajalikeks ja sobivaiks.

Eesti aardepärimuse tüpoloogilisel korrastamisel seisin küsimuse ees, kas laiendada Aarne 1918. aasta tüübi- ja motiiviloendit, mille muistendiosa sisaldab vaid üheksat aardejuttude üksust. Teine valik oleks olnud Stith Thompsoni jutumotiivide loetelu (Thompson 1955–1958: peamiselt “N”) kohandamine eesti materjaliga, nagu tegi Lena Neuland (1981) läti vastava ainestikuga. Kolmas võimalus eeldas Simonsuuri/Jauhiaise soome mütoloogiliste muistendite

¹²¹ Tüüp F 281 (Jauhiainen 1999): surija peidab oma raha patja ning nõuab tungivalt padja kirstu kaasapanekut. Kui haud mingil põhjusel hiljem avatakse, on raha surnule suhu, silma ja ninna topitud. Tundest, et jutt peab olema registreeritud ATU klassifikatsioonis, kujunes painav otsing mööda märksõnu. Frederic Tubachi eksempliloendis (Tubach 1969) mainitakse motiivi rahast inimkeha avaustes üksustes 454, 3351, 4889, 5039.

¹²² Tüüp N 1056 (Jauhiainen 1999): hiiu poolt peidetud kullast eset või varakirstu ei suudeta enda valdusse saada.

alajaotuse P ja eesti aardetraditsiooni sobitamist. Sel juhul saaksid teiste temaatiliste juturühmade süstematiseerijad tahtmise korral süsteemi arendamist jätkata.¹²³

Minu aineloend moodustab piltlikult öeldes alapeatüki eesti ja soome aardetraditsioonide võrdlevast klassifikatsioonist. Tüübiartiklid paigutasin teadlikult soome aardejuttude tüübinumbritest vabadele kohtadele. Dissertatsiooni lisan leiduvas kataloogis olen eesti ja soome aardejututüüpide kokkulangevused ära märkinud, viidates eesti tüübi juures Jauhiaise vastavale üksusele. Näiteks jututüübi P 536 “Kelle käsi paneb, selle käsi võtab” juures osutan soome paral-leelile P 421 (sama number ei tähistä ühtegi eesti tüüpi). Samamoodi olen integ-reerinud Aarne-Thompson-Utheri (ATU) tüüpe ning lisanud viited A. Aarne Hurda kogu põhjal koostatud tüpoloogiale (Aarne 1918).

Mõned aardejututüübid lähenevad žanriliselt muinasjuttudele või ongi juba tõlgendatavad teisel žanrialal. Enamasti oli võimalik sobitada ATU tüübid eesti aardepärimuse tüpoloogilisse süsteemi. Niisiis ATU 740** “Poomiskatsel leitud raha”, ATU 763 “Leidjad tapavad teineteise” ja ATU 831 “Vaimulik (või mõis-nik) hirmutab alamast seisusest rahaleidjat” paigutuvad aardejuttude eesti tüpoloogiasse rahvusvahelise kataloogi ATU tüübinumbritega.

Tüpoloogiliste üksuste reastamisel otsustasin ühe järjestusprintsipi kasuks – lähtusin jutusisu eemaldumisest füüsilisest reaalsusest suurema sümboolsuse suunas. Lähtehüpoteesi kohaselt väljendusid tegelikkusseosed eri tüüpidesse kuuluvates tekstides erinevalt. Moodustus mõtteline tüpoloogiaskaala. Selle algusosa koondab tüüpe, mille tekstid edastavad rahvapärast teavet varanduse peidukohtadest ning peitmise (ja leidmise) asjaoludest koos mõningate, peami-selt mittemütoloogiliste jutumotiividega. Siin on teated varanduste asukohtadest (tüübid P 1, P 2, P 3), rahapajaleidude avastamise jutud (P 11), kogukonna tõlgenduslood kellegi paremale järjele jõudmisest (P 13) ja lood tundmatutest kaevajatest (P 21). Tüpoloogia keskse ala üksusi esindavad variandid edastavad samuti pärimuslikku teavet varanduste asukohtadest, kuid koos rändmuistendite süžeede ja kogemusjutustustega (st memoraatidega). Neis kirjapanekutes on rakendatud mitmekesiseid muistendi tõeretoorika kui veenmise kunsti võtteid (lähemalt Oring 2008; ka Siikala 1990: 92), mille hulgas pole sugugi vähetäht-sal kohal otsesõnalised kinnitused juttude tõele vastavuse kohta. Tüübinumbrite suurenedes tõepärasust rõhutavate võtete rakendamine kahaneb, puuduvad osutused varanduste asukohtadele maastikul, süžeed lähenevad muinasjuttudele või esindavadki juba žanriliselt teist – muinasjuttu. Jututegelasi ei konkretisee-rita, memoraadid puuduvad.

¹²³ Eesti katkupärimuse uurija Reet Hiiemäe (1997) oma ainekuga töötades seda teed ei valinud.

4.2. Aardejututüübid ja žanripiirid

Rahvapäraste ütluste ja -huumori uurija Arvo Krikmann on tüpoloogiaküsimusi ja žanriseoseid põhjalikult analüüsinud (Hiimäe & Krikmann 1992; Krikmann 1997: 52–171). Tema sõnul lihtsameelne reegel, nagu oleksid žanripiirid tugevamad kui tüübipiirid, ei tööta (Krikmann 1997: 162). Sarnase motiivikombinatsiooniga aardejutuvariandid, millest üks on kujundatud rohkem muinasjutu moodi ja teine rohkem muistendi moodi, liigituksid ühte tüüpi hoolimata žanri erinevusest. Aardepärimuses on esindatud teatud rühm jutte, mille puhul ongi raske otsustada nende žanri üle (kui ilmneb analüütiline vajadus seda teha). Terve jututüüp oma teadaolevate variantidega paikneb sel juhul žanriliselt muutlikul alal, variandid aga realiseeruvad kas lähemal muinasjutule või jäävad muistendiks.¹²⁴

Aardepärimuse siseselt ilmneb kohati tüübipiiri ja žanripiiri koostoime märke, isegi “lihtsameelne reegel” tugevast žanripiirist näib kuigivõrd töötavat, eelkõige muistendi üleminekul pajatuseks. Vahetu sündmuslikkus annab põhjust defineerida pajatus mõnel puhul omaette jututüübiks, näiteks otsijate eksitamise ja hirmutamise juhtumite ja pseudorahaaukude korral (tüübid P 35 ja P 31). Niisugune pajatus töötleb muistenditüüpide keskseid motive: mängus on aarded, hirmutavad valvurid, kättesaamistingimused, ent jutu sisuks on sageli temp, nalja-tegu, mis on inspireeritud kellegi usust peidetud varanduste olemasolusse või muust asjasse puutuvast pärimuslikust teabest. Tüübipiir alistas pajatuse žanrisunnile ja uurija loob uue klassifikatsiooniüksuse, kuhu asetuvad žanriliselt ühtsed lood, kuigi neis leiduvate motiivide-episoodide poolest olid lugudele kohad tüpoloogias n-ö reserveeritud.

Žanri – antud juhul pajatuse – mõju näiteks tüübiotsustuse tegemisel on stipendiaat Eduard Kase poolt 1928. aastal noteeritud põhjenduslugu kuuldustele kuradi rahaaugust Katlaoja kaldal metsas.¹²⁵ Pajatuse peategelane, Võhke-laane talu omaaegne peremees (jutustaja vanaisa), paistis olevat väga huvitatud kuulduste õhutamisest. Just teda olevat pidanud keegi teomees “heinasao laiuuseks” ja “kuuse pikkuseks” kuradiks. Puht nalja pärast oli keegi joonistanud inimese jälgedele lumel küünised ja sellest juba piisas kuradijuttudeks. Kuna samas Katlaoja kaldal töötas söepõletaja, andis see põhjust mitme seiga kokkuviimiseks ja jutustaja seletusviisi kohaselt tekkiski jutt kuradi tegutsemisest, kaasa arvatud rahatule põletamisest. Tüpoloogiliselt identifitseeritav on rahakuivatamine üleloomuliku olendi poolt (tüüp P 216). Ent sündmustest

¹²⁴ Selle üle, kuidas muinasjutud tunglevad muistendi suunas, kuidas teatud hulk ATU süsteemis “imemuinasjuttude hulka arvatud” jututüüpe otsekui tikuvad väljenduma muistenditena, arutleb Risto Järv (2005: 35–36). Nii Järv kui teoreetikud, kellele ta toetub, peavad muinasjutu- ja muistendižanrit eristades silmas eelkõige juhtumeid, kus uurimisajalooliselt ühel viisil – enamasti muinasjutuks klassifitseeritud jututüüpi tuleks tervenisti vaadelda teisel žanrialal, muistendina ja seetõttu muinasjuttude uurimisest välja jätta. Järv jõuab tõdemuseni, et “osa jutte on hägusate žanritunnustega narratiivid,” kuid ei alusta siiski küsimuse üksikasjalikumalt vaatlust üksikvariantide tasemel.

¹²⁵ ERA II 9, 436/9 (1) < Saarde khk, Kilingi v – E. J. Kase < J. Kosenkranius (1928).

jutustati teisiti, muistenditüübi sisu otsekui tühistati, millega jutt liikus žanriliselt pajatuse alale ja ühtlasi tundus eemalduvat kuratliku rahatulega muistenditüübist.

Lisaks tüpoloogilistele mõtisklustele ja žanrialastele tähelepanekutele on käesolev näide kõnekas folkloori ja tegelikkuse suhete eksponeerimise mõttes. Niisugused jutud näitavad, kuidas otsitakse ja leitakse reaalpõhjalisi seletusi pärimuse elementidele, antud juhul sõepõletamise ja rahatule motiivide seotusele. Seda, et rahatulede nägemine võib tõepoolest olla tuge saanud sõepõletamisest, on folkloristid pidanud täiesti võimalikuks (Fischer 2001a: 237–240). Reaalsete seletuste otsimise ja leidmisega tegelevad järelikult nii folkloor kui seda kirjeldav teadus.

Tüübi ja žanri koostoime probleem aardejuttude seisukohalt kerkib esile ka naljandiga seoses – mis teeb aardejutust naljandi, mis samasuguse sisu puhul muistendi, ja kas nad siis kuuluvad ikka samasse tüüpi? Žanriotsustuse puhul naljandi ja muistendi vahel jututüüp püsib, tüübipiir osutub tugevamaks žanripiirist. Omaette küsimuseks on, mille põhjal ja kes otsustab ühe või teise konkreetse jutu žanrilise iseloomu üle. Rahvusvahelises jutu-uurimises on leitud tüübile ATU 1645A “Unenägu varanduse hankimisest (Guntram)” koht naljandite ja anekdootide hulgas, teiste õnnelike juhtumite seas. Lausa naljandmuinasjutuks (*Schwankmärchen*), nagu seda iseloomustab Michael Chesnutt (1991: 160), peaks loo tegema selles kätkev ebaloogilisus. Nimelt jutustatakse siin olukorrast, kus kahest teekäijast üks heidab puhkama ja ärkvelolija näeb magaja suust väljuvat putukat (hiirt, ussi). Hiljem, pärast väikest ringkäiku üritab putukas (hiir, uss) kuidagi ukerdades tagasi pääseda. Situatsioon peaks seetõttu viitavama alogismile kui nalja sünnitavale mehhanismile.

Eesti traditsiooni seisukohalt aga ei toeta variandid rahvaluulearhiivis žanri määramist ühegi variandi puhul teisiti kui muistendiks (Kalda 2010: 883). Varanduseleidmise õnnelik juhust ei tee jutustusest tingimata naljandit ja alogismide tuvastamist saadab alati küsimus, kelle silmade läbi vaadatuna on olukord veider ja assotsiatsioonid ootamatud. Enamgi veel: kui ka veider olukord ja ootamatud assotsiatsioonid (täpsemalt nendest jutustamine) sünnitavad naeru, jääb küsimuseks, kas see on just koomilisuse tunne, mis naeru vallandab.

Kõnesoleva jutuga seoses pakub rahvaluulearhiiv mõnevõrra ootamatu üllatuse. Et jutustaja seekord tõesti nalja tegi, pole muidugi võimatu. Nimelt on Halliste kihelkonna Kaarli vallast 1939. aasta muistendikogumise võistlusele laekunud tekst, informandiks tollal 57-aastane mees.¹²⁶ Ta jutustas kahest vennast metsatöölisel puhkepausi tegemas. Üks meestest nägi mesilast, kes lendas sealsamas lähedal mingisse õõnsusesse, kusjuures pole öeldud, et ta lendas magaja suust. Hiljem hakkasid mehed putuka teekonda lähemalt uuristama ja leidsid oma suureks üllatuseks ja meeleheaks varanduse. Muistendi järgi olevat kahest metsatöölisest üks olnud Voltveti asunik Jaak Sõgel. Kuid Jaak Sõgel (1871–1963), kes siin asetati tegelase rolli jutumaailmas, oli sama mees, keda

¹²⁶ ERA II 236, 197/9 (2) < Halliste khk, Kaarli v, Saksa as < Paistu khk, Heimtali v – E. Pani, Araku algk < Jaan Pani, 57 a (1939).

hindame kui rahvaluule suurtkogujat, kirjutamise kaudu eneseteostajat, kelle käe läbi jõudis rahvaluulearhiivi pealegi 75 aardejutuvarianti (vt 2.5.5.).

Ka jutu ATU 1645A tüpoloogiline naaber ATU 1645 “Varandus kodukohas/aare sillal” paigutub eesti traditsiooni pigem muistendina. Võrreldes orientaalsete versioonidega toimus küllaltki suuri teisenemisi. Hommikumaise algupäraga jutt jõudis Eesti alale õhtumaal kodunenult. Euroopas oli pala omandanud küllaltki selged kohaloo jooned, muistendit jutustati seoses õige mitme sillaga üle Kesk-Euroopa jõgede (Lichtblau 2007: 37–39; Marzolph 2010¹²⁷). Arvan, et isegi kui jutt jõudis Eestisse trükiste vahendusel, eelistati seda siin suuliselt jutustada. Pean rahvaluulearhiivi tehtud kirjapanekuid, mida täiendavad üksikud helilindistused, põhiliselt suulise leviku kajastusteks (vrd Toomeos-Orglaan 2008: 19).

Eesti pärimuses on harilikult hästi välja arendatud dialoogi osa, kus aarde järelle tulnud külamees ja linlane (kaupmees, politseinik, sillavalvur) arutlevad varanduse asukoha üle, mis mõlemale on esialgu teadmata. Kõnelus toob asjasse selgust ning külamees leiab varanduse sõna otseses mõttes oma kodust. Jutt on keskendatud tavaliselt individuaalsele majandusliku olukorra paranemisele. Abjal on sama süžee integreeritud kogukonna suulise ajalooa. Varanduse leidja mitte ainult et oskas kasinalt elades varandust kasvatada, vaid parandas selle kaaskogukondsetele ja nii pandi alus piirkonna paremale elujärjele edaspidiseks. Koha peal on tuntud olnud ka teistsugune, ATU 1645-ks arendamata muistend. Vaene mees saab varanduse peidukoha teada unenäost ja leiab otsimise järel rikkused üles (tüüp P 141, unes juhutatud varandus saadakse näidatud kohast kätte). Oma 1894. aastal Eisenile saadetud jutuvariandi lõpetas korrespondent Jaak Söggel kestva heaolu ideega, nagu juba eespool märgitud: rikkust jagus nüüdsest peale kogu Abja vallale (vrd 2.5.5.). Pärast ilmumist Eiseni “Esivanemate varanduste” teises trükis 1908 jätkasid mõlemad lood ringlemist kui raamatumuistendid – kirjapanekud on tugevalt mõjutatud trükistest (vt Eesti Rahvaluule Arhiivi stipendiaadi Kase informantide esitust 1928 ja kogumisvõistluse materjale 1939¹²⁸).

Põhimõte, et žanripiir on nõrgem kui tüübiipiir, osutub kahe viimati vaadatud jututüübi puhul kehtivaks kultuuridevahelises perspektiivis: ühes kultuuris väljendub sama jututüüp naljandina, teises muistendina.

¹²⁷ Marzolph (2010: 879) peab silda – jutusündmustes olulist tegevuskohta – puhtalt euroopalikuks motiiviks.

¹²⁸ ERA II 3, 22/3 (3), 199/202 (4) ja 499/502 (3) < Saarde khk – E. J. Kase (1928) ning ERA II 238, 32/4 (15) < Viljandi khk, Uue-Võidu v < Suure-Jaani khk, Olustvere v – A. Peet, Tillu-Reinu algk < Leena Mitt, 64 a (1939).

4.3. Tüpoloogia kui andmetöötamise saadus.

Arvo Krikmanni mõiste “tüpoloogiline identiteet” ja aardejuttude iseolemise

Kuidas otsustada, missugusesse tüüpi kuulub üks või teine variant? See sõltub paljuski süstematiseerija subjektiivsest valikust, mis ei tähenda kaugeltki suvalist määramist, vaid on uurija isikliku kategoriseerimisprotsessi kui informatsiooni töötamise (vrd Casson 1983: 430) tulemus. Suure hulga variantidega töötades hakkavad sarnased tekstid algul uurija silme ees ja seejärel käe läbi koonsuma alamklassidesse. Äratundmist mõjutavad teatud tunnusmotiivid või -episoodid, mis – Arvo Krikmanni (1997: 152, 156–157) mõistet laenates – osalevad pala tüpoloogilise identiteedi hoidmises ehk aitavad juttudel püsida iseendana. Niisugused jututuomad¹²⁹ toimivad “leksikaalsete tugipunktidenä” palade meeldejätmisel ja äratundmisel esitusolukordades, kaasa arvatud kirjalliku teksti koostamisel ja lugemisel.

Krikmann arutleb tüpoloogilise identiteedi ja seda hoidvate leksikaalsete tuge üle eelkõige lühivormižanride seisukohalt, mille puhul mõne sõnastuselemendi muutus toob kergesti kaasa “tüpoloogilise destruktsiooni”. Samas teeb ta tähelepaneku, et pikemate tekstide olemine iseendana nii kergesti ohtu ei satu. Tõepoolest: muistendivariant, mis ju kvalifitseerub pikemaks tekstiks, võib rännata teisele tüübile omaste motiivide (motiivikombinatsioonide) alal, ilma et seda peaks tunnetama tüpoloogiliselt lõhutuna.

Aardejututüübi määramisel lähtusin sarnaste motiivide või motiivikomplekside kordumisest variantides. Tüüpi moodustavate tekstide tunnusmotiiv(id) on sama(d), kuigi igast variandist peegeldub individuaalseid muistendisisu arendamise viise või kompositsiooni iseärasusi. Ühe tüübi tunnusmotiivid saavad osaleda teisele jututüübile omaselt kujundatud tekstis, kuid on kas seatud teenima tolle teistsuguse süžee huve või lihtsalt täiendavad, kinnitavad ja mitmekesistavad jutu põhiliini, ilma et tekiks tunnet erilisest kontamineerumisest. Näiteks aardejututüüpides unes juhutatud varandusega (P 106–112, P 121 ja P 141) kohatab osades variantides rahatule motiivi, mis on jutu tuumaks hoopis tüüpides rahatule nägemisest (P 206), imelikest olenditest, kes tules metallraha kuivatavad (P 216), rahatulle eseme viskamise situatsioonist (P 217), ja juttudes, kus inimtegelane saab veidrast tulest piibule tuld või süsi rüppe, ilma et see kedagi või midagi põletaks (P 218 ja P 219). Rahatule motiiv on unes juhutatud varanduse jututüüpides mõnikord täiendavaks elemendiks, ilma et muutuks unenäost suunatud aardeotsimise muistendite (ja memoraatide) tüpoloogiline identiteet. Et eristada unes juhutatud varanduse juttude erinevaid arendusi üksteisest, on osutunud vajalikuks nimetatud juturühm süstematiseerida sisemiselt. Seetõttu moodustab aardeunenäo motiiv jutu tuuma koos teatud eristavate motiividega. Nende tüüpide puhul on põhjust rääkida kesketest episoodidest, mitte ainult tuummotiivist. Näiteks päris variandirohke jututüübi P 106 puhul (muistendi-

¹²⁹ Muistendi tuuma või südaelemendi (*the core of the legend*) mõistet on kasutanud ka nt Juha Pentikäinen (1989: 177).

tegelane jätab otsimata unes juhatatud varanduse) teevad jutu iseendana äratuntavaks aardeunenägu koos unenäole reageerimata jätmisega või alustatud otsingute katkestamisega.

Aardepärimusele väga omase vastuolulisuse ilminguks on jututüübile P 106 vastupidise resultaadiga lugude olemasolu traditsioonis: sel juhul läheb inimene unes nähtud nõuande järel varandust otsima ja leiabki selle, ilma et tekiks lisaprobleeme. Seitsmes jututüübis on igaühes aardeunenägu kombineeritud erineva otsimistingimusega, mida siis kas üritatakse täita, loobutakse hoopis, või ei saada katseid edu ka nende tingimuste täitmise korral. Süžee põhijoonis järgib suuresti skeemi: varandus on peaaegu käes, kuid piisab kellegi valesti öeldud sõnadest või tehtud tegudest, et leitu kaob.

Üks unenäos antud lähteandmetega jututüüpidest toetub vormelile, mis kehtestab, kellele varandus on mõeldud: "Siit saavad sundid-sandid" (P 109). Juttudes ei arutleta, kes need sundid-sandid võiksid olla, kuid peaaegu alati leidub keegi, kes tühistab lausunud sõnad ja seetõttu varandus kaob jäädavalt. Olgu öeldud, et enamiku variantide kohaselt ei aita siiski ka vormeliga nõustumine. Jutu levik näitab huvitavat lokaliseerimistendentsi Harjumaa idaossa ja Lääne-Virumaale. Näiteks Simuna Rahaaugumäe kohta (vt ka 3.2.2.) on arhiveeritud järjekindlalt sama jututüübi variante.

Eespool juba mainitud "Varandus kodukohas/aare sillal" (ATU 1645) ja "Unenägu varanduse hankimisest" (ATU 1645A) kuuluvad samuti tüüpide rühma, kus klassifitseerimisel alustasin aardeune-motiivist. Mõlema jututüübi puhul on unenägu siiski ainult üks tüübiomastest motiividest, st nende juttude tüübi (ja ühtlasi jutu olemuse) määrab mitme olulise motiivi leidumine: aardeuni, uue info saamine kodust eemal, tagasipöördumine ja varanduse väljavõtmine ATU 1645 puhul ning magaja käik aarde peidukohta kehast-väljas-rändamise teel, millega kaasneb oht elule ja mis nõuab ärkvel oleva kaaslaste abi ATU 1645A puhul. Nende rahvusvaheliste juttude tüpoloogiline identiteet on vastupidav, edasijutustamistel, ka kultuuripiiride ületamisel, põhiepisoodid säilisid, kuigi ilmneb mõningaid kõrvalejätmisi ja muid kultuurikontekstidesse kohandamise märke (Lixfeld 1972; Chesnutt 1991: 155–158). Suhteliselt hiline, 1939. aasta eesti variant mesilasega näitab, et kuigi tookordne esitaja või juba eelmine jutustaja vältis hingeputuka teemat, ei saanud teda kui varanduse asukoha näitajat loost päris välja jätta.

Aardeunenäo motiiviga jututüüpide variante on sageli üles kirjutatud memoaratseina, kuigi harva on tegu otseselt une nägija kogemustega, pigem ikka vahendatud jutustustega. Kummagi ATU süsteemis registreeritud jutu teisendites vahetut kogemuslikkust teadaolevalt rõhutatud ei ole.

Aardeunenägu osutub järelikult koos kättesaamistingimusi selgitavate asjaoludega tüpoloogiliselt otsustavaks kaasmotiiviks mitmes aadejututüübis. See ei ole takistuseks motiivi võrdlemisi vabale rakendamisele omakorda muude aardejututüüpide variantides, kus osutamine aardeunile annab jutustatule (või teatele) lisavärvi. Isegi sõnastuselt lakoonilistes ning asjalikkusele pretendeerivates teadetes aarde asukohast (tüüp P 1), sisaldub vihjeid selle "päriselt olemasoleva" varanduse ilmutamisele kellegi unenäos. Rahvajuttude

põhjal otsustades on unes märku antud isegi rahapadadest, mis arheoloogiliste juhuleidudena tõepoolest välja tulid. Charles Stewart (2003) arutleb huvitavalt, kuidas aardeunenäo motiiv kinnitab: teadmine peidetud varandusest peitub kollektiivses mälus ja avaldub nii jutustatud lugude kaudu (st teadvustatult), kuid ilmub ka mitteteadvustatud viisil.

Kui äsja vaadeldud juttude puhul suunas tüübiotsust tegema aardeunenägu (koos teiste spetsiifiliste motiividega), siis mitu jututüüpi on orienteeritud juhuslikkusele. Läbirääkimist, juttude vormis töötlemist on nõudnud inimese ettekavatsemata kokkupuude rahaauguga, ilma et oleks saadud eelnevaid märguandeid. Küsimus lähteinformatsioonist, selle saamise allikatest ja viisidest on peidetud varanduste teemas igal juhul olemas. Juhusest hargnema hakkavate sündmustega jututüüpe paikneb nii tegelikkusega tihedamalt seostatud juturühmades kui ka argireaalsusest selgemalt eemalduvas osas. Kohtumist loomavõi inimesekujulise rahaolendiga (tüübid P 721 ja P 731) näidatakse muistendites alati juhuslikuna. Reaalelulist situatsiooni on eelistatud rõhutada tegelike rahapajaleidude avastamise juttudes. Peidetud varanduse väljakaevamine pole siin olnud kavatsuseks nagu juhuleidudega külgnevates juttudes rahapaja peaaegu-et-kättesaamisest kündmisel või kaevamisel. Viimastel juhtudel komplitseerivad jutusündmusi episoodid, mis lähevad tegeliku aardeleiuga sarnasest lähtesituatsioonist kaugemale: leidja vannub kurja (tüüp P 66) või tänab ennatlikult jumalat (tüüp P 67), mistõttu korraks nähtavale ilmunud või endast kõlinal märku andnud rahapada kaob. Niisuguseid jutte kinnitati mõnikord lausa esemelise tõestusega: sündmust jäi asjaosaliste meenutama säilinud pajasang või üksikuid münte. Materiaalseid objekte on rakendatud muistenditõe kinnitamiseks. Isegi folkloristlike välitööde käigus on juhtunud, et informant otsib oma sõnade kinnituseks välja jutuga seotud eseme. Isegi kui eset millegipärast loodetud kohas ei ole, suudab küsitletav meenutada, kes ja millal seda viimati käes hoidis.

Kui leidmise juhuslikkus või vastupidi, tegutsemine kindla kavatsusega varandus üles leida osutus tüübikuuluvuse seisukohalt oluliseks detailiks, siis nii kummaline kui see ka pole, mängib tüübiotsustuse seisukohalt ainult väikest rolli resultaat: kas varandust saadi või mitte. Öeldu ei kehti, tõsi küll, jututüübi "Leiust jõukaks" (P 13) puhul, kus loo olemuse määrab just varanduse oletatav ülesleidmine, mis võimaldabki kommenteerida kaaskondse elujärje paranemist. Jumala või kuradi lausumisel (nagu viidatud jututüüpides P 66 ja P 67) rahapada valdavalt kaob, kuid see ei kehti kaugeltki kõigi variantide kohta ühtemoodi. Lisaks ilmneb ning mõjub siin kuradi ja jumala kummaline väljavahetatavus (vt märkus 89), mis raha kui pärimusteema ambivalenttsuse taustal ehk polegi nii arusaamatu: kus lausuti kurja, tulnuks lausuda jumalat; kus tänati jumalat, seal tulnuks hoopis tänada kurja.

Rahaolendi puudutamise nõudega juttude hulgas leidub nii positiivse kui negatiivse tulemusega variante: inimtegelane omistab raha, kui täidab olendi palve ennast puudutada või lüüa, ja jääb rahata, kui ta nii ei toimi. Mõttelises aardejututüüpide hierarhias asetsevad lood rahaolendiga reaalseid tegelikkusseoseid vältivate tüüpide alal. Vaid üksikud variandid on aja, koha ja isikute

osas konkretiseeritud. Üheks selliseks erandiks on lausa kogemuspõhine, kuid rahast ilmajäämisega variant aastast 1949, tookordse jutustaja vanaisa repertuaarist:

Toda kõnõlõs mul vanaesä ja tuu jutt om jaaniüüga seotu. Ma olli sis poiskõnõ. Meil oli üts sulane Juko Viido Grünberg. Enne jaanipäivä Juko Viidol tulnu raha-himo ja ta küsünü vanaesä käest, kuis saas jaaniüüsi rahha. Vanaesä ütelnu, et taahsamah Liinamäel om rahaait, tuu om jaaniüüsi vallalõ, jo kuivatedas rahha. Lätski Juko Viido Liinamäele. Olnu keskõõ ligidal. Äkki tulnu kangõ metsä-kohhin. Ta naanu pelgäma, juusknu kodo poolõ – väike pini takah. Kotoh kõ-nelnu tuud lugu vanaesäle. Vanaesä ütelnu: “U’l ollit, lõõnu kepiga, raha olõs kää olnu!” RKM II 22, 47/8 (1) < Räpina khk, Räpina v, Linte k – J. Sulengo < Hindrek Heering, snd 1885 (1949)

Alati toimib tüpoloogilise identiteedi tunnusena võõraste varanduseotsijate motiiv, mis vaid harvadel juhtudel jääb lisamotiiviks. Tarvitseb seda vaid jutu sees mainida, kui juba tunneme loo ära (tüübina P 21). Tundmatuid varanduseotsijaid iseloomustatakse võõrkeelse kõne, kaasas oleva erivarustuse, linnaliku väljanägemise ja läbipaistmatute eesmärkide näitamisega jutus. Lisaks on oluline kirjeldada võõraste tegevusest jäänud jälgi maastikul. Neis juttudes on tähtsal kohal sündmuste pealtnägijad või osasaajad, kui keegi kohalikest on palutud (palgatud) abiliseks – tegelased, kelle roll teistsugustes muistendites nii esile ei tõuse. Selle jututüübi variante iseloomustab väga tugev konkretiseeritus ja isegi mina-positsiooni esiletoomine. Kokkupuude tundmatute isikutega, kelle tegevust tõlgendatakse varanduseotsimisena, kujutab endast isiklikult kogetud sündmust (st jutustaja on otsijatega kohtunud) ja sellest rääkimine (või selle üleskirjutamine) toimub tugeva tõsielulise rõhutusega. Jutt pääses ka 1920. ja 1930. aastate päeva- ja nädalalehtede külgedele (lähemalt III: 116–121). Varanduse saamise või saamata jäämise osas tundmatute aardeotsijate lugu lõplikku selgust ei too: kaudsete märkide toel jõutakse otsusele, et tõenäoliselt aare siiski leiti.

Terve rühm muistenditüüpe osutusid määratletavateks spetsiifiliste vormeltingimuste kaudu, näiteks ohvrinõudega jutud seitsme venna vere valamisega (tüüp P 401) ja kindla arvu peade mahavõtmisega (tüüp P 411), kuid ka maagilisi toiminguid eeldavad “Kukega künda, kanaga äestada” (P 516), “Nülitud loomaga künda” (P 518), “Kelle käsi paneb, selle käsi võtab” (P 536) ja “Kits kolme jalaga tantsigu rahaaugul” (P 546). Raha otsekui kuulutab oma ilmumist tunnusliku lausumisega jututüübis “Ma tulen, ma tõusen!” (P 336), mis siiski võib sõnastuse osas varieeruda (näiteks tuleb vastata vene keeles¹³⁰). Lausumine eeldab jututegelase õiget vastust, mingis mõttes on aardejutt siin üles ehitatud dialoogiloitsule (vrd Kõiva 2007). Kahekõnes osalevad üleloomulik olend (seda esindav hää) ja jututegelane (tavaline inimene). Kui mõlemad lausumised on õiged, läheb kuulutus täide ja varandus pääseb peidust välja. “Ma tulen, ma tõusen!” lõpeb tavaliselt raha väljailumisega. Sellegi poolest sisal-

¹³⁰ Vaimuga suhtlemiseks appi kutsutud soldat ütleb häälitsejale: “Nu prinessi, kagda tõi hotšes” E 22579/81 (3) < Pärnu khk, Uulu v, Surju – M. Esna (1896).

dab rahvaluulearhiiv paari teisendit, kus isegi nii otsustavalt kujundatud kättesaamisfantaasia täide ei lähe. Näiteks Põhja-Tartumaa variandis sõandab rehepapp vaid purjuspäi vastata identifitseerimata karjajale: “Tule, kurat, ku tahad!” Raha vajub siiski tagasi ning moraalselt on, et see rahakatel tahtis jumalasõna.¹³¹ Variantides iseenesest ei tule vältida ei jumala ega kuradi nimetamist, isegi vastupidi: see on lausa loomulik, et inimene kumbagi hüüab või käratab. Nagu näha, on vaja üksnes teada, kumb pöördumine kuulub dialoogi konkreetsetes oludes. Jututüüp on erandlik kogu aardepärimuse kontekstis toimumiskoha poolest: tegevus toimub siseruumides. Ainus lokaliseeritud variant seostub ühe mäeseljandikuga – vaimude asupaigaga Viljandimaal Rimmu külas, kuhu keegi teadmatuses maja ehtas, kuid seal elada ei saanudki.¹³²

Nagu selgus, on aardepärimuse tüpoloogiline koosseis kirev ning motiivid ja episoodid, mis suunavad otsustama palade tüpoloogilise identiteedi üle, hõlmavad nii varandustega seotud erimotiive kui kõikvõimalikku muud traditsioonilist sisu ning ainukordseid elemente. Ülaltooduga osutasin mõningatele tendentsidele, kuidas teatud motiivikombinatsioonid osalevad jutu kooshoidmises, et üks või teine jutt oleks iseendana äratuntav ja ühtlaagu tüpoloogiliselt määratletav.

Pean tüpoloogilist lähenemisviisi juttudele ja teadetele peidetud varandustest tulemuslikuks. Tüüpide kaupa vaatlemine võimaldab analüütilisi eristusi. Tüübidentiteetide selgitamisel tulevad esile ühtlasi erinevate jutuarenduste seosed: haakumised ja külgnevused, kuid ka see, missugused motiivid-episoodid kindlasti ei ühendu. Ülo Valk juhtis eesti folkloristide talvekonverentsil 2010 kuulajate tähelepanu tüübimääramise uurimisotstarbelisele iseloomule, öeldes, et inimesed ei liigita muistendeid tüüpideks. Nii see ilmselt on, kuid arvan, et intuiitiivne tekstituvastusskeem või -mudel töötab sellegipoolest ja jutt tuntakse ära samamoodi, st tuttavate põhiepisoodide toel. Rahvaluulekogumise intervjuud pakuvad näiteid, kuidas vestluskaaslane jutustabki tellitud loo, kui kuuleb talle teada olevale süžeele viitavat küsimust – sisuliselt tüübinimetust (või lühikirjeldust). Folklorist läheb jutu äratundmiselt edasi, kui defineerib sarnased jutud tüüpideks ja sõnastab tüübikirjeldused, et iseloomustada konkreetsete variantide “eluavaldusi” või aktualisatsioone uuritavas pärimuses. Kaarina Koski rõhutab, et tüpoloogiline uurimine on interpreteerimine (2004: 96), inspireerib klassifikatsioonile toetudes detailsemalt vaagima aardejututüüpide omavahelisi seoseid ning toimimist kultuuri mitmekesistes väljenduskontekstides.

¹³¹ RKM II 25, 147 (11) < Maarja-Magdaleena khk, Kudina v – H. Nõu < Miina Lass, 79 a (1948).

¹³² RKM II 109, 185/7 (38) < Halliste khk, Abja-Paluoja – M. Laarman, s 1873 (1961).

5. KOKKUVÕTE

Dissertatsiooni neljas ülevaatepeatükis ja neljas uurimisartiklis on käsitletud jutte ja teateid peidetud varandustest eesti folklooris. Töö aluseks on Eesti Rahvaluule Arhiivis hoitavad teemakohased pärimuse kirjapanekud (2500 kirjallikku noteeringut ning 165 helisalvestist), mis on tehtud põhiliselt ajavahemikul 1860. aastatest kuni 20. sajandi lõpuni. Suur andmekogu – süžeeiliselt mitmekesine ja informatsioonirohke pärimuskompleks lubab järeldada, et aarded on andnud kõneainet, pärimusekandjad on vajanud rahvajutu vormi teema käsitlemiseks.

Allikate lähem iseloomustus näitas, et aardelugusid pandi kirja mitmesuguste kogumismetoodikatega. Tavaliselt paigutusid aardejuttude kirjapanekud muu rahvaluule hulka ning on seetõttu kirjeldatavad nende tekstuaalsetes ümbrustes. Uurimisotstarbeliselt moodustus spetsiaalne temaatiline tekstikogu, mis võimaldabki üksikasjalikumalt teemauurimist. Arhiivikontekstuaalsete tähelepanekute toel on lähemalt eritletud tendentse, missugusel kohal asuvad aardetekstid kogujate-üleskirjutajate materjalide hulgas ning kuivõrd viitab folklooritöö sellesse kaasatud inimeste pärimusorientatsioonile. Nimetatud aspektide jälgimisel selgus, et aardepärimust on üles märkinud oma lugude jutustajad, frontaalsed kogujad, kohapärimuse eelistajad, rahvaluulekogumise kaudu eneseteostajad, igal alal aktiivsed inimesed ning kooliõpilased. Frontaalsete kogujate (nendeks on folkloristid, stipendiaadid ja enamik vabatahtlikke korrespondente) poolt jäädvustatud materjali hulgas on aga näiteid kogujate kohtumistest üksikute aardejutuspetsialistidega.

Tekstide interpreteerimisel pole jäädud nõusse hinnanguga, nagu pakusid jutud arhiivis üksnes kontekstist ja tähendustest eemaldatud ainek. Selle asemel on lähtutud aardejuttude esitamise, kogumise, arhiveerimise ja uurimise protsessuaalsest iseloomust, mis annab alust püstitada üha uusi uurimisküsimusi. Need puudutavad tekstide liikumist ühest etapist teise, aardepärimuse intertekstuaalsust, siirdeid teistesse kultuuritekstidesse (ja informatsiooniruumi avarustesse) ning kirjaliku ja suulise leviku iseärasusi antud teema seisukohalt.

Töös on jõutud äratundmisele, et erineva kogujastiili ja isikuomadustega kaastööliste ning erialaspetsialistide tööga on folklooriarhiivi koondatud erakordselt sisukaid ja avameelseid jutte peidetud varandustest. Tekstid annavad juurdepääsu traditsioonilistele varandustega seotud arusaamadele ja praktikatele.

Arhiivitekstide põhjal on töös esile toodud mõningad peidetud varanduste traditsioonis toimunud muutused. Arhailisi süžeid, mida 19. sajandi lõpu-kümnenditel veel talletati, ei lisandunud hilisematel kogumisperioodidel. Sellest hoolimata leidub erandlikke näiteid: unustatud kujutlusi on suudetud sõnastada Teise maailmasõja järgsetes kogumissituatsioonides. Aardemuistendite tegelasteks olevate mütoloogiliste olendite identiteedid kas hägustuvad aja jooksul üha enam või taanduvad ühele-kahele üleloomuliku vastase kujule. Peidetud varanduste jutud ning neis esinevad uskumusolendid osutusid traditsioonis püsivamateks juhul, kui neid toetasid raamatumuistendid või neid õpiti

koolitundides. Kohapärimuslikesse seostesse kuuluvaid aardemuistendeid ning informatsiooni varandustest edastasid eelkõige kohalikud inimesed, keda sidus kõnealuste paikadega kohatunne. Teatud määral kajastuvad aardelugudes moderniseerumise ja arengu märgid, eriti omandisuhete ning aardeotsimise tehnika ja meetodite osas.

Dissertatsioonis on arutletud aardepärimuse žanrilisuse üle. Aardejuttude näitel sai kinnitust folkloristlik järelalus žanride erinevast kogemuslikust staatusest. Peidetud varandustest jutustamise keskseks viisiks olid muistendid – paindlik ja mitmekesist sisu töötlev žanr. Kõneks on tulnud rahvusvahelised rändsüžeed, kuid ka üksiksündmuste memoraadid. Aardejutud kanaliseeruvad veel pajatusteks ja naljanditeks ning ulatuvad muinasjuttude žanrialale. Märkimisväärne osa aardepärimusest väljendub tõsieluteatelse folkloorina, näiteks jutustused rahapadade leidmisest. Tuntavat tõesuse taotlust ilmutavad pärimuslikud teated varanduste oletatavatest asukohtadest.

Muistendi kui žanri siseliigituses hõlmavad aardejutud nii koha-, usundiliste kui ajalooliste muistendite alasid. Dissertatsiooni peatükis, mis on keskendatud aardejuttude vaatlusele teiste muistendite ja muude narratiivide hulgas, on küsimuseks varanduste teema väljendumine kohapärimuses, seosed usundiliste kujutelmadega, kuid ka usundilised aardemuistendid kui sellised. Arutletud on rändsüžeede kohandumise, aardepärimusest mõjutatud kohanime ja ning varandusejuttude tähenduslikkuse üle kohalikes oludes. Määratletud toimumisaeg ja -koht ning seotus konkreetsete inimestega tulevad aardejuttudes kirkalt esile ja tõstavad juttude usutavust. Selliselt kontekstualiseeritud aardepärimus osaleb kohaseoste loomises ja ülalhoidmises koos muude kohapärimuse lokaalse elementidega, kohalike teadmiste osana.

Uskumusi edastavad aardejutud ahvatlevad vaagima, kuivõrd tuleks neid interpreteerida kui fantaasiakujutelmi, kuivõrd aga kui elavat rahvausku. Tõlgenduskatseid on alustatud selliste aardejuttudega, milles jutusündmused lähtuvad unenägudest, inimesel tuleb varanduseotsingul kokku puutuda kuradiga (teda esindava või temast sõltumatu aardevalvuriga), varanduse saamiseks on seatud ohverdamisnõue või mille sisuks on peidetud varanduste ja surnute seosed. Aardejutud kui usundilised narratiivid kajastavad aardeotsimise erinevaid tulemusi ja ambivalentseid hoiakuid rikkakssaamise suhtes. Sageli jutustati üleloomulikest sanktsioonidest, mis kas hoidsid aardeotsijaid tagasi või põhjustasid haigusi ja õnnetusi. Teistel juhtudel aga, isegi kui kokkupuute ohtlikkuse motiiv leidis mainimist, ei viinud see juttus tõsiste tagajärgedeni. Usundilised aardejutud töötlesid inimese valikute küsimust. Aardemuistendid on ühelt poolt suuresti hoiatusjutud, ent teiselt poolt tuuakse nende kaudu näiteid õnnelikest edenemislugudest.

Töö ülevaatepeatükkidest viimases on rakendatud tüpoloogilist uurimismeetodit. Aardejuttude klassifitseerimistöö saadusena on valminud aineloend eesti vastava ainekogu kohta, mis moodustab dissertatsiooni lisa. Tuge tüpoloogilise uurimisviisi jätkamiseks on pakkunud arusaam, et ka klassifitseerimine kujutab endast interpreteerivat tegevust ning et tüüpide eristamine on spetsiifiline andmetöötlus. Tüübiartiklid (86 üksust) on loodud sarnaste motiivide

episoodide korduva esinemise põhjal variantides. Ütluste ja rahvahuumori uurija Arvo Krikmanni tüpoloogia-analüüsid on andnud inspiratsiooni selgitamiseks, missugused motiivid ja missugustes seostes määravad aardejuttudes tüpoloogilist identiteeti. Selgus, et näiliselt nii oluline aspekt nagu aarde saamine või sellest ilmajäämine kuulub tüübitunnuslike motiivide hulka vaid üksikutes liigitusüksustes. Sama jututüüpi esindav rahapajalugu võib lõppeda erinevate lahendustega.

Töö osaks olevates artiklites on tegeldud detailsemate uurimisprobleemidega. Käsitluses mõisakingsepa isikukogemuse loost kirikuraamatus ja rahvajutukogumikes on esile toodud, kuidas aardeotsimist tõlgendati ühe inimese elusaatuses kui tähenduslikku, hilisemaid sündmusi mõjutanud tegu. Seda on kõrvutatud analoogilisi episoodide sisaldavate hilisemate isikukogemuse lugudega. Et arutluse all olnud juhtumid sisaldavad üleloomuliku ründe kogemust, on artiklis diskuteeritud selgituste üle, mida senine folkloristlik praktika on niisugustel kordadel pakkunud: kuivõrd on tegu vaimudeteema kultuurilise omandamisega, kuivõrd aga individuaalse taju põhise uskumuskompleksi avaldusega.

Teises artiklis on jälgitud autoriteetses rahvajutuantoloogias – F. R. Kreutzwaldi “Eesti rahva ennemuistsetes juttudes” avaldatud lugemispala “Vinguv jalaluu” tekstuaalset saatust. Dissertatsiooni läbiva metodoloogiaga – otsest analüütilist huvi äratanud teksti ja sellega kõrvutatud teiste tekstide interpreteerimise teel on näidatud muistendi seostejooni hilisemate trükiste ning suulise pärimuse kirjapanekutega. Viimased lähtusid üldjuhul raamatuversioonist, ent nende kõrval levis ka publikatsioonist mõjustamata pärimust. Koos muistendi intertekstuaalsuse iseloomustamisega on nähtavaks tehtud muistendisündmuste lokaliseerimise viisid, sealhulgas paiga külastuskogemuste kirjeldused.

Kuna jutud ning teated peidetud varandustest on kõitnud meedia huvi Eesti ajakirjanduse algusaegadest peale, olen teinud sissevaate, missugused traditsioonilistest aardejuttudest on pääsenud ajakirjanduse veergudele. Kolmandas artiklis ongi iseloomustatud, kuidas 1920.–1930. aastate trükimeedia käsitles teemat, missugust osa aardetraditsioonist hinnati tõsiseltvõetavaks, missugust ebausutavaks. Ajakirjanduse kaudu suunati (teatud eelistuste alusel) osa aardepärimusest avalikku kõnelusse. Selle märkamine andis põhjust kõrvutada uudise kui ajakirjandusliku žanri ja muistendi kui rahvajutužanri omadusi. Ajalehed reageerisid uudislugudega varanduseotsimise sündmustele. Artiklid sisaldasid muuhulgas mõningaid aardepärimuse motiive, kuid üldjuhul hoiduti mütoloogilise ainese kasutamisest. Teema ja üksikjuhtumid selle raames leidsid pärimuse kohaliku (suulise) levikuga võrreldes avalikumat kajastamist.

Töö neljandas artiklis on esitletud piiritletud territooriumil tuntud olnud pärimust, mis koondab Põhjasõja sündmustega seotud ajaloolist traditsiooni, kohamuistendeid ning isikukogemuse jutte. Artikkel on keskendatud küsimustele, kuidas kohapärimus osaleb paigaidentiteedi vormimises ja kuidas selles protsessis paistavad välja jutud peidetud varandustest.

Suure osa varandusejuttude, eriti rändmuistendite otstarve on olnud ajaviide ja -täide nagu ikka headel lugudel. Ent laenuliste motiividega kord põimudes,

kord neist distantseerudes väljendusid jutustustes rahaga seotud uskumused ja uskumuste kaudu tõlgendatud personaalsed läbielamised. Aardepärimus pakub nii saamise kui ilmajäämise stsenaariume – mõlemad lahendused vajasisid rahvajutu vormis selgitamist ja kommenteerimist.

Töös toodud uurimisinäited piltlikustavad – Helmut Fischeri mõisteid kasutades – tegelikkuse ja jutustatud tegelikkuse vahelist vastasmängu, mille käigus aktualiseeruvad teemakohased väited, lood, kogemuskirjeldused ja uskumused. Peidetud varandused ajendavad jututegelaste tegusid ja mõjutavad neid. Selle kõrval on oluline rõhutada, et aardepärimusega on kogu aeg kaasnenud otsimiskatsete praktika ja otsimisest ilmselt haruldasemad leiujuhtumid. Aardemuistendite kaudu jutustatakse jutumaailmas sooritatud tegudest. Ka uued sündmused saavad lugudeks, kui potentsiaalsed sõnastajad nii otsustavad. Ühe või teise üksiku jutu aktualiseerumisel võivad koos temaga elustuda mõned vanad, võibolla isegi juba unustatud lood. Aaretest jutustamise, teadmise ja nende üle diskuteerimise protsess kestab ning toimub suulise jutustamise, raamatust lugemise, filmidest vaatamise, Internetis kommenteerimise, arhiivi(de)st andmete koondamise, arheoloogiliste kaevamiste ja ajakirjanduses kajastamise mitmekeistes vormides. Peidetud varandused nii nende materiaalsuses kui sümboolsuses on elu osa. Rahvajutud ja teated peidetud varandustest sekundeerivad omal moel rahasuhetele ja on viisiks jutustada kokkulepetest ja kavaldamisest, rahamaagiast ja ratsionaalsest meelet raha kasutamisel, keelatud tegudest ja karistustest, peitmisest ja otsimisest, saamisest ja ilmajäämisest.

6. ARTIKLITE SISUKOKKUVÕTTED

Väitekirja koosseisu kuuluvad neli artiklit, millest kolm on ilmunud folkloori-ajakirjas “Mäetagused” ning üks ingliskeelsena väljaandes “Folklore. Electronic Journal of Folklore” ajavahemikul 2003–2008. Väitekirja IV artikkel on avaldatud ajakirja “Mäetagused” rahvajuttude erinumbris 2004. Kõik käsitlused on leitavad ja loetavad elektrooniliselt serveri <http://www.folklore.ee> kaudu.

Artikleid ühendab lugude eksponeerimise võte, millega on püütud esitleda sama paigaga seotud konkreetse jutu või juttude mitmeid variante ning leida kas nendevahelisi seoseid või demonstreerida järgnevusi. Igas käsitluses läbi-valgustatud alliktekstide hulk on võrdlemisi erinev. Kõige piiritletum uurimis-objekt on artiklis I – nimelt 17. sajandil elanud mõisakingsepa isikukogemuse loost lähtuv tekstide rühm, mis töötleb varanduseotsimise tähenduslikkuse tee-mat ühe inimese saatuses, täpsemalt seda, kuidas aastatetagune aardekaevamine jutustatakse põhjuslikku seosesse hilisema kannatusepisoodiga inimese elus. Artiklis II on näidatud populaarses muinasjutuantoloogias ilmunud aarde-muistendi ja hilisemate arhiveeritud jutustuste seostejooni. Vahendi selle eesmärgi täitmiseks leidsin intratekstuaalsuse mõistes, mis on intertekstuaalsuse üheks ilmnemismvormiks. Artikkel IV on võrreldes teiste dissertatsiooni osadega rohkem keskendatud kohapärimuse uurimisele (oluline ka artiklites II ja IV), kuna vaatlusalused muistendid ja teated on tugevalt lokaliseeritud, seotud Emajõe-äärsete kohtadega. Siia on haaratud kolm kohajuttu, nende kirja-panekud rahvaluulearhiivis, avaldamine ajakirjanduses ja jutukstulek murde-kogumise käigus. Tausta loomiseks on integreeritud mõningad ajalooteaduse ja arheoloogia uurimistulemused.

Artikkel III kujutab endast perioodil 1920–1940 Eesti ajalehtedes avaldatud muistendite ja aardeleidudega seotud uudislugude analüüsi. Siin olen püüdnud välja tuua, missugused olid aardelema ajakirjanduslikku diskursusse viimise põhijooned mainitud ajavahemikul ja kuivõrd on võimalik näidata lehelugude mõju suulisele jutustamisele.

Kõigis artiklites olen jõudnud järeldusele, et peidetud varandustega seotud pärimus osaleb kirjalikus kultuuris (seostub teistsuguste kirjutatud-trükitud tekstidega) ja on kirjalikkusest suurel määral mõjutatud.

Artiklid, iseloomult juhtumi-uuringud, ei korda üksteise sisu, nagu ei korda artiklite sisu ka käesoleva töö sissejuhatavad peatükid. Paiguti on mõnda väidet refereeritud ja vajalikule artiklile osutatud.

Järgnevalt tutvustan lähemalt nelja artikli põhiseisukohti ja tulemusi.

6.1. Artikkel I

Kalda, Mare 2007. Mõisakingsepa isikukogemuse lugu Rõngu kirikuraamatus ja muistendikogumikes. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 35, 95–114.

Mitte küll varaseim ilmumisaja poolest, kuid dissertatsiooni esimesena paigutatud artikkel on pühendatud rootslasest mõisakäsitöölise Gröni kannatusloo vaatlusele ja lähtub selle avaldatud versioonist Riia kultuuri- ja teadusajakirjas “Gelehrte Beyträge zu den Rigischen Anzeigen” 1764. Riia ajakirjalisasilmunu aluseks oli omakorda sissekanne Rõngu kirikuraamatus perioodist 1710–1742, retrospektiivselt 1687. aastal aset leidnud sündmuse kohta. Koguduse liige Grön tunnistas surivoodil, et oli noorena varandusi kaevanud. Seda meenutasid talle tontlikud naised, kes ilmusid ühel saatuslikul ööl meest tantsitama, mille tagajärjel ta haigestus ja suri. Kuigi lugu avaldati paaris 19. sajandi lõpukümnendite muistendikogumikus, vajus see peagi unustusse. Lisaks tekstide saatusele ajas on artiklis lähemalt jälgitud erilist kogemust, tunnet sattumisest üleloomuliku ründe objektiks.

Artikliga olen püüdnud järgida ajaloolise jutu-uurimise põhimõtteid, mida Rõngu kirikuraamatus ära toodud muistendite analüüsimiseks on rakendanud Jürgen Beyer (viited artiklis I). Üleloomuliku puudutuse tunde ja sellest jutustamise mõistmisel ning tõlgendamisel olen toetunud David Huffordi käsitlusele usundiliste juttude kogemuskeskse analüüsi metoodikast (viide artiklis I).

Otsing rahvaluulearhiivis ja päring vaimuteemalistes foorumikõnelustes andis tulemuse, et väga erilisi, harva dokumenteeritud ja kogeja jaoks raskesti seletatavaid elamusi (tavaliselt pigem rääkimata jäetud elamusi) on saadud 19. ja 20. sajandi jooksul ning need jätkuvad 21. sajandil. Küll aga ei seostu hilised näited enam varanduste otsimise episoodiga.

Artikkel kinnitab tõsiasja, et ametlikud dokumendid, antud juhul kirikuraamatud, võivad sisaldada huvitavat pärimust, millele on võimalik leida paralleele teistsugustest kaasaegsetest ning mõnevõrra hilisematest allikatest. Artiklis esitletud vana lugu ja Interneti-foorumisse postitatud kogemusekirjeldus – teine käsitlust kujundanud pala – pole omavahel mitte kuidagi seotud, rääkimata usundiliste kujutelmade järjepidevusest. Vaadeldud sündmuste asjaosalistel polnud kontakte ühegi teise sarnase juhtumiga. Kirjelduste mõistmiseks on vaagitud kahte tõlgendusviisi: kas vaimukogemused on kultuuriliselt omandatud või, nagu on arutlenud David Hufford, avaldub individuaalse taju mudelite põhjal vormuva uskumuse toime. Mõisted, mida inimene kasutab läbielatu vahendamiseks, on kahtlemata kultuuriliselt omandatud. Interpreteerides aga tuleb silmas pidada, et pole õige kogejale omistada ettekujutusi ja mõisteid, mida ta ise ei nimetanud.

18. sajandi alguses kirja pandud sündmus dokumenteerib ühte tekstualiseerimisvõimalust. See on väärtuslikuks allikaks muistendimotiivide diakroonilisel vaatlusel, kuigi otsese järjepidevusega siin tegu ei ole. Sarnaseid motiive ja episoodide sisaldavad kogemuslood ei ole tingimata üksteisest pärit.

6.2. Artikkel II

Kalda, Mare 2008. Landscape with a whining shinbone: on a legend in the Estonian folk tale anthology by Friedrich Reinhold Kreutzwald. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 40, pp. 45–72.

Kui artiklis I analüüsin kogemusjutte, mis üksteisest mõjutatud ei ole, siis dissertatsiooni teises osaartiklis on lähema vaatluse all just sellised muistendid, mis kujutavad endast üksteise ümberkirjutusi või meelde jäänud versioonide edastust. Niisugune leviku- ja mõjude mudel eeldab intensiivset alusteksti. Kreutzwaldi muinasjutuantoloogia “Eesti rahva ennemuistsed jutud” seda ülesannet täidabki. Alates 1866. aastast on raamat suunanud pärimusekandjate lugemiskogemust ja, nagu selgub, osalenud kui mitte repertuaari kujundamisel, siis rahvaluulekogumise kaastööde mahu kasvatamisel. Hoolimata sellest ei pea ma siiski vajalikuks tõstatada autentsuse probleemi, mis on kõitnud tõlgendus-suunda, mille raames üritatakse pühendada suulise, kirjandusest rikkumatu, põlvest põlve edasi antava traditsiooni uurimisele.

Käsitlen seevastu ühe teksti, lugemispala “Vinguv jalaluu” kohalolekut teistes tekstides (st kohalike kogujate rahvaluulesaadetistes) intertekstuaalsuse avaldumisenä. Tähelepanu all on konkreetne muistend, kuidas heasoovlik jututege-lane korraldab oigavale luule kombekohased matused ning tänutäheks leiab kätenäidatud kohalt rikkaliku varanduse. Analüüsivõtteks on siin arhiveeritud rahvajuttude ja Kreutzwaldi (alg)versiooni vaheliste seostejoonte näitamine.

Iga kordustrükk on muistendi tuntust omakorda uuendanud ja märgid muistendiga tegelemisest ning mitmesugustesse kontekstidesse ümberpaigutamisest jätkuvad. Õeldu kehtib ka muinasjutuantoloogias ilmunud teiste muistendite või Kreutzwaldi terminoloogia kohaselt *paiklike ennemuistsete juttude* kohta.

Artiklis on tegeldud ka muistendisündmuste lokaliseerimise küsimusega, mis on põhimõtteliselt samuti tõlgendatav intertekstuaalsuse ilminguna, kuna puudutab seostamist kohanimega, teiste sama koha lugudega ja külastus-kogemustega. Sellest ideedekobarast on kantud ka artikli pealkiri. “Vinguva jalaluu” näide piltlikustab aardemuistendite sobitumist kohatunde ja kohaliku identiteedi kompleksi.

Artiklis on esile toodud ka mõned üldisemad tõdemused:

1. Raamatumuistendid peidetud varandustest moodustavad folklooriprotsessi loomuliku osa, sest pakuvad jutuvara ning aitavad jutustajatel ununenud tekstiosi meelde tuletada uute jutustamiskordade jaoks.
2. Raamatumuistendi eeltektid osutuvad mõnikord leitavaks. “Vinguva jalaluu” muistendit jutustas Kreutzwald erakirjas, kusjuures süžee lahknes raamatuversioonist küllaltki tuntavalt.
3. Jutukogumikust liikvele läinud ümberjutustus võib olla täiesti rahvapärane ja jutuna õnnestunud.
4. Ka otsesed mahakirjutused on küllaltki informatiivsed, hoolimata arhiivi petmise muljest. Niisuguste palade olemasolu aitab registreerida, missuguste tekstidega kirjasaatjad suhtlesid.

5. Raamatumuistendi varakult alanud mõju tingimustes ringleb siiski trükiantoloogiast sõltumatuid hiliseid variante.
6. Variantide võrdluse teel on näha ühe või teise aardejutu järk-järgulist taandumist pärimusekandjate teadmistest.

6.3. Artikkel III

Kalda, Mare 2003. Jutud peidetud varandustest. Pärimus ja meedia. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 20, 96–129.

Artiklis aardepärimusest meedias (III) olen jälginud perioodi 1920–1940 kontekstis, kuidas on varandusejutud kui pärimustekstid sobitatud meedia formaati, kusjuures teatud iseloomuga tekste meedia vältis (usundilisi muistendeid), teisi soosis (pärimuspõhiseid teateid rahapadade asukohtadest). Žanride kokkupuute iseloomustamiseks olen uudisloo tunnuseid võrrelnud muistendile omaste joontega ning toetudes ajakirjandusteoreetilistele põhitõdedele olen eritlenud meedia hinnanguid suunavat rolli selle marginaalsevõitu teema seisukohalt.

Ajalehesõnumitele on iseloomulik kalduvus sildistamisele, osa refereeritavaid pärimusmotiive määratleti paikapidamatuks *rahvaluuleks*, seevastu ajalooline traditsioon klassifitseerus vaadeldava perioodi lehelugude põhjal otsustades siiski arvestatavaks informatsiooniks. Uudisväärtust omasid jutustused kaasaegsetest sündmustest, näiteks tundmatute varanduseotsijate tegutsemisest või siis kohalike aardeotsijate plaanidest ja saavutustest. Ajalehe seisukohalt oli juttude avaldamise funktsiooniks info edastamise foonil näidata väljaannet suhtluses rahvapärase temaatikaga, narratiive sai vormida kõmulugudeks. *Tõepäraste lugude* kõrval avaldati Eesti Rahvaluule Arhiivist saadud klassikalisi aardemuistendeid, mille puhul rõhutati selgelt nende arhailisust ja mittepäevakajalisust. Hoolimata moodsast žurnalistlikust skeptitsismist rakendasid uudislugude koostajad osalt samu jutusisu tõestusvõtteid, mis on omased muistenditele – kinnitasid, et sõnumid vastavad tõele.

21. sajandi alguskümnendi avalikus diskursuses on olnud märgata teema uut väljendumispuhangut, mis toimub kõigis meediates.

6.4. Artikkel IV

Kalda, Mare 2004. Siinpool jõge – sealpool jõge. Mõne Emajõe-äärse koha loost. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 27, 73–104.

Artikli IV fookuses on kohapärimus.

Võnnu kihelkonnast erinevatel aegadel üles kirjutatud pärimuse hulgast eristuvad jutud, mille sündmuskohaks on endine Kantsi kõrts Alevi külas, Linnamägi Vana-Kastres ja koht Emajões, kus Põhjasõja lahingu käigus uppus Rootsi sõjalaev “Carolus”. Juttudel on territoriaalseid, ajaloolisi ning süzeelisi

ühisosi, kohapärimuslikku laadi ilmestavad ajaloolisele traditsioonile omased rõhuasetused. Ühtaegu on kolme vaatlusaluse koha lood ka paigaidentiteedi märkideks ning on kuulunud mõlema kalda inimeste repertuaari.

Artikliga IV toon esile, kuidas on jõeäärsete kohtade lugudesse põimitud ajaloosündmusi ja ajalookäsitlusi ning missuguste kohapärimuslike võtetega seda on tehtud. Tähelepanu all on olnud Emajõe kui loodusliku ja halduspiiri roll – kas jõgi eraldab või liidab, samuti küsimus, kuivõrd see valik peegeldub kohalikes juttudes. Artiklis olen jõudnud järeldusele, et nii siin- kui sealpool Emajõe on põhjust rääkida kaldarahva ühise territooriumi jagamisest, sarnasest eluolust tingitud identiteedist, mille kujundamises osalevad selgelt ka varandusejutud. Ühtlasi olen kirjutises jälginud kahe jõeäärse paigaga seotud ja ühte jõe põhjas asuvat objekti puudutava pärimuse nähtavaks tegemise või varjule jätmise asjaolusid.

Näitan artiklis IV, et lugude kestev tuntus on tingitud suulise pärimuse motiivide, kooli ajalooõpetuse, ajalehes ja jutukogumikes avaldamise ning kodudes tehtud käsikirjaliste ülestähenduste koostoimest.

KASUTATUD KIRJANDUS

- Aarne, Antti 1918. *Estonische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen*. FF Communications, 25. Hamina: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Adam, Thomas 2001. "Viel tausend gulden lägeten am selbigen orth". Schatzgräberei und Geisterbeschwörung in Südwestdeutschland vom 16. bis 19. Jahrhundert. *Historische Anthropologie*, 9: 3, 358–383.
- Alver, Brynjulf 1989. Historical Legends and Historical Truth. *Nordic Folklore. Recent Studies*. Ed. by Reimund Kvideland & Henning K. Sehmsdorf. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 137–149.
- Alvre, Paul 1990. "Sundid ja sandid". *Keel ja Kirjandus*, 11, 670–672.
- Anderson, Walter 1933. J. H. Rosenpläneri eesti muinasjutud. *Kirjoituksia isänmaallisista aiheista. Juhlakirja professori Kaarle Krohnin seitsenkymmen-vuotis-päiväksi 10. V. 1933*, Suomi 5: 16. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 15–37.
- Annist, August 1966. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Annus, Epp 2002. *Kuidas kirjutada aega*. Oxymora 5. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Apo, Satu 1992. Analysing the Contents of Narratives. Methodical and Technical Observations. *Folklore Processed. In Honour of Lauri Honko on his 60th Birthday 6th March 1992*. Studia Fennica. Folkloristica, 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 62–72.
- Apo, Satu 1993. Kirjoittavat kertojat. Teemakirjoittaminen – folkloristiikan "näkömätön" aineistonhankintamenetelmä. *Elias*, 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran jäsenlehti, 12–15.
- Apo, Satu 2003. Rahvapärase mõtteviisi uurimine arhiivi- ja küsitlusmaterjali abil. *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Koost. Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 218–233.
- Arora, Shirley 1987. Memorates as Metaphor: Some Mexican Treasure Narratives and Their Narrators. *Perspectives on Contemporary Legend II. CECTAL Conference Papers Series*, 5. Eds. G. Bennett, P. Smith, & J. D. A. Widdowson. Sheffield: Sheffield Academic Press, 79–92.
- Assmann, Jan 1995. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, 65 spring/summer, 125–133.
- ATU = Uther, Hans-Jörg 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. FF Communications, 284 & 285. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Bachter, Stephan 2004. Grimoires and the Transmission of Magical Knowledge. *Beyond the Witch Trials: Witchcraft and Magic in Enlightenment Europe*. Ed. by Owen Davies & Willem de Blécourt. Manchester: Manchester University Press, 194–206.
- Bachter, Stephan 2005. *Anleitung zum Aberglauben: Zauberbücher und die Verbreitung magischen "Wissens" seit dem 18. Jahrhundert*. Dissertation zur Erlangung der Würde des Doktors der Philosophie der Universität Hamburg. Hamburg.
- Balys, Jonas 1936. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas. Motif-Index of Lithuanian Narrative Folklore*. Tautosakos darbai [Folklore Studies], 2. Kaunas: Lietuvių tautosakos archyvas.
- Barnard, Alan & Spencer, Jonathan (Eds.) 2004. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London & New York: Routledge.

- Basso, Keith 2005. Wisdom Sites in Places. Notes on a Western Apache Landscape. *Senses of place*. Ed. by Keith Basso & Steven Feld. Santa Fe (New Mexico): School of American Research Press, 53–90.
- Ben-Amos, Dan 1976. The Concepts of Genre in Folklore. *Folk Narrative Research. Some Papers Presented at the VI Congress of the International Society for Folk Narrative Research*. Studia Fennica, 20. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 30–43.
- Ben-Amos, Dan 2009. *Kommunikatsioon ja folkloor*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Bennett, Gillian 1989. 'Belief stories': The Forgotten Genre. *Western Folklore*, 48: 4, 289–311.
- Beyer, Jürgen 2003. Ajalooline jutu-uurimine. *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Koost. Tiiu Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 81–93.
- Beyer, Jürgen 2011. Kas folkloristid uurivad rahva jutte? *Vikerkaar*, 1–2, 52–65.
- Beyer, Jürgen & Hiimäe, Reet (Hrsg.) 2001. *Folklore als Tatsachenbericht*. Tartu: Sektion für Folkloristik des Estnischen Literaturmuseums.
- Bogdanov, Konstantin 1995 = Богданов Константин Анатольевич. *Деньги в фольклоре*. Санкт Петербург: Белл.
- Briggs, Charles 1985. Treasure Tales and Pedagogical Discourse in Mexican New Mexico. *Journal of American Folklore* 98: 389, 287–314.
- Brotze, Johann Christoph 2006. *Estonica*. Koost. Ants Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat, Ants Viies. Tallinn: Estopol.
- Bruchez, Margaret 1997. Sacrifice. *Folklore: An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art* II. Ed. by Thomas A. Green, 751–752.
- Bruner, Jerome 1991. The Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*, 18, 1–21.
- Bönisch-Brednich, Brigitte 2004. Schatz. *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, 11. Hrsg. von Rolf Wilhelm Brednich. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1253–1259.
- Casson, Ronald 1983. Schemata in Cognitive Anthropology. *Annual Review of Anthropology*, 12, 429–462.
- Champion, Sara & Cooney, Gabriel 1999. Naming the Places, Naming the Stones. *Archaeology and Folklore*. Ed. by Amy Gazin-Schwartz & Cornelius Holtorf. Theoretical Archaeology Group (TAG). London & New York: Routledge, 196–213.
- Chesnutt, Michael 1991. Nordic Variants of the Guntram Legend. *Arv. Nordic yearbook of folklore*, 47, 153–165.
- Christiansen, Reidar Th. 1958. *The Migratory Legends. A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants*. FF Communications, 175. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Corpås, Ola & Widerström, Per & Ström, Jonas 2002. The Recently Found Hoards from Spillings Farm on Gotland, Sweden. *Клады: состав, хронология, интерпретация. Материалы тематической научной конференции Санкт-Петербург, 26-29 ноября 2002 г.* Ред. Дмитрий Глебович Савинов. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, Исторический факультет, Кафедра археологии, 57–62.
- D'Andrade, Roy 1987. A Folk Model of the Mind. *Cultural Models in Language and Thought*. Ed. by Dorothy Holland & Naomi Quinn. Cambridge: Cambridge University Press, 112–148.
- Dégh, Linda & Vázsonyi, Andrew 1983. Does the Word “dog” Bite? Ostensive Action: A Means of Legend Telling. *Journal of Folklore Research*, 20, 5–34.

- Dégh, Linda 1991. What is the Legend After All? *Contemporary Legend: The Journal of the International Society for Contemporary Legend Research*, 1, 11–38.
- Dégh, Linda 1994. *American Folklore and the Mass Media*. Folklore Today. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- Dégh, Linda 1995. *Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia/Academia Scientiarum Fennica.
- Dégh, Linda 2001. *Legend and Belief: Dialectics of a Folklore Genre*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dillinger, Johannes & Feld, Petra 2002. Treasure-Hunting: A Magical Motif in Law, Folklore, and Mentality, Württemberg, 1606–1770. *German History*, 20: 2, 161–184.
- Dundes, Alan 1971. Folk Ideas as Units of Worldview. *Journal of American Folklore*, 84: 331, 93–103.
- Dundes, Alan 1977. Who are the Folk? *Frontiers of Folklore*. Ed. by William Bascom. AAAS Selected Symposia Series, 5. Boulder: Westview Press, 17–35.
- Dundes, Alan 2002. *Kes on rahvas? Valik esseid folkloristikast*. Tallinn: Varrak.
- Eisen, Matthias Johann 1906. *Raha-augu jutud. Rahva suust kokku korjatud*. Kolmas suurendatud trükk. Jurjev/Tartu: Hermannii trükikoja trükk ja kulu.
- Eisen, Matthias Johann 1918. *Esivanemate ohverdamised*. Tartu: Eesti Kirjastuse Ühiseuse “Postimehe” trükk.
- Eisen, Matthias Johann 1919. *Eesti mütoloogia*. Tartu: Eestimaa Kooliõpetajate Vastastikuse Abiandmise Seltsi raamatukaupluse kirjastus.
- Eisen, Matthias Johann 1928. Rootsi kulda Eestis. *Eesti Kirjandus*, 4, 211–220.
- Eisen, Matthias Johann 1958. *Esivanemate varandus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ellis, Bill 1987. Why Are Verbatim Transcripts of Legends Necessary? *Perspectives on Contemporary Legend II*. CECTAL Conference Papers Series, 5. Sheffield: Sheffield Academic Press, 31–60.
- Ellis, Bill 1989. Death by Folklore: Ostension, Contemporary Legend, and Murder. *Western Folklore*, 48: 3, 201–220.
- Ellis, Bill 2003. *Aliens, Ghosts, and Cults. Legends We Live*. University Press of Mississippi/Jackson.
- Ellis Davidson, Hilda R. 1988. *Myths and Symbols in Pagan Europe: Early Scandinavian and Celtic Religions*. Manchester: Manchester University Press.
- Enges, Pasi 2000. Rahvausk lokaalses kollektiivis. Jõesaami usundilise pärimuse süsteemi jäälil. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 15, 65–78;
<http://www.folklore.ee/tagused/nr15/enges.htm>
- Ferraiuolo, Augusto 2004. *Pro exoneratione sua propria conscientia: Magic, Witchcraft and Church in early Eighteenth-Century Capua. Beyond the Witch Trials: Witchcraft and Magic in Enlightenment Europe*. Ed. by Owen Davies & Willem de Blécourt. Manchester: Manchester University Press, 26–44.
- Fischer, Helmut 2001a [1992]. Kohle und Köhler in der rheinischen Erzählüberlieferung. *Erzählen – Schreiben – Deuten. Beiträge zur Erzählforschung*. Bonner kleine Reihe zur Alltagskultur im Auftrag der Rheinischen Vereinigung für Volkskunde, 6. Münster & New York & München & Berlin: Waxmann, 234–248.
- Fischer, Helmut 2001b. Erzählte Wirklichkeit im Folklorisierungsprozeß. *Folklore als Tatsachenbericht*. Hrsg. von Jürgen Beyer & Reet Hiiemäe. Tartu 2001: Sektion der Folkloristik des Estnischen Literaturmuseums, 11–20.
- Fludernik, Monika 2009. *An Introduction to Narratology*. London & New York: Routledge.

- Foster, George 1965. Peasant Society and the Image of Limited Good. *American Anthropologist*, 67: 2, 293–315.
- Frazer, James George 2001. *Kuldne oks. Uurimus maagiast ja religioonist*. Tallinn: Varrak.
- Gazin-Schwartz, Amy & Holtorf, Cornelius 1999. „As Long as Ever I've Known It...” On Folklore and Archaeology. *Archaeology and Folklore*. Theoretical Archaeology Group (TAG). London & New York: Routledge, 3–25.
- Goldstein, Kenneth 1971. On the Application of the Concepts of Active and Inactive Traditions to the Study of Repertory. *Journal of American Folklore*, 84: 331, 62–67.
- Graf, Klaus 1988. Thesen zur Verabschiedung des Begriffs der „historischen Sage“. *Fabula*, 29, 21–47.
- Granberg, Gunnar 2003 [1935]. Muistend ja memoraat. Mõned metodoloogilised vaatepunktid. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 20, 44–50.
- Granger Byrd Howell 1977. *A Motif Index for Lost Mines and Treasures Applied to Redaction of Arizona Legends, and to Lost Mine and Treasure Legends Exterior to Arizona*. FF Communications, 218. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Grettir 1982 = *Grettir Ásmundriþoja saaga*. “Loomingu” Raamatukogu 33–35. Tallinn: Periodika.
- Grimm, Jacob & Wilhelm 1911 [1816]. *Deutsche Sagen*. Erster Teil. Neu herausgeben und mit einem Nachwort versehen von Hanns Floerke. München u. Leipzig: Georg Müller.
- Grinsell, Leslie Valentine 1967. Barrow Treasure, in Fact, Tradition, and Legislation. *Folklore*, 78, 1–38.
- Grinsell, Leslie Valentine 1979. Notes on the Folklore of Prehistoric Sites in Britain. *Folklore*, 90: 1, 66–70.
- Grišakova, Marina 2008. Kirjanduslikkus, fiktsionaalsus ja “võimalikkude maailmade” teooria. *Akadeemia*, 5, 967–988.
- Gunnell, Terry 2010. Sagnagrunnur: A New Database of Icelandic Folk Legends in Print. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 45, 151–162.
- Hagu, Paul 2004. Jaan Sandra jälg eesti kultuuriloos. *Kahrukõrvaga Ivvan. Valimik setu ja Vastseliina muinasjutte Jaan Sandra kirjanekutest*. Toim. Paul Hagu & Risto Järv. Tartu: TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 5–16.
- Hanni, Helen 2007. Projekt “Radar”. Ajaloolise pärimuse kogumisest ja digiteerimisest. *Paar sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*, XXIII, 349–352.
- Haring, Lee 2001. A vade mecum of indexing... *FF Network. For the Folklore Fellows*, 21, 20–22.
- HDA 1935/36 = Hirschberg, Stanislaus. Schatz. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, VII. Hrsg. von Eduard Hoffmann-Krayer & Hanns Bächtold-Stäubli. Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter, 1002–1015.
- Hiimäe (Proodel), Mall 1969. Über die nichtklassischen Volkserzählungen, ihre Genesis und Verbreitung. *Fabula*, 10, 142–154.
- Hiimäe, Mall 1972. Rahvakalender V. *Rahvapärimuste koguja. Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhendaja* nr 8. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, 19–23.
- Hiimäe, Mall 1978. *Kodavere pajatused. Kujunemine ja koht rahvajutu-traditsioonis*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hiimäe, Mall 1999. *Rahvajutte Maarja-Magdaleena kihelkonnast. Materjal rahvajutustajatele*. Tallinn: Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus.

- Hiimäe, Mall 2008. Välitööd kui kogumise ja uurimise viis. *Lee. Eesti Rahva Muuseumi Sõprade Seltsi väljaanne*, 14. Toim. Tuuli Kaalep & Sirje Madisson & Toivo Sikka. Tartu: Eesti Rahva Muuseumi Sõprade Selts, 64–71.
- Hiimäe, Mall 2010. Kohapärimus: piirid ja pidepunktid. *Viies folkloristide talvekonverents "Pärimuslugu ja ajalugu: piirid, pidepunktid ja tähenduste dünaamika"*. Teesid. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, 9–10.
- Hiimäe, Mall & Krikmann, Arvo 1992. On stability and Variation on Type and Genre Level. *Folklore Processed. In Honour of Lauri Honko on his 60th Birthday 6th March 1992*. Studia Fennica. Folkloristica, 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 127–140.
- Hiimäe, Reet 1997. *Eesti katkupärimus. Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused* 1. Monumenta Estoniae antiquae, 2. Tallinn: EKI Folkloristika osakond, EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Hirschberg, Stanislaus 1934. *Schatzglaube und Totenglaube*. Sprache und Kultur der germanisch-romanischen Völker, Reihe B. Germanistische Reihe, 9. Breslau: Priebatsch.
- Honko, Lauri 1964. Memorates and the Study of Folk Belief. *Journal of the Folklore Institute* 1, 5–19.
- Honko, Lauri 1998. Folklooriprotsess. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 6, 56–84; <http://www.folklore.ee/tagused/nr6/honko.htm>
- Hundsichler, Helmut 2007. Religiös orientierte "Schatz"-Auffassungen im Spätmittelalter. *Vom Umgang mit Schätzen. Internationaler Kongress Krems an der Donau 28. bis 30. Oktober 2004*. Hrsg. von Elisabeth Vavra & Kornelia Holzner-Tobisch & Thomas Kühtreiber. Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, 20. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 771. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 55–79.
- Hurley, Gerard 1951. Buried Treasure Tales in America. *Western Folklore*, 10: 3, 197–216.
- Hurt, Jakob 1989. *Mida rahvamälestustest pidada*. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti Raamat.
- Issakainen, Touko 2004. Taikatekstien arkistokontekstit ja hermeneuttinen tutkimusote. *Kansanrunousarkisto, lukijat ja tulkinnat*. Toim. Tuulikki Kurki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 1002. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 111–137.
- Jaago, Tiiu 2004. Minevikutõlgenduste ja ajakäsituste uurimine pärimusliku ajaloo vaatepunktist kahe temaatilise jutustuse näitel. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 27, 47–71; <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr27/jaago.pdf>
- Jaago, Tiiu 2009. Lugu ja sündmus jutu-uurimises: situatsioonianalüüsist kontekstianalüüsini. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 43, 125–144; <http://www.folklore.ee/tagused/nr43/jaago.pdf>
- Jaago, Tiiu 2010. Rahvaluule uurimise meetodid. *Folkloristika alused. Elektrooniline õppematerjal*. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond; <http://lepo.it.da.ut.ee/~tjaago/075lisa2.html>
- Jaago, Tiiu & Jaago, Kalev 1996. *See olevat olnud... Rahvaluulekeskne uurimus esivanemate lugudest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jason, Heda 2000. *Motif, Type and Genre. A Manual for Compilation of Indices*. A Manual for Compilation of Indices & a Bibliography of Indices and Indexing. FF Communications, 273. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

- Jason, Heda 2007. About 'Motifs', 'Motives', 'Motuses', '-Etic/s', '-Emic/s', and 'Allo/s-', and How They Fit Together. An Experiment in Definitions and in Terminology. *Fabula*, 48: 1/2, 85–99.
- Jauhiainen, Marjatta 1982. Uskomustarinat. *Kertomusperinne. Kirjoituksia proosaperinteen lajeista ja tutkimuksesta*. Tietolipas, 90. Pieksämäki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 56–84.
- Jauhiainen, Marjatta 1994. Aarretarinat. Sarmela, Matti. *Suomen perinneatlas. Suomen kansankulttuurin kartasto 2*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 587. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 451–459.
- Jauhiainen, Marjatta 1999. *Suomalaiset uskomustarinat. Tyypit ja motiivit*. Tarkistettu ja laajennettu laitos Lauri Simonsuuren teoksesta Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen (FF Communications 182. Helsinki 1961). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Johansen, Thomas 1991. "Now We've Got It": Danish Treasure-Hunting Legends Seen from a Structural Point of View. *Folklore*, 102: 2, 220–234.
- Johnson, Matthew 2001. *Arheoloogia teooria: sissejuhatus*. Archelogos 1. Tartu: Tartu Ülikool; <http://lepo.it.da.ut.ee/~margek/Johnson.htm>
- Jonuks, Tõnno 2002. Inimohver eesti eelkristlikus usundis. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 19, 125–134; <http://www.folklore.ee/tagused/nr19/inimohver.pdf>
- Jonuks, Tõnno 2009. *Eesti muinasusund*. Dissertationes archaeologiae universitatis Tartuensis 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jonuks, Tõnno 2010. Kohapärimusest Lahemaal. *Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. Teadusartiklid kultuuripärandist*. Koost. Ave Paulus. Tallinn: Huma, 63–76.
- Jordan, Tim 1999. *Cyberpower: The Culture and Politics of Cyberspace and the Internet*. London: Routledge.
- Jung, Carl Gustav 2005. *Inimene ja tema sümbolid*. Tallinn: Eesti C. G. Jungi Analüütilise Psühholoogia Selts.
- Jung, Jaan 1898. *Muinasaja teadus Eestlaste maalt II*. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast. Jurjev: A. Grenzsteini trükk.
- Jõgever, Jaan 1889. [Eesti muinasaeg] I jagu. *Jutud*. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat, II vihik. [Lisa] Seitsmesteistkümmes aastakäik. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 4–64.
- Järv, Risto 2004. Jaan Sandra isikupärased muinasjutud. *Kahrukõrvaga Ivvan. Valimik setu ja Vastseliina muinasjutte Jaan Sandra kirjanekutest*. Toim. Paul Hagu & Risto Järv. Tartu: TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 276–287.
- Järv, Risto 2005. *Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur*. Arhiivikeskne vaatlus. Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Järv, Risto & Kaasik, Mairi & Toomeos-Orglaan, Kärri 2009 (koost). *Eesti muinasjutud I: 1. Imemuinasjutud*. Monumenta Estoniae Antiquae V. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki 1989. Folklore Narrators. *Studies in Oral Narrative*. Studia Fennica. Review of Finnish Linguistics and Ethnology, 33. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 45–54.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki 2005. Homo narrans – People Making Narratives. *FF Network*, 29, 3–11.
- Kalda, Mare 1996. Teadaanne härradele Majandusministeeriumi mäeasjandusosakonda. Mõnest varanduseotsimise loost. *Vaga vares. Pro folkloristica*, 4, 53–60.

- Kalda, Mare 2002. Märkidega kivid ja peidetud varandused. *Mäetagused*. Hüperajakiri, 17/18, 194–211; <http://www.folklore.ee/tagused/nr17/kalda.pdf>
- Kalda, Mare 2008a. Diskursiivne aardeväli tegelikkuse skaalal. *Keelest meeleni II. Ülo Tedre juubelikonverents 20.–21. 02. 2008 Tallinn*. Teesid. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 3.
- Kalda, Mare 2008b. Aardeotsimise teema eesti meedias 2000–2005 folkloristi pilgu all. *Kes kõlbab, seda kõneldakse. Pühendusteos Mall Hiimäele*. Toim. Ergo-Hart Västrik. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused, 25. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 91–113.
- Kalda, Mare 2010. Eduelamuse ootel. Naer aardejuttudes ja jutustamise saateks. *Keel ja Kirjandus* 12, 873–889.
- Kaul, Flemming 2001. Kultwagen: Scandinavia, Late Pre-Roman Iron Age. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 17. Hrsg. von Heinrich Beck & Dieter Geuenich & Heiko Steuer. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 476–478.
- Kerbelytė, Bronislava 1973. *Lietuvių liaudies padavimų katalogas* = *Каталог литовских народных преданий* = *The Catalogue of Lithuanian Local Folk-Legends*. Vilnius: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas.
- Kerbelytė, Bronislava 2001. *Типы народных сказаний: структурно-семантическая классификация литовских этнологических и мифологических сказаний и преданий* = *The Types of Folk Legends: the Structural-Semantic Classification of Lithuanian Legends*. Санкт-Петербург: Европейский дом.
- Kikas, Katre 2007. Rahva(ja)luule piiril: Hans Anton Schults Oskar Looritsa ja Richard Viidalepa käsitluses. *Paar sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*, XXIII. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus, 71–92.
- Kikas, Katre 2010. *Hans Anton Schults ja kadunud käsikirjad. Rahvalik kirjalikkus rahvaluulearhiivis*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule osakond; http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/10062/15241/1/kikas_katre.pdf
- Kindel, Melika 2005. *Vaateid kohapärimuse väärtustamisele lähtuvalt Lahemaa turismisituatsioonist*. Magistritöö. Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.
- Kippar, Pille 1998. *Rahvajutte ja -tarkusi Kullamaa kihelkonnast*. Materjal rahvajutustajatele 1. Tallinn: Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus.
- Kirchgässner, Gebhard 2008. *Homo Oeconomicus: The Economic Model of Behaviour and Its Applications in Economics and Other Social Sciences*. The European Heritage in Economics and the Social Sciences, 6. New York: Springer.
- Kittredge, George Lyman 1929. *Witchcraft in Old and New England*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kiudsoo, Mauri & Tamla, Ülle 2006. Uti keeleid. *Etnos ja kultuur: uurimusi Silvia Lauu auks*. Muinasaja teadus, 18. Tartu-Tallinn: Tartu Ülikool, 267–297.
- Kiudsoo, Mauri 2007. *Eesti kesk- ja vara-uusaegsed keeleid. Vermingud ja nende ajaline ringlus*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli arheoloogia õppetool.
- Kiudsoo, Mauri 2008. Hauaröövlid ja keeleid. *Sirp*, 9 (22. veebruar).
- Klein, Barbro 2006. Introduction. Telling, Doing, Experiencing. Folkloristic Perspectives on Narrative Analysis. *Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives*. Studia Fennica. Folkloristica, 16. Helsinki: Finnish Literature Society, 6–28.
- Klintberg, Bengt af 1990. Do Legends of Today and Yesterday Belong to the Same Genre? *Storytelling in Contemporary Societies*. Ed. by Lutz Röhrich & Sabine Wienker-Piepho. Script Oralium, 22. Tübingen, 113–123.

- Korb, Anu 2005. *Venemaal rahvuskaaslasti küsitlemas: folkloristliku välitöö metoodilisi aspekte*. Studia Ethnologica et Folkloristica Tartuensia 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Korb, Anu & Peebo, Kadri (koost.) 1995. *Siin Siberi maa peal kasvanud. Ülem-Suetuki ja Viru-Pulani lood ning laulud*. Eesti asundused I. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Koski, Kaarina 2004. Monitulkintaisen aineiston ongelmia. Huomioita uskomustarinoiden luokittelusta. *Kansanrunousarkisto, lukijat ja tulkinnat*. Toim. Tuulikki Kurki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, 1002. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 91–110.
- Koski, Kaarina 2008. Conceptual Analysis and Variation in Belief Tradition: A Case of Death-Related Beings. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 38, 46–66; www.folklore.ee/folklore/vol38/koski.pdf
- Kotelnikova, N. 1999 = Котельникова, Н. Я., Стабильные повествовательные компоненты в несказочной прозе о кладах. *Русский фольклор XXX. Материалы и исследования*. Ред. А. Н. Розов. Российская Академия наук, Институт Русской литературы (Пушкинский дом). Санкт-Петербург: Наука, 215–229.
- Kotljär, Nikolai 1974 = Котляр, Николай Федорович. *Кладоискательство и нумизматика*. Киев: Наукова думка.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1866. *Eestirahva ennemuistessed jutud: Rahva suust korjanud ja üleskirjutanud Fr. R. Kreutzwald*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 42. Helsinki.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1978. *Eesti rahva ennemuistessed jutud*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kriiska, Aivar 1995. Aarne Michaël Tallgren. *Kleio. Ajaloo ajakiri*, 1 (11), 32–35.
- Krikmann, Arvo 1965. Küsimusi rahvanaljandite alalt I. *Rahvapärimeste koguja. Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhendaja* nr. 4. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, 21–57.
- Krikmann, Arvo 1997. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse* I. Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kõiva, Mare 2006. Kuidas kaitsta haldjarahvast. Digiteerimine, andmebaasid ja avatud juurdepääs folklooriarhiivile. *Võim ja kultuur* 2. Koost. Mare Kõiva. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum & Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, 45–83.
- Kõiva, Mare 2007. Miniatuurised dialoogid loitsutekstides. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 36, 129–160; <http://www.folklore.ee/tagused/nr36/koiva.pdf>
- Kõiva, Olli 1970. Juhiseid helilindistamiseks. *Rahvapärimeste koguja. Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhendaja* nr 7. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, 18–25.
- Körber, Eduard Philipp 2003. Võnnu kihelkonna ajalugu.. *Võnnu kihelkonna ajaraamat*. Koost. Tiiu Meerits. VLMS Lõoke toimetised, 1. Võnnu: Võnnu Laulu- ja Mänguselts Lõoke, 10–53.
- Laanes, Eneken 2009. *Lepitamatud dialoogid. Subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensia 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Láng, Benedek & Tóth, Péter 2009 (koost). *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Four-Hundred Years of Treasure Hunting in Hungary*. Handbooks and Their Readers. Fontes Ethnologiae Hungaricae VIII. Budapest: L'Harmattan.
- Laugaste, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Laugaste, Eduard & Normann, Erna 1959. *Muistendid Kalevipojast. Monumenta Estoniae antiquae* 2, Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid, 1. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Le Goff, Jacques 2001. *Raha või elu. Majandus ja religioon keskajal*. Tallinn: Varrak.
- Lehtipuro, Outi 1980. On Sampling Folklore Competence. *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum* 4, Turku, 20.-27. VIII 1980. Dissertationes symposiorum ad ethnologiam, folklore et mythologiam, archaeologiam et anthropologiam, litteras pertinentium. Turku: Suomen Kielen Seura, 341–348.
- Lehtipuro, Outi 2006. Kolumni: Folkloresta ja folkloristiikasta. Voiko tieteen kehitystä ennustaa? *Elore* 13: 2; http://cc.joensuu.fi/~loristi/2_06/leh2_06.pdf
- Leimus, Ivar 2007. Eessõna. Matthias Johann Eisen. *Rahaaugu jutud*. Tallinn: Schenkenberg OÜ, 7–9.
- Lichtblau, Karin 2007. Schatzvorstellungen in der deutschen Literatur des Mittelalters. *Vom Umgang mit Schätzen. Internationaler Kongress Krems an der Donau 28. bis 30. Oktober 2004*. Hrsg. von Elisabeth Vavra & Kornelia Holzner-Tobisch & Thomas Kühtreiber. Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, 20. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 771. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 35–54.
- Liiv, Ellen 1970. Sissejuhatus. Eduard Laugaste & Ellen Liiv (koost). *Muistendid Vanapaganast. Monumenta Estoniae antiquae* 2, Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid 3. Tallinn: Eesti Raamat, 17–31.
- Lindow, John 1982. Swedish Legends of Buried Treasure. *Journal of American Folklore* 95: 377, 257–279.
- Lixfeld, Hannjost 1972. Die Guntramsage (AT 1645 A). Volkserzählungen vom Alter Ego in Tiergestalt und ihre schamanistische Herkunft. *Fabula*, 13, 60–107.
- Loorits, Oskar 1926. *Livische Märchen- und Sagenvarianten*. FF Communications, 66. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Loorits, Oskar 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* 1. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18:1. Lund: Carl Bloms Boktryckeri.
- Loorits, Oskar 1951. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* 2. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18:2. Lund: Carl Bloms Boktryckeri.
- Loorits, Oskar 1957. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* 3. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 18:3. Lund: Carl Bloms Boktryckeri.
- Loorits, Oskar 2000. *Liivi rahva usund* IV-V. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Lõugas, Vello & Selirand, Jüri 1989. *Arheoloogiga Eestimaa teedel*. Tallinn: Valgus.
- Lätti, Priit 2005. Asustuspildist muinasaegsel Järvamaal – asustuskeskused ja linnused. *Mäetagused, Hüperajakiri*, 28, 123–148; <http://www.folklore.ee/tagused/nr28/latti.pdf>
- Marander-Eklund, Lena 2006. The Actors in Young Women's Childbirth Narratives. *Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives*. Studia Fennica. Folkloristica, 16. Helsinki: Finnish Literature Society, 140–157.
- Marzolph, Ulrich 1996. Lokalisierung. *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, 8. Hrsg. von Rolf Wilhelm Brednich. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1172–1177.
- Marzolph, Ulrich 2010. Traum vom Schatz auf der Brücke. *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*,

13. Hrsg. von Rolf Wilhelm Brednich. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 877–882.
- Masing, Uku 1995. *Eesti usund*. Tartu: Ilmamaa.
- Metsvahi, Merili 2000. Muistend kui tegelikkus. *Maa-alused. Pro folkloristica*, 7, 44–59.
- Metsvahi, Merili 2002. Inimene ja narratiiv. Püha Jüri legendi näitel. *Lemmeleht. Pro folkloristica*, 9, 121–146.
- Michlovich, Michael 1990. Folk Archaeology in Anthropological Perspective. *Current Anthropology*, 31: 1, 103–107.
- Millar, Laura 2004. Evidence, Memory, and Knowledge: The Relationship between Memory and Archives. Paper presented at the International Congress on Archives, Vienna 2004;
http://www.wien2004.ica.org/imagesUpload/pres_166_MILLAR_ZMIL01.pdf
- Mills, Margaret A. 2007. On the Problem of Truth in Ethnographic Texts and Entextualisation Processes. *Research Ethics in Studies of Culture and Social Life*. FF Communications, 292. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 56–75.
- Mullen, Patrick 1971. The Relationship of Legend and Folk Belief. *Journal of American Folklore* 84: 334, 406–413.
- Mullen, Patrick 1978. The Folk Idea of Unlimited Good in American Folk Legend. *Journal of the Folklore Institute* 15: 3, 209–220.
- Mäkeler, Hendrik 2007. Zum Wandel des Schatzmotivs in der altnordischen Sagaliteratur. *Vom Umgang mit Schätzen. Internationaler Kongress Krems an der Donau 28. bis 30. Oktober 2004*. Hrsg. von Elisabeth Vavra & Kornelia Holzner-Tobisch & Thomas Kühtreiber. Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, 20. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 771. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 153–166.
- Mälik, Vaina 1963. *Eesti Kirjameeste Seltsi osa Eesti folkloristika arengus*. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, 7. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Neuland, Lena 1981. *Motif-Index of Latvian Folktales and Legends*. FF Communications, 229. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Norlind, Tobias 1918. *Skattsägner: En studie i jämförande folkminnesforskning*. Lunds universitets årsskrift N. f. Avd. 1, 14, nr 17. Lund.
- Oinas, Felix 1999. *Tuul heidab magama ja teisi esseid*. “Keele ja Kirjanduse” raamatutari 3. Tallinn: Keel ja Kirjandus.
- Oring, Elliott 2008. Legendry and the Rhetoric of Truth. *Journal of American Folklore* 121: 480, 127–166.
- Paal, Piret 2004. *Eesti ja Soome-Karjala halltõvepärimus. Arhiivitekstidel põhinev analüüs*. Magistritöö; <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2004/b16954026/paal.pdf>
- Paidla, Arvi 1991. *Raplamaa*. Siin- ja sealpool maanteed. Tallinn: Olion.
- Palmenfelt, Ulf 2007a. Expanding Worlds: Into the Ethnography of Narrating. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 37, 7–18; <http://www.folklore.ee/folklore/vol37/palmenfelt.pdf>
- Palmenfelt, Ulf 2007b. Some Thoughts about Form in Metamorphosis Legends. *Indian Folklife. A Quarterly Newsletter from National Folklore Support Centre*, 25, 14–19.
- Pentikäinen, Juha 1968. Grenzprobleme zwischen Memorat und Sage. *Temenos*, 3, 136–167.
- Persky, Joseph 1995. The Ethology of Homo Economicus. *Journal of Economic Perspectives*, 9: 2, 221–231.

- Pentikäinen, Juha 1989. The Structure and the Function of Legend. *Studies in Oral Narrative*. Studia Fennica. Review of Finnish Linguistics and Ethnology, 33. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 176–186.
- Petzoldt, Leander 2003. *Väike deemonite ja vaimolendite leksikon*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond.
- Prants, Hindrik 1937. *Minu elukäik: Mälestusi ja pärimusi*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Prüller, Paul 1968. *Eesti rahvaastronoomia*. Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist 1. Kogumik. Tallinn: Valgus.
- Põldmäe, Rudolf 1938. Jaak Sõggel kultuuritegelasena ja vanavarakorjajana. *Rahvapärimate Selgitaja* 4. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, 134–136.
- Põldmäe, Rudolf 1987. Rahvaluulekoguja Tõnu Võimula. *Rahvaluulest*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 21. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 159–173.
- Põldmäe, Rudolf 1989. Materjale J. Hurda vanavara kogumise loost. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed* XII. *Uurimusi Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks*. Toim. Mall Hiimäe. Tallinn: Eesti Raamat, 10–40.
- Qvigstad, Just Knud 1925. *Lappische Märchen- und Sagenvarianten*. FF Communications, 60. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Racenaite, Radvilė 2007. Structural-Semantic Analysis and Some Peculiarities of Lithuanian Novelle Tales. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 101–112; <http://www.folklore.ee/folklore/vol36/racenaite.pdf>
- Randla, Siim 2002. Võrumaal tuli välja 2500 aasta vanune matusepaik. *Õhtuleht*, 16. september; <http://www.oh tuleht.ee/index.aspx?id=128290>
- Rausmaa, Pirkko-Liisa 1973. *Catalogues of Finnish Anecdotes and Historical, Local and Religious Legends*. NIF Publications, 3. Turku: Nordic Institute of Folklore.
- Rommel, Mari-Ann 1996. Muistendipaigad ja kohalood Meremäe vallas 1994. aasta suvel. *Palve, vanapatt ja pihlakas*. Toim. Heiki Valk & Ergo Västriik. Vanavaravedaja, 4. Tartu: Tartu Ülikool, 41–58.
- Rommel, Mari-Ann 2001. *Eesti kohapärimus folkloristliku uurimisainena*. Tartu Ülikool, Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Magistritöö. Käsikiri.
- Rommel, Mari-Ann 2006. Vene aeg, Vinne vägi ja vene usk Kagu-Eesti kohapärimuses. *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat*, 5. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 11–31.
- Rommel, Mari-Ann & Potter, Terje & Valk, Heiki (koost) 2001. *Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Rommel, Mari-Ann 2004 (koost). *Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Rey-Henningsen, Marisa 2002. Folklore and Reality in Nineteenth-Century Denmark. Five Examples of Analyses of Folk Narratives. *Arv. Nordic Yearbook of Folklore* 2002, 58. Uppsala: Royal Gustavus Adolphus Academy, 43–75.
- Rootsmäe, Lemming & Rootsmäe, Ilse 1990. *Võnnu kihelkonna kohanimed ja minevik*. Tartu. Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis, ERA, KK 96.
- Rose, Deidre 2009. Telling Treasure Tales: Commemoration and Consciousness in Dominica. *Journal of American Folklore* 122: 484, 127–147.
- Rosenberg, Bruce A. 1981. The Folklore of the Gold Rush. *Huntington Library Quarterly*, 44: 4, 293–308.
- RPK 1972 = *Rahvapärimate koguja*. Kirjandusmuuseumi kogumistö juhendaja nr 8. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum.

- RPK 1974 = *Rahvapärимuste kogu*. Kirjandusmuuseumi kogumistöö juhendaja nr 9. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum.
- Röhrich, Lutz 1979. *Märchen und Wirklichkeit*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Röhrich, Lutz 1986. The Quest of Meaning in Folk-narrative Research. What does Meaning mean and what is the Meaning of Means? *ARV. Scandinavian Yearbook of Folklore* 1984, 40. Uppsala: Royal Gustavus Adolphus Academy, 127–138.
- Röhrich, Lutz & Uther, Hans-Jörg 2004. Sage. *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, 11. Hrsg. von Rolf Wilhelm Brednich. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1017–1049.
- Ryden, Kent 1993. *Mapping the Invisible Landscape: Folklore, Writing, and the Sense of Place*. American Land and Life Series. Iowa City: University of Iowa Press.
- Saar, Evar 2008. *Võrumaa kohanime analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem*. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 22. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Saar, Theodor 1998. *Kihnu raamat*. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised, 68. Tallinn: Emakeele Selts.
- Salve, Kristi 2007. Kassi helge kuhu eesti rahvapärимuses. *Mäetagused. Hüperajakiri*, 35, 47–94; <http://www.folklore.ee/tagused/nr35/salve.pdf>
- Saukas, Rein 2005a. *Eesti mõistatuste allikalugu* I. Reetor, 5. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Saukas, Rein 2005b. *Eesti mõistatuste allikalugu* II. Reetor, 6. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Saukas, Rein 2007. *Eesti mõistatuste allikalugu* III. Reetor, 7. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Saukas, Rein 2009. *Eesti mõistatuste allikalugu* IV. Reetor, 8. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Schenda, Rudolf 1993. *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Schnyder, André 2010. Teufelspakt. *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, 13. Hrsg. von Rolf Wilhelm Brednich. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 447–455.
- Seljamaa, Elo-Hanna 2006. *Sissevaateid geograafilis-ajaloolisesse meetodisse*. Magistritöö. Käsikiri. Tartu: Tartu Ülikool, kirjanduse ja rahvaluule osakond.
- Siikala, Anna-Leena 1984. *Tarina ja tulkinta. Tutkimus kansankertojista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 404. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Siikala, Anna-Leena 1986. The Praxis of Folk Narratives. *ARV 40. Scandinavian Yearbook of Folklore* 1984. Uppsala: Royal Gustavus Adolphus Academy, 139–152.
- Siikala, Anna-Leena 1990. *Interpreting Oral Narrative*. FF Communications, 245. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Siller, Max 1982. Zauberspruch und Hexenprozeß. Die Rolle des Zauberspruchs in den Zauber- und Hexenprozessen Tirols. *Tradition und Entwicklung. Festschrift Eugen Thurnher*. Hrsg. von Werner Bauer & Achim Masser & Guntram Plangg. Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft. Germanistische Reihe, 14. Innsbruck, 127–154.
- Simonsen, Michèle 1993. Folktales and Reality. Some Remarks on the “Reflection Theory” as Applied to Folktales. *Telling Reality. Folklore Studies in Memory of Bengt Holbek*. Ed. by Michael Chesnutt. Copenhagen Folklore Studies, 1. NIF Publications, 26. Copenhagen & Turku: Nordic Institute of Folklore, 121–141.

- Smirnov, Ilja 2005. Kuremäelt leiti Kalevipoja süda. *Põhjarannik*, 24. märts; <http://arhiiv.pohjarannik.ee/article.php?sid=8521>
- Stahl, Sandra 1977. The Oral Personal Narrative in Its Generic Context. *Fabula*, 18: 1/2, 18–39.
- Stark, Laura 2006. *The Magical Self: Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland*. FF Communications, 290. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Stewart, Charles 2003. Dreams of Treasure: Temporality, Historicization and the Unconscious. *Anthropological Theory* 3: 4, 481–500.
- Sõggel, Jaak 1910. Vanavara J. Jungi “Muinasaja teaduse” II ande täienduseks. *Eesti Kirjandus*, 3, 107–114.
- Sõukand, Renata 2007. Herba: Eesti rahvameditsiini ravimtaimede andmebaas internetis. *Paar sammukest XXIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus, 341–348.
- Sydow, Carl Wilhelm von 1948. On the Spread of Tradition. *Selected Papers on Folklore*. Ed. by Laurits Bødker. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 11–43.
- Tamla, Toomas 1990. Hauarüüstajad muinaskalmel. *Horisont*, 7, 34–37.
- Tamla, Ülle & Kiudsoo, Mauri (koost) 2005. *Eesti muistsed aarded. Näituse kataloog*. Tallinn: MTÜ Arheoloogiakeskus.
- Tampere, Herbert 1941. *Karksi vanad rahvalaulud I. Monumenta Estoniae antiquae I*. Vana kannel: eesti vanad rahvalaulud = estonum carmina popularia, 4. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Tangherlini, Timothy 1990. “It Happend Not Too Far From Here...” A Survey of Legend Theory and Characterization. *Western Folklore*, 49, 371–390.
- Tangherlini, Timothy 1998. Barter and Games. Economics and the Supernatural in Danish Legendry. *Arv. Nordic Yearbook of Folklore*, 54, 41–62.
- Tannberg, Tõnu (koost) 1998. *Tarto maa rahwa Näddali-Leht*. Uurimusi ja allikmaterjale. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv & Eesti Kirjandusmuuseum.
- Thoden van Velzen, Diura 1999. The Continuing Reinvention of the Etruscan Myth. *Archaeology and Folklore*. Ed. by Amy Gazin-Schwartz & Cornelius Holtorf. Theoretical Archaeology Group (TAG). London & New York: Routledge, 175–195.
- Thompson, Stith 1955–1958. *Motif-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Medieval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*. Revised and Enlarged Edition, I–VI. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.
- Tilley, Christopher 1994. *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Explorations in Anthropology Series. Oxford: Berg Publishers.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2008. *Eesti jutupärimuse ja trükiste vastasmõjust*. Magistritöö. Tartu Ülikool, Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond; http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/10062/6710/1/toomeos_orglaan_karri.pdf
- Tubach, Frederic C. 1969. *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. FF Communications, 204. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Tuczay, Christa Agnes 2007. Schatzgräberprozesse: Totengeister und Okkulttäter. *Vom Umgang mit Schätzen. Internationaler Kongress Krems an der Donau 28. bis 30. Oktober 2004*. Hrsg. von Elisabeth Vavra & Kornelia Holzner-Tobisch & Thomas Kührtreiber. Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, 20. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 771. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 197–212.

- Tvauri, Andres 1999. Cup-Marked Stones in Estonia. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 11, 113–169; <http://www.folklore.ee/folklore/vol11/stones.htm>
- Tõnisson, Evald 1962. Eesti aardeleidud 9.–13. sajandist. *Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik*, 2. Toim. Harri Moora. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 182–274.
- Tõnisson, Evald 2008. *Eesti muinaslinnad*. Muinasaja teadus, 20. Tartu-Tallinn: Tartu Ülikool & Tallinna Ülikool.
- Ulst, Ingrid 2010. The Problems of Black Archaeology in Estonia. *Estonian Journal of Archaeology*, 14: 2, 153–169.
- Undusk, Jaan 1995. Hammani ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünek-dohhi printsiip. *Keel ja Kirjandus*, 9 & 10 & 11, 577–587, 669–679, 746–756.
- Uther, Hans-Jörg 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. FF Communications, 284. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Valk, Heiki 1995. Lõuna-Eesti XIII–XVII/XVIII sajandi külakalmistud rahvatraditsioonis ja uskumustes. *Rahvausund tänapäeval*. Toim. Mall Hiimäe & Mare Kõiva. Tartu: Eesti TA Eesti Keele Instituut & Eesti TA Eesti Kirjandusmuuseum, 454–471.
- Valk, Heiki 2001. *Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225-1800 AD*. CCC (= Culture Clash or Compromise) Papers, 3. Reports, 2. Visby & Tartu: Tartu University Press.
- Valk, Ülo 1998. *Allilma isand: kuradi ilumiskujud eesti rahvausus*. Eesti Rahva Muuseumi sari, 1. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Valk, Ülo 2005. *Rahvausund. Regivärsist netinaljadeni*. Sissejuhatus rahvaluulesse. Tallinn: Koolibri, 111–124.
- Valk, Ülo 2006. Ghostly Possession and Real Estate: The Dead in Contemporary Estonian Folklore. *Journal of Folklore Research*, 43: 1, 31–51.
- Viidebaum, Richard 1931. Kulda ja hõbedat Sakalamaal. *Sakala Pühapäev*, 14 (Kevadpühad).
- Viidebaum, Richard 1934. Jakob Hurda kaastöolistest. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat*, 9/10 (1933/1934). Tartu: Sihtasutis Eesti Rahva Muuseum, 231–254.
- Viidalepp, Richard 2004 [1965]. *Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest*. Toim. Reet Hiimäe. Sator, 4. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Vinkel, Aarne 1966. *Eesti rahvaraamat: ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Winter, Leo 1925. *Die deutsche Schatzsage. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen philosophischen Fakultät zu Köln*. Köln.
- Virtanen, Leea 1993a. Is the Comparative Method Out of Date? *Telling Reality. Folklore Studies in Memory of Bengt Holbek*. Ed. by Michael Chesnutt. Copenhagen Folklore Studies, 1. NIF Publications, 26. Copenhagen & Turku: Nordic Institute of Folklore, 255–271.
- Virtanen, Leea 1993b. Ovatko perinnearkistot aarreaittoja? *Elias. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran jäsenlehti*, 4, 8–11.
- Viskovatov, Pavel 1894 = Висковатов Павел. Пюхтицкое древнее кладбище Эстляндской губернии (к X-му Археологическому съезду в Риге). *Временник Эстляндской губернии*. Труды Эстляндского Губернского Статистического комитета, 9: 1. Ревель: Типография наследников Линдфорса, 237–244.
- Vītola, Ieva 2005. “*Simt gadu gulēju, vēl simt gulēšu*”. *Teikas par mantas vietām Latvijas novados*. Novadu folkloru. Rīga: Zinātne.
- Willmann, Friedrich Wilhelm 1975. *Juttud ja teggud*. Loomingu Raamatukogu, 47/52 (939/944). Tallinn: Perioodika.

- Wolf-Knuts, Ulrika 2001. Cultural Conditions for Fieldwork and Archiving. *Input & Output: The Process of Fieldwork, Archiving and Research in Folklore*. Ulrika Wolf-Knuts & Anders Salomonsson & Ann Helene Bolstad Skjeltbred & Ríonach uí Ógáin. NNF Publications, 10. Turku: Åbo Akademi.
- Väljataga, Märt 2008. Narratiiv. *Keel ja Kirjandus* 8/9, 684–697.
- Young, Katharine Galloway 1987. *Taleworlds and Storyrealms: The Phenomenology of Narrative*. Martinus Nijhoff Philosophy Library 16. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.

LÜHENDID

AaS	Jakob Hurda rahvaluulekogu põhjal Antti Aarne poolt koostatud muistendiloend (vt Kasutatud kirjandus Aarne 1918)
Aa	Jakob Hurda rahvaluulekogu põhjal Antti Aarne poolt koostatud muinasjutuloend (vt Kasutatud kirjandus Aarne 1918)
E	Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu käsikirjad Eesti Rahvaluule Arhiivis
EFA	Eesti folklooriarhiivi rahvaluulekogu (rahvaluulekäsikirjad alates 1996. aastast)
EKLA, f 199	Ajaloolise traditsiooni kogumisaktsiooni käsikirjalised materjalid Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis
EKS 4° ja 8°	Eesti Kirjameeste Seltsi käsikirjakogu Eesti Rahvaluule Arhiivis
ERA	Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu käsikirjad, I ja II seeria
EÜS	Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu Eesti Rahvaluule Arhiivis
H	Jakob Hurda rahvaluulekogu käsikirjad Eesti Rahvaluule Arhiivis, seeriad II, III ja Mapp
KKI	Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulekogu käsikirjad Eesti Rahvaluule Arhiivis
RKM	Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu käsikirjad Eesti Rahvaluule Arhiivis, I ja II seeria
RKM, Mgn.	Riikliku Kirjandusmuuseumi Rahvaluulekogu magnetofonisalvestused Eesti Rahvaluule Arhiivis

LISA.

JUTUTÜÜBID PEIDETUD VARANDUSTEST EESTI RAHVALUULES. AINELOEND

Tüüpi tähistab suurtäht *P* (sarnaselt soome usundiliste muistendite tüübi- ja motiivi-loendile, vt Jauhiainen 1991) ja number. Eesti aardejuttude tüübinumbriteks on valitud Marjatta Jauhiaise indeksis kasutamata märgistused. Erand: kaks kattuvat üksust ohvri-tingimusega jututüüpide rühmas. Näidatud on seosed ATU süsteemiga ja Jauhiaise indeksiga. Kui üksus on registreeritud Antti Aarne muistendikataloogis, on viide AaS (või Aa – muinasjuttude hulgas paiknemise korral) lisatud sulgudes.

Numbriga suurtähele järgneb tüübi nimetus ja süžee lühikirjeldus.

Tüübibibliograafia sisaldab viiteid trükis ilmunud variantidele (publikatsioonide nimekirja vt aineleendi lõpus; allikpublikatsioonide nimekirja on reastatud lühendite alfabeetilise järjekorra alusel). Kui viidatavas allikas pole palad numereeritud, järgneb trükise ilmunisaastale teksti leheküljenumber (üldjuhul tähistab number trükise peal- kirja (või selle lühendi) ja ilmunisaasta järel pala järjekorranumbrit kogumikus). Kontaminatsiooniliste näidete puhul järgnevad plussmärgile (+) viited teise tüübiala tunnusmotiivi(de)le.

P 1–55 Teated ja jutud varanduse asukohast (otsijad, tegelikud juhtu- mid, tõlgendused)

P 1 Teated varanduse asukohast (Jauhiainen P 501)

Muinasajateadus 1910, lk 40, lk 78, lk 230. Muistendid Kp 1959, 45, 230, 340F, 349, 382, 386. Muistendid Vp 1970, 627. EREJ 1978, 7. Kullamaa 1998, 41, 88. Maarja- Magdaleena 1999, 12. Rõuge kihelkond 2001, 23, 52. Arad veed 2004, lk 57/8, lk 64, lk 97/8, lk 107/8, lk 162, lk 237, lk 239/40. Rahapajaraamat 2006, lk 7–10, 12. Metsast leitud 2010, 187, 320, 498, 499. Sagenbuch 1897, 214, 220, 222

**P 2 Teated varandusest: peidetud kaksikaare kahes anumas on ühenda-
tud ahelatega (näiteks tee alt), sageli väidetavalt Rootsi päritolu**

Raj 1906, 67. Rõuge kihelkond 2001, 37, 41

**P 3 Teated varandusest: väärismetallist esemed – pärimus allikas,
järves, soos, mäe sees peituvast kuldmõõgast, kuldtõllast vm
suure(ma)st esemest (Jauhiainen P 511 ja P 701)**

Muistendid Kp 1959, 385. Arad veed 2004, lk 72–73, lk 159

**P 11 Arheoloogiline leid – vanaaegsed esemed (mündid) tulevad päeva-
valgele. Need antakse lastele mängida, hoitakse alles või vahe-
tatakse ümber ja hangitakse saadud raha eest majapidamises
vajalikku (Jauhiainen P 531)**

Muinasaja teadus 1898 ja 1910. Rõuge kihelkond 2001, 21, 130. Arad veed 2004, lk 42, lk 64, lk 92, lk 161/3, lk 219, lk 244. Rahapajaraamat 2006, lk 31 (+P 556 + P 306), lk 32–37, lk 52. Metsast leitud 2010, 110, 325, 360

- P 12 Varandus vanas majas/varemetes – maja remontides või varemeid lammutades (vm asjaoludel) leitakse kunagiste elanike poolt peidetud rahad (tsaariaegsed kuldmündid, paberrahade pakk)
Rahapajaraamat 2006, lk 11
- P 13 Leiust jõukaks – seni kehval järjel talu eluolus toimub järsk edasiminekuks, mida naabrid seletavad varanduse leidmisega; töömehe- (kraavikaevajad, traktoristid) jätavad töö pooleli ja lahkuvad, olles leidnud (rootsiaegse) aarde (Jauhiainen P 521)
Raj 1906, 60. Kullamaa 1998, 5, 71. Rõuge kihelkond 2001, 72. Rahapajaraamat 2006, lk 14–16, lk 47–48. Metsast leitud 2010, 384, 521
- P 21 Tundmatud aardeotsijad – kohalikud inimesed märkavad võõraid mehi (teisiti riides, kõnelevad aktsendiga või võõras keeles) otsimas, kes otsivad kindlat kohta, kaasas (Rootsi) kaardid ja töövahendid. Pärast meeste lahkumist on näha kaevamise jälgi ja kaevandis kasti/anuma aset (Jauhiainen P 541)
Muinasaja teadus 1898, lk 232. Raj 1906, 24, 54. EvKodused 1958, 82. EvNarvast 1958, 28. Muistendid Kp 1959, 381. Rõuge kihelkond 2001, 43, 48, 124. Arad veed 2004, lk 148. Rahapajaraamat 2006, lk 39–44. Metsast leitud 2010, 79–82, 243, 253, 386, 442, 459
Sagenbuch 1897, 227 (III)
- P 31 (Personaliseeritud) Jutud kohalikest kaevajatest ja kaevamistest – pühendunud ekstsentrikutest, või ühekordsetest otsimisooritustest
Katkupärimus 1997, lk 430. Kullamaa 1998, 74. Rõuge kihelkond 2001, 36. Arad veed 2004, lk 127. Rahapajaraamat 2006, lk 10–11, 12, 16–17, lk 84–85
- P 35 Pseudoaarded, tembutamine – aarde peidukohaks või rahatuleks peetud koht või nähtus leiab reaalse seletuse; varanduste olemasolusse uskujate narrimine varanduse teemaga seotult
Rahapajaraamat 2006, lk 63–65
- P 41 Loom osutab peidukoha – rott jookseb, raha suus, nägija järgneb loomale ja leiab aarde; siga tuhnib või pull kraabib raha välja
Muinasaja teadus 1898, lk 79. Raj 1906, 45. Muistendid Kp 1959, 392. Arad veed 2004, lk 187. Rahapajaraamat 2006, lk 13. Metsast leitud 2010, 425
- P 45 Kriminaalsed teod – röövid, röövmõrvad, hauarüüste; jutud röövidest Röövliorus või Röövlimeetsas; rikas (üksik) reisija kaob, tema varandus ilmub lagedale kellegi kasutuses
Arad veed 2004, lk 103
- P 56–105 Leitud aare kaob**
P 56 Leitud aare kaob/jääb kätte saamata teadmata või raskesti selgitataval põhjusel (Jauhiainen P 361)
Muinasajateadus 1910, lk 56. EvKodused 1958, 96. Rahapajaraamat 2006, lk 79–80

- P 66 Leidja vannub kurja – künnil, muu töö tegemisel või ka aarde-
otsimisel ilmub maa seest rahakatel. Künniloomad ei vea atra
edasi, kündja/aardeotsija hüüab/vannub kurja, raha kaob (Jauhiainen P 341)
- Muinasaja teadus 1898, lk 115. Muinasajateadus 1910, lk 68. Raj 1906, 1, 5, 7, 34, 36.
EvKodused 1958, 99. Arad veed 2004, lk 42, lk 81. Metsast leitud 2010, 429
- P 67 Leidja nimetab jumalat – varandus on välja ilmumas, inimene
hakkab ennatlikult imestama või jumalat kiitma, mispeale raha
kaob
- RR IV 1894, 54. Muinasaja teadus 1898, lk 86, lk 200–202. Raj 1906, 29, 35, 66 73.
EvKodused 1958, 100, 104 (+ P 21). Maarja-Magdaleena 1999, 11. Rahapajaraamat 2006,
lk 71
- P 71 Leitud kuldrahad muutuvad haavalehtedeks või muuks kasutuks
prahiks. Kulla pähe kokkukorjatud tükkide asemel on kuivanud
lehed või okkad
- Muistendid Vp 1970, 605. Maarja-Magdaleena 1999, 10. Rahapajaraamat 2006, lk 24, lk
85
- P 72 Hukkunud laeva aarded ilmuvad välja, kuid muutuvad töötuse
kohaselt ussideks. Leidja ei saa aardeid kasutada
- P 80 Aardekaevajat häiritakse. Varanduse otsimise ajal ilmub (punase
rätiga) naine, kellega vestlema hakkamine põhjustab aarde kadu-
mise
- P 81 Aardekaevajat häiritakse. Varanduse otsimise ajal ilmub (ilmuvad)
loom(ad) – hunt, lammas. Inimesed peletavad ja hurjutavad hunti,
kuid rikuvad sel kombel vaikimiskeeldu. Lambad kaovad, kui neid
üritatakse püüda, ühtlasi kaob kaevatud koht
- P 82 Aardekaevajat segab nägemus – otsimise ajal möödub kana (rott),
kes veab heinakoormat, nägija üllatub (kohkub) ja ei leia enam
aardekohta (Jauhiainen P 391)
- Raj 1906, 76. Rõuge kihelkond 2001, 42. Rahapajaraamat 2006, lk 52
- P 83 Kaevajat segab (viirastuslik) möödasõitja (mõisnik, voor) –
kaevamise ajal kostab hoburakendi sõidu hää, paistab (või on
kuulda) kedagi lähenemas. Otsijad poevad peitu, et neid ei
tabataks, kuid tõld haihtub ja varandusekoht kaob
- Rõuge kihelkond 2001, 39. Rahapajaraamat 2006, lk 49–51, lk 53–54, lk 73. Metsast
leitud 2010, 464, 522
- P 84 Aardeotsimise ajal pole lubatud rääkida. Tuttava isiku kujul ilmuja
ahvatleb keeldu rikkuma
- Rahapajaraamat 2006, lk 25. Metsast leitud 2010, 297
- P 85 Aardeotsimist segavad ootamatud ilmastikunähtused (tugev torm,
äike)

P 106 – 205

Unes juhata tud varandus (Jauhiainen P 321)

P 106

Jutu tegelasele juhata tatakse unenäos varanduse asukoht, kuid ta kas ei lähegi otsima, ei julge seda teha või jätab juba alustatud otsingud pooleli (Jauhiainen P 331)

Raj 1906, 25, 26, 42, 52. Maarja-Magdaleena 1999, 13. Arad veed 2004, lk 125, lk 132, lk 233. Rahapajaraamat 2006, lk 48, lk 53, lk 78, lk 82–83. Metsast leitud 2010, 377, 502

P 107

Jutu tegelasele juhata tatakse unenäos varanduse asukoht koos käsuga minna otsima koos vaese sugulase, orvu või naabriga. Kuna ta seda ei tee, varandus ei ilmu

Rahapajaraamat 2006, lk 27.

Sagenbuch 1897, 223

P 108

Jutu tegelasele juhata tatakse unenäos varandus, mida tuleb jagada nõutud isiku(te)ga – anda osa kaaslasele või jätta hoopis puutumata. Nõuet ei täideta ja varandust ei saada

Raj 1906, 17 (+ P 556 + P 316), 20, 44, 53. Muinasajateadus 1910, lk 166. EvNarvast 1958, 18, 19. Rahapajaraamat 2006, lk 21–23 (+ P 517), lk 26, lk 83

P 109

Jutu tegelasele juhata tatakse unenäos varandus, millest peavad osa saama vaesed või sandid. Leidja vaidlustab vormeli *Siit saavad sundid-sandid* ja varandus kaob

Raj 1906, 70. Arad veed 2004, lk 215. Rahapajaraamat 2006, lk 22

P 110

Jutu tegelasele juhata tatakse unenäos varanduse asukoht. Ta kutsub abi, avastatakse juhuslikult või räägib ta leiust ennatlikult kaaslase(te)le, kuigi tal kästi minna üksi, kedagi informeerimata; keeld võib selguda tagantjärele-tarkusena (Jauhiainen P 351)

Raj 1906, 6, 50, 56. Arad veed 2004, lk 108/9, lk 181/2. Rahapajaraamat 2006, lk 23–24, lk 54–55

P 112

Jutu tegelasele juhata tatakse unenäos varandus, mille leidmisaeg on piiratud või eriliselt määratletud

Kullamaa 1998, 21. Maarja-Magdaleena 1999, 14

P 113

Leidmistingimuseks on tagasivaatamis (või teatud suunas vaatamise) keeld. Keelu rikkumisel kaob aare

Raj 1906, 28

P 121

Jutu tegelasele juhata tatakse unenäos varandus ja määratakse, kui palju tohib võtta. Leidja võtab lubatust rohkem/vähem ja varandus ei ilmu üldse või kaob

P 141

Jutu tegelasele juhata tatakse (unenäos) varandus, mis saadakse näidatud kohast kätte

RR IV 1894, 57. Raj 1906, 47, 49, 71. EvKodused 1958, 102. Arad veed 2004, lk 240. Rahapajaraamat 2006, lk 7, lk 47

(P 151) = AT 1645 Aare sillal/varandus kodutalus – unenäos antakse soovitus minna N. linna (sillale) varandust leidma. Linnas ei selgu midagi, kuni juhuslik mööduja – korralvur või muu ametnik – kirjeldab varanduse asukohta unenägija kodutalus. Viimane leiabki kodust (sepapaja alt) varanduse

EvKodused 1958, 103. Maarja-Magdaleena 1999, 17, 18. Rahapajaraamat 2006, lk 57–60

P 161 (AaS 99) = ATU 1645A Varanduse peidukoht selgub hingeloomana rännates – puhketunnil näeb mees magava kaaslaste suust lendamas putukat, kes satub uppumisohtu. Nägija päästab putuka. Ärganuna kirjeldab teine oma seiklusi, mille hulka kuulub ka aarde asukoha teadasaamine (Jauhiainen P 326)

Rahapajaraamat 2006, lk 25–26

P 206 – 305 Rahatuli (vrd Jauhiainen P 101)

P 206 Nähakse rahatuld – teade tule või mingi valgusilmingu esinemisest; kirjeldatakse tule iseloomu ja nägija elamusi

Katkupärimus 1997, lk 431. Kullamaa 1998, 30, 228. Arad veed 2004, lk 146, lk 204, lk 210, lk 224. Rahapajaraamat 2006, lk 87, lk 92

P 216 (Aa S 27) Nähakse rahatuld – kui juurde minnakse, on tule juures imelik(ud) isik(ud), kelles tuntakse ära kas vanapagan (kurat), haldjas või vastava olendi kehastaja (või esindaja), kes kuivatab tules metalli

Raj 1906, 16, 33, 39, 55, 61, 62, 68. Muinasajateadus 1910, lk 133. Muistendid Vp 1970, 12; 145. Maarja-Magdaleena 1999, 15. Rõuge kihelkond 2001, 97. Arad veed 2004, lk 172, lk 191, lk 195. Rahapajaraamat 2006, lk 89

P 217 Nähakse rahatuld – rahatulle tuleb visata mingi (metall)ese (mündid, nõel), tööriist (nuga, härjaike) või katta endale kuuluva riidega

Raj 1906, 2, 10, 46, 78. EvKodused 1958, 107, 108. Muistendid Kp 1959, 383. Muistendid Vp 1970, 50B. Kullamaa 1998, 70, 227. Rahapajaraamat 2006, lk 90–91

P 218 (Raha)tule nägija küsib ja/või saab tule ääres olijatelt piibule tuld, hiljem on sõed piibus muutunud kuld- või hõberahadeks

Raj 1906, 8. EvKodused 1958, 106. EvNarvast 1958, 20, 21. Kullamaa 1998, 258. Arad veed 2004, lk 191 (+ P 13 + P 316). Rahapajaraamat 2006, lk 89–90

P 219 (Raha)tule nägija saab tule ääres olijatelt süsi kaasa (rüppe, mütsi sisse, kotti või taskusse), sõed ei põleta ega soojenda, hiljem on nende asemel kuldrahad

RR V 1895, 9 ja 21. Raj 1906, 19. Muistendid Vp 1970, 603. Igal puul oma juur 1989, 189. Kullamaa 1998, 72. Rahapajaraamat 2006, lk 88. Metsast leitud 2010, 526

P 306 – 400

Varandusevalvur/kurat

P 306

Keegi otsib peidetud varandust (võib olla unes juhatatud), kuid kohtub selle valvuriga (eri kehistustes) ning saab tugeva hirmu-
elamuse (Jauhiainen P 301)

Raj 1906, 27, 30, 38, 43, 72. EvKodused 1958, 98, 109. Muistendid Kp 1959, 381. Maarja-Magdaleena 1999, 16. Arad veed 2004, lk 73/4, lk 171, lk 213. Rahapajaraamat 2006, lk 14. Metsast leitud 2010, 205, 484

Sagenbuch 1897, 225, 226, 229

P 310

Keegi otsib peidetud varandust või on väljas muudel asjaoludel. Tema teele ilmuvad ussid, kelle ta tapab. Muistendi lahenduseks on kas varanduse leidmine ussikuninga tapmise järel või inimtegelasele saatustlik lõpp, kuna ussikuningas ründab

RR IV 1894, 56. Raj 1906, 9. Muistendid Kp 1959, 281. Muistendid Vp 1970, 340D. Igal puul oma juur 1989, 30. Arad veed 2004, lk 132, 142

P 315 (Aa 613) = ATU 613 Inimtegelane kuulab pealt kuradite vestlust ja saab teada rahakatla asukoha. Teisel pealtkuulamisel ta avastatakse ning kuradid söövad ta ära

Raj 1906, 21

P 316

Tervisekahjustus vm õnnetused kokkupuutest varandusega (valvuriga, kuradiga) – keegi leiab varanduse, kuid jääb vigaseks, hullub või sureb; (deemonlik) valvur ründab; varandus toob õnnetust järglastele mitu põlve (Jauhiainen P 571)

RR V 1895, 37. Raj 1906, 22, 31, 63. Muinasajateadus 1910, lk 31, lk 93. Muistendid Kp 1959, 346A & G, 382B. Rahapajaraamat 2006, lk 19, lk 75–77. Metsast leitud 2010, 241, 363, 433, 446

P 317

Kokkupuude aardevalvuriga/kuradiga varandusekeldris – keldrisse siseneja märkab tuld ja varanduseanumaid ning kontakteerub valvuriga; rikkused kas saavad või ei saa tema omaks; kokkupuude võib põhjustada halbu tagajärgi

Raj 1906, 14, 15, 18, 32, 41, 48, 51, 58, 59, 69, 74. EvKodused 1958, 111 (+ P 11), 112, 113, 114. EREJ 1978, lk 264. Rahapajaraamat 2006, lk 72, lk 73–75, lk 91. Sagenbuch 1897, 215, 216, 224, 227 (I)

P 318

Varanduseotsimiseks sobib aeg, mil aardevalvur pole kohal (näiteks viibib pühapäeval kirikuteenistusel). Otsija hilineb (või ilmneb muid ettenägematud asjaolusid), mille tõttu satub valvuri ründe ohvriks. Lõppresultaat erineb varianditi

Raj 1906, 13. Ev 1958, 23. Sagenbuch 1897, 213 (I)

P 334

Aardevalvur/kurat annab raha laenuks. Laen tuleb tagastada või sõlmida uusi kokkuleppeid

(P 335) = ATU 822* Aardevalvur/kurat annab vaesuses olevale inimtegelasele raha laenuks. Kui rahasaaja ausalt tagasi maksma läheb, selgub, et omanik on hukka saanud/kadunud ja võlanõue on lõppenud

P 336 (AaS 46) “Ma tulen, ma tõusen!” Hoones (kindlas ruumis) on võimatu viibida hirmutavate häälte tõttu. Julge teekäija söandab ööbida kummitavas majas (sooritab julguseproovi), vastab vaimu hüüdevormelile õigete sõnadega ja varandus ilmub välja (Jauhiainen P 565)

Raj 1906, 11, 12. Igal puul oma juur 1989, 157. Rahapajaraamat 2006, lk 67–69

P 337 Inimtegelane suhtleb aardevalvuriga/kuradiga. Sõlmitakse kokkulepe: “Raha mulle, katel sulle”

P 346 Varanduse taotleja sooritab aardevalvuriga/kuradiga tehingu: pakub varanduse eest musta kassi; kuradi eest põgenemine tehingu järel osutub komplitseerituks

Rahapajaraamat 2006, lk 72

P 356 Kurat/haldjas tasub inimtegelasele heateo või muu teene eest

Igal puul oma juur 1989, 91

P 401 – 504 Ohver varanduse eest

P 401 7 venna veri – unes juhatatakse või muul viisil on teada, et varanduse eest tuleb valada seitsme venna veri. Tapetakse 7 kukke ja varandus ilmub välja (Jauhiainen P 401)

RR IV 1894, 52. Raj 1906, 4. Rahapajaraamat 2006, lk 78, lk 88

P 411 (Aa S 63) *n* pead anda – varanduse ihaleja kuuleb pealt tingimuse esitaja sõnu ja nõutab leebemaid asendusi. Lepitakse kokku, et sobib kala-, sibula- vms pea. Varandus ilmub välja (Jauhiainen P 411)

Metsast leitud 2010, 240

P 412 *n* arv hingi – varanduse ihaleja kuuleb pealt tingimuse esitaja sõnu; hinged saab asendada kuuseteivaste vms

P 413 Loom/looma veri ohvriks – unes juhatatakse või muul viisil on teada, et varanduse eest tuleb viia loom; kui nii toimitakse, ilmub varandus välja (Jauhiainen P 281)

Sagenbuch 1897, 227 (+ P 82)

P 414 Hunt ohvrilooma järele – unes juhatatakse või muul viisil on teada, et varanduse eest tuleb viia loom. Aardekohale toodud looma ära viima ilmub hunt, keda takistatakse teadmata, et tema ongi ohvri saaja saadik

P 426 Nõutakse looma/eset, mõeldakse inimest – varanduse saamiseks tuleb viia keegi või miski, *lammas tallega, emalepa kärbis, kana*

- kahe pojaga* vms, kuid need tähendavad inimest. Lubajal sureb keegi lähedastest. Sageli jutu tegelane loobub
- P 435 Nõutakse inimest (last). Jutu tegelane loobub tingimuse täitmisest, aare jääb kätte saamata (Jauhiainen P 273)
- Muinasajateadus 1910, lk 188. Muistendid Vp 1970, 335. Arad veed 2004, lk 100, lk 163. Metsast leitud 2010, 106. Sagenbuch, 213 (III)
- P 436 Nõutakse inimest (last) ja looma (*hingelist ja tossulist*) varanduse omanikule või valvajale; esineb takistusi – inimese asemel võetud loom teeb häält, ei leidu tingimuse täitjat, varandust tavaliselt ei saada (Jauhiainen P 272)
- Muinasaja teadus 1898, lk 133–135. Rõuge kihelkond 2001, 3. Rahapajaraamat 2006, lk 80–82
- P 446 Nõutakse seda, kes kõige enne vastu tuleb – kellelegi antakse teada, et saab varanduse, kui lubab kellegi, keda ise peab teiseks (vastutulija on laps, kuigi lootis, et koer); kõik jõupingutused keskendatakse ettevaatamatu lubaduse tühistamiseks vastunõiduse teel, varandust ei saada
- P 447 Varanduse ihalejalt nõutakse seda, kes hõlma all
- P 505 – 610 Erilised (nõidus)vahendid ja tingimused aarde leidmiseks**
- P 506 Oma raha (ese) raha-augule – sobival hetkel lisada varanduse asukohale veidi oma raha või katma mingi endale kuuluva esemega; kes nii teeb, saab aarde; tingimus võib selguda tagantjärele, ilma jäämise põhjendusena
- RR IV 1894, 55. Kullamaa 1998, 233.
- P 507 Valmistada erilisel viisil eriline vahend (pihlakast või sarapuust kepp). Sageli kombineeritud terve rea täiendavate tingimuste ja takistustega, millest mõne rikkumine põhjustab aardest ilma jäämise
- Muinasaja teadus 1898, lk 114
- P 508 Manipulatsioonid toiduga – viia pannkoogid, mis aardekohal ära süüa
- P 516 (Aa S 65) Kukega künda, kanaga äestada – unes juhatatakse või muul viisil on tingimus teada; tehakse nii ja leitakse varandus (Jauhiainen P 431)
- Kullamaa 1998, 200. Rahapajaraamat 2006, lk 27–28
- P 517 (Mustade) loomadega/härgadega künda/vedada – unes juhatatakse või muul viisil on tingimus teada; tehakse nii ja leitakse varandus (Jauhiainen P 201)
- Muinasaja teadus 1898, lk 78. Raj 1906, 37. Muinasajateadus 1910, lk 12, lk 187, lk 214. Muistendid Kp 1959, 384. Arad veed 2004, lk 215

- P 518 Nülitud loomaga (märaga) või alasti olles künda/midagi teha – sooritusi saadab edu, nülitud looma asemel seatakse tegutsema alasti naine (Jauhiainen P 201)
Sagenbuch 1897, 213 (II)
- (P 520) = ATU 1381 Jutukas naine ja aardeleid – Mees, kes on leidnud varanduse, korraldab naisele väljalobisemise vältimiseks *nokasõja* (sunnib kuulama pea kohale asetatud sõelal teri nokkivaid kanu) jt testolukordi, et diskrediteerida tema juttu varanduse leidmisest
JjaT 1975, 46. Kullamaa 1998, 201
- P 530 Varanduse saamise tingimuseks on maha lüüa esimene vastutulija, kelleks osutub jutu tegelasele tuttav isik ning tingimus jääb täitmata
- P 536 (*Aa S 64*) *Kelle käsi paneb, selle käsi võtab* – varanduse peitja lausub tingimuse, pealtkuulaja realiseerib nõude (Jauhiainen P 421)
RR IV 1894, 53. Raj 1906, 3. Kullamaa 1998, 199, 225. Rahapajaraamat 2006, lk 19
- P 537 Varanduse saamise tingimuseks on ära süüa väljaheidet
- P 546 (*Aa S 69*) (3 jalaga) kits/kass tantsigu rahaaugul – tingimuse täitja leiab aarde
Igal puul oma juur 1989, 52
- P 556 Tagurpidi või muul erilisel viisil vaadata/teha. Nõude teadja vaatab tagurpidi läbi rangide, näeb rahatuld ja valvureid ning saab edasisi juhtnõore; varandus võidakse saada või mitte saada
Raj 1906, 40 (+ P 316). Muistendid Kp 1959, 12. Igal puul oma juur 1989, 233
- P 557 = ATU 745 Tagasitulev raha ja selle valmistamine
RR V 1895, 27, 28
- P 566 Manipulatsioonid musta kassiga – varanduse otsimise vahendi saab kassi keetmisel
- P 611 **Varanduseleid kombekohase matusetseremoonia korraldamise eest – õnnistamata surnukeha annab endast märku häälit-sedes; matja leiab varanduse (saab juhised selle leidmiseks)**
Sagenbuch 1897, 221. Muinasajateadus 1910, lk 157. Ev 1958, 17. EREJ 1978, 4. Raha-pajaraamat 2006, lk 18
- P 721–731 Rahaolend (vrd Jauhiainen P 564)**
- P 721 Inimene-raha – teelolija vankri kõrvale ilmub olend, kes palub ennast puudutada (või on puudutamise nõue muul moel teada); tingimuse täitmise korral variseb ta rahaks
Muinasaja teadus 1898, lk 46. Raj 1906, 23. EvKodused 1958, 110. Rahapajaraamat 2006, lk 77

P 731 Loom- raha – väliselt tavalise looma moodi olendit tuleb lüüa, et see muutuks rahaks; teo toimepanemisel nii juhtub; nõue võib selguda tagantjärele, et põhjendada aarde saamata jäämist tingimuse mitteteadmise tõttu

Raj 1906, 77. EvKodused 1958, 105 (+ P 11)

(P 740) = ATU 740 Poomiskatsel leitud raha**

(P 760) = ATU 760A* Suri ja paigutab raha: neelab alla

(P 763) = ATU 763 Leidjad tapavad teineteise

Raj 1906, 75. JJaT 1975, 36

(P 831) = ATU 831 Vaimulik (või mõisahärra) hirmutab alamast seisusest rahaleidjat, kehastades loomanahka riidetunult varanduse tagasi nõudjat. Hiljem ei õnnestu nahast vabaneda

P 832 Raha (joodiku) saapa sees

P 833 (AaS 67) Raha kepi sees

P 834–844 Kasutu ese rahaks

(P 834) = ATU 834 Vaese venna rikkus – vaene vend jutustab varandusejuhatamise unenäost rikkale, kes otsides leiab (koera)raipe, heidab selle aga pahameeles vaese venna aknast sisse; hiljem muutub see rahaks

Sagenbuch 1897, 227 (II)

P 835 Ekskremendid rahaks

P 851 (AaS 66) Raha surnu padjas – ihnuri surma järel otsitakse tema raha. Kirstu avamisel selgub, et rahatähed on topitud surnukeha suhu jm õõnsustesse

Viidatud kirjandus ja publikatsioonid, milles leiduvad registreeritud trüki-variandid

Aa = Aarne, Antti 1918. *Estnische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen*. FF Communications 25. Hamina: Suomalainen Tiedeakatemia.

Arad veed = Rimmel, Mari-Ann 2004 (koost). *Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.

ATU = Uther, Hans-Jörg 2004. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. FF Communications, 284 & 285 & 286. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia..

EREJ = Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1978. *Eesti rahva ennemuistsed jutud*. Tallinn: Eesti Raamat.

Ev = Eisen, Matthias Johann 1958. *Esivanemate varandus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

EvKodused = Eisen, Matthias Johann 1958. Kodused jutud. *Esivanemate varandus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 33–184.

EvNarvast = Eisen, Matthias Johann 1958. Narvast Tallinna. *Esivanemate varandus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 185–213.

Igal puul oma juur = Peebo, Kadri & Peegel, Juhan (koost) 1989. *Igal puul oma juur. Murdetekste Jakob Hurda kogust*. Tallinn: Eesti Raamat.

- Jauhiainen, Marjatta 1999. *Suomalaiset uskomustarinat. Tyypit ja motiivit*. Tarkistettu ja laajennettu laitos Lauri Simonsuuren teoksesta Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen (FF Communications 182. Helsinki 1961). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- JjaT = Willmann, Friedrich Wilhelm 1975 [1782]. *Juttud ja teggud*. Loomingu Raamatukogu, 47/52 (939/944). Tallinn: Perioodika.
- Katkupärimus = Hiimäe, Reet 1997 (koost). *Eesti katkupärimus. Monumenta Estoniae antiquae* 2, Eesti muistendid. Mütoloogilised haigused 1. Tartu: EKI folkloristika osakond & EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Kullamaa = Kipper, Pille 1998. *Rahvajutte ja -tarkusi Kullamaa kihelkonnast. Materjal rahvajutustajatele*. Tallinn: Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus.
- Maarja-Magdaleena = Hiimäe, Mall 1999. *Rahvajutte Maarja-Magdaleena kihelkonnast. Materjal rahvajutustajatele*. Tallinn: Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus.
- Metsast leitud = Valper, Valdo 2010. *Metsast leitud kirik. Mõtsast löüti kerik. Urvaste kohapärimus*. Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 28. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Muinasaja teadus = Jung, Jaan 1898. *Muinasaja teadus Eestlaste maalt* II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast. Jurjev: A. Grenzsteini trükk.
- Muinasajateadus = Jung, Jaan 1910. *Muinasajateadus eestlaste maalt* III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn: August Busch'i raamatukaupluse kirjastus.
- Muistendid Kp = Laugaste, Eduard & Normann, Erna 1959. *Muistendid Kalevipojast. Monumenta Estoniae antiquae* 2, Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid 1. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Muistendid Vp = Laugaste, Eduard & Liiv, Ellen 1970. *Muistendid Vanapaganast. Monumenta Estoniae antiquae* 2, Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid 3. Tallinn: Eesti Raamat.
- Raj = Eisen, Matthias Johann 1906. *Raha-augu jutud. Rahva suust kokku korjatud*. Kolmas suurendatud trükk. Jurjev/Tartu: Hermann'i trükikoja trükk ja kulu.
- Rahapajaraamat = Kalda, Mare 2006. *Rahapajaraamat*. Tallinn: Koolibri.
- RR IV = Eisen, Matthias Johann 1894. *Neljas rahvaraamat. Uus kogu vanu jutte*. Jurjev & Riia.
- RR V = Eisen, Matthias Johann 1895. *Viies Rahva-raamat. Uus kogu vanu jutte*. Jurjev & Riia.
- Rõuge kihelkond = Remmel, Mari-Ann & Potter, Terje & Valk, Heiki (koost) 2001. *Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Sagenbuch = Bienemann, Friedrich jun. 1897. *Livländisches Sagenbuch*. Reval: Verlag von Franz Kluge.

ARTIKLID

ELULOOKIRJELDUS

Mare Kalda

Sünniaeg- ja koht: 14. märts 1964, Tartu
Kodakondsus: Eesti
Perekonnaseis: abielus
Aadress: Eesti Kirjandusmuuseum, Vanemuise 42, 51003, Tartu
Telefon: +372 737 7741
e-post: kalda@folklore.ee

Haridus

2004–2011 Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule doktorantuur
2001 Tartu Ülikool, MA (eesti ja võrdlev rahvaluule) “Jutud peidetud
varandustest: tõsieluteade, muistend, muinasjutt” (eksternina)
1989–1991 Eesti Teaduste Akadeemia aspirant (Keele ja Kirjanduse
Instituudi juures)
1982–1987 Tartu Ülikool, õpingud filoloogiateaduskonnas eesti keele ja
kirjanduse erialal
1979–1982 Tartu Kommertsgümnaasium (Tartu 12. Keskkool)

Teenistuskäik

2002– käesoleva ajani teadur Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika
osakonnas
2000–2001 assistent Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas
1993–2000 lastega kodus
1991–1993 teadur Keele ja Kirjanduse Instituudi folkloristika osakonnas
1987–1989 vanemlaborant Keele ja Kirjanduse Instituudi folkloristika
osakonnas

CURRICULUM VITAE

Mare Kalda

Date and place of birth: March 14, 1964, Tartu
Citizenship: Estonian
Marital status: married
Address: Estonian Literary Museum, Vanemuise 42, 51003, Tartu
Telephone: +372 737 7741
e-mail: kalda@folklore.ee

Education

2004–2011 University of Tartu, doctoral student in Estonian and comparative folklore
2001 University of Tartu, MA (Estonian and comparative folklore)
“Treasure Tales: Truth Story, Legend, Fairy-tale”
1989–1991 Postgraduate courses at the Institute of Language and Literature, the Estonian Academy of Sciences
1982–1987 Student of Estonian Philology at Tartu State University
1979–1982 Tartu Secondary School of Business (Tartu Secondary School No 12)

Professional employment

2002– ... researcher, Estonian Literary Museum, department of folklore
2000–2001 assistant, Estonian Literary Museum
1991–1993 researcher, Institute of Language and Literature
1987–1989 assistant, Institute of Language and Literature

DISSERTATIONES FOLKLORISTICAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Anzori Barkalaja.** Sketches towards a Theory of Shamanism: Associating the Belief System of the Pim River Khanties with the Western World View. Tartu, 2002. 184 p.
2. **Татьяна Миннихметова.** Традиционные обряды закамских удмуртов: Структура. Семантика. Фольклор. Tartu, 2003. 258 p.
3. **Madis Arukask.** Jutustava regilaulu aspektid. 19. sajandi lõpu setu lüro-eepiliste regilaulude žanr ja struktuur. Tartu, 2003. 305 p.
4. **Tiia Ristolainen.** Aspekte surmakultuuri muutustest Eestis. Tartu, 2004.
5. **Liina Saarlo.** Eesti regilaulude stereotüüpiast. Teooria, meetod ja tähendus. Tartu, 2005.
6. **Taive Särg.** Eesti keele prosoodia ning teksti ja viisi seosed regilaulus. Tartu, 2005.
7. **Risto Järv.** Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus. Tartu, 2005.
8. **Anu Korb.** Siberi eesti kogukonnad folkloristliku uurimisallikana. Tartu, 2007.
9. **Ergo-Hart Västriik.** Vadjalaste ja isurite usundi kirjeldamine keskajast 20. sajandi esimese pooleni. Tartu, 2007.
10. **Merili Metsvahi.** Indiviid, mälu ja loovus: Ksenia Mürsepa mõttemaailm folkloristi pilgu läbi. Taru, 2007.
11. **Mari Sarv.** Loomiseks loodud: regivärsimõõt traditsiooniprotsessis. Tartu, 2008.
12. **Liisi Laineste.** Post-socialist jokes in Estonia: continuity and change. Tartu, 2008.
13. **Ave Tupits.** Käsitlusi rahvameditsiinist: mõiste kujunemine, kogumis- ja uurimistöö kulg Eestis 20. sajandil. Tartu, 2009.
14. **Anneli Baran.** Fraseologismide semantika uurimisvõimalused. Tartu, 2011.